

Acta Semiotica Estica IX

Acta Semiotica Estica IX

Erinumber

Poliitilisuse semiootika

Tartu 2012

Koostajad ja toimetajad:

Andreas Ventsel, Peeter Selg, Mari-Liis Madisson, Ott Puumeister

Raamatu väljaandmist toetas ETF 8804 „Võimushete ja poliitilise kommunikatsiooni semiootilise analüüsi perspektiivid”

Keeletoimetaja:

Eva Lepik

Kaane kujundus:

Rauno Thomas Moss

Kaane foto:

Peeter Linnapi erakogust

Toimetuskolleegium:

Henri Broms (Helsinki, Soome)

Hasso Krull (Tartu, Eesti)

Peet Lepik (Tallinn, Eesti)

Peeter Linnap (Tartu, Eesti)

Andres Luure (Tallinn, Eesti)

Aare Pilv (Tartu, Eesti)

Marek Tamm (Tallinn, Eesti)

Aleksei Turovski (Tallinn, Eesti)

Jaan Valsiner (Worcester, USA)

Vilmos Voigt (Budapest, Ungari)

ISSN 1406–9563

Autoriõigus Eesti Semiootika Selts 2012

Tartu: Bookmill

SISUKORD

EESSÕNA	7
OTT PUUMEISTER	
Subjekti eneseloome võimusuhetes: Agambeni, Badiou' ja Foucault' subjektsusteooriad semiootilisest vaatepunktist.....	11
RISTO HEISKALA	
Semiootilise sotsioloogia suunas.....	42
REMO GRAMIGNA	
Kultuuriuuringute ja kultuurisemiootika piiril: Kultuuritõkestuse juhtum.....	66
JAAK TOMBERG	
Ärkamine düstoopiasse: utoopilise vormi mitmetimõistetavusest.....	90
REIN RUUTSOO, PEETER SELG	
Teleoloogiline ajaloonarratiiv kui poliitilise antagonismi konstrueerimise strateegia Eesti taasiseseisvumise käsitluste näitel.....	109
MARI-LIIS MADISSON, ANDREAS VENTSEL	
<i>Võõra</i> semiootiline modelleerimine Eesti lähiajaloos.....	144
JUHAN SAHAROV	
Harta 77 ning Václav Haveli „hegemoonne retoorika” Ernesto Laclau diskursusetooria ning sotsiaalse liikumise raamistusteooria sünteesis.....	173
ANU HAAMER	
Ideaalide kaudu professionaalse identiteedini.....	201

MÄRKAMISI

Igor Gräzin

Poliitilise semiootika võimalikkus 229

Silvi Salupere

Võimukad metafoorid 238

Andreas Ventsel

Tõe võimutsemine ehk vaimu varjatud saladus 245

Ott Puumeister

Biopoliitika kui võim elu üle ning kul elu enese-võim 250

In memoriam

Ivar Puura 258

KROONIKA 2011..... 269

ABSTRACTS 275

Eessõna

Käesolev Acta Semiotica Estica IX on teatavas mõttes erinev eelmistest numbritest, kuna tegemist on esimese temaatilise väljaandega. Erinumbri nimi *Poliitilisuse semiootika* vihjab, et ennekõike keskendutakse siin eripalgeliste poliitiliste protsesside – identiteetide konstrueerimise, poliitilise kommunikatsiooni, erinevate võimumehhanismide, (aja)kirjanduse ideoloogilisuse jne – mõtestamisele ja analüüsimisele semiootilisest ja teistest kultuuriteoreetilistest lähenemistest lähtuvalt.

Samas võib lugejal tekkida põhjendatud küsimus erinumbri temaatika sõnastuses kasutatava mõiste *poliitilisus* kohta. Miks mitte *poliitika* semiootika või *poliitiline* semiootika? (Olgu etteruttavalt öeldud, et nende mõistete eristusest räägitakse erinevates artiklites ka pikemalt.) Poliitilise filosoofia eeskujul võiks ehk paremini sobida poliitiline semiootika. Samas on poliitiline filosoofia kui filosoofia alldistsipliini nimetus tekkinud juba antiigis, kus teooriat ja praktikat vaadeldi ühtsena, st teadmine üldistest ja tõesest poliitika-praktika printsiipidest pidi kaasa tooma ka nende printsiipide ellu rakendamise, mistõttu poliitiline filosoofia pole kaotanud oma teatavat normatiivset iseloomu tänaseni. Semiootika suhe uuritava objekti ja uurija kontekstisõltuvusse, uurimistulemuste normatiivsesse üldrakendavusse, ühiskondlike protsesside hindamisse ja mõistmisse jne on teistsugune kui (poliitilisel)filosoofial. Pealegi evib omadussõna *poliitiline* tavakeeles teatavaid negatiivseid konnotatsioone, nt kallutatud poliitiliste jõudude poolt. Poliitiline semiootika oleks siis teatavate poliitiliste jõudude teenistuses olev semiootikateaduse praktiseerimine (jätame siinkohal lahti küsimuse selle väite tõeväärtuse kohta).

Poliitika semiootika aga osutub sobimatuks, kuna sõna *poliitika* osutab teatavale sotsiaalsele tegevusele niiöelda *asukoha* (riik, parlament, parteid, poliitikud) termineis, kui teatud institutsioonide ja institutsionaliseeritud praktikate kogumile. Poliitilisust kui *protsessi* mõistetakse siinses kontekstis permanentse antagonismina ühiskondlikus läbikäimises, mida ei saa kunagi täielikult või lõplikult lahendada. Mõiste *poliitilisus* osutaks seega teatud ühiskondlike suhete liigendamise *protsessile* ja *loogikale*, mille kaudu seda antagonismi püütakse ajutiselt lahendada. Niisuguse eristuse juured on tänapäeva poliitilises mõtlemises tagasiviidavad Paul Ricoeurini, kes

neid mõisteid esmakordselt eristas ja Carl Schmitti *poliitilise* mõiste käsitleseni.

Semiootika vaatepunktist võib poliitilisust mõista kui võimusuhte väljendust erinevates semiootilistes süsteemides ja nende süsteemide vahel. Kuna sotsiaalsed tingimused ja semiootiline kontekst muutuvad pidevalt, siis on iga kord/korrastatus mingite teiste korrastatuse konfiguratsioonide välistatus ning seetõttu on *võim* alati igas tähistamisprotsessis kohal. Poliitilisuse semiootika kui distsipliini eesmärgiks olekski niisuguselt protsessuaalselt määratletud võimusuhte tuvastamine erinevates tähistamispraktikates ja nende tähistamisloogikate analüüs.

Just niisuguste ühiskondlike korrastatuste analüüsimisega ja mõtestamisega käesoleva ajakirja numbri autorid tegelevadki. Nii uurib **Ott Puumeister** oma artiklis poliitilist subjektsust Giorgio Agambeni, Alain Badiou' ja Michel Foucault' teoreetiliste vaadete kaudu. Eelkõige on küsimuse all poliitilise subjekti autonoomsus ühiskondlikus ruumis. Semiootilise – võimaliku kolme autorit ühendava – vaatepunkti annab Juri Lotmani autokommunikatsiooni mõiste. Nelja autori võrdlemise üheks eesmärgiks on poliitilise ontoloogia ja märgisüsteemide uurimise lähendamine.

Risto Heiskala arutleb oma artiklis semiootilise sotsioloogia võimalikkuse üle. Autor oponeerib levinud arusaamaga, mis peab üksteist vastastikku välistavaks strukturalistlikku semiooloogiat (saussure'ilikku traditsiooni), pragmatistlikku semiootikat (peirce'ilikku traditsiooni) ning fenomenoloogilist sotsioloogiat (Husserl, Schutz, Berger ja Luckmann ning Garfinkel). Heiskala eesmärgiks on eelnevaid lähenemisi omavahel sünteesida, mille tulemusena kerkib esile kontseptsioon, kus tegevusteooriad (ratsionaalsed valikud, Weber jt) tuginevad fenomenoloogilisele sotsioloogiale ning fenomenoloogiline sotsioloogia tugineb neostrukturealistlikule semiootikale, mis on süntees saussure'ilikust ja peirce'ilikust tõlgendusharjumuste ja interaktsiooni käsitluste traditsioonist. Sellisest sünteesist tuleneva semiootilise sotsioloogia vahetuid väljakutseid aga seostab ka Heiskala esmajoones justnimelt võimusuhte ning tähenduste vastastikkuse artikulatsiooni kontseptualiseerimisega. Siin on oma roll nii sotsiaalteooria klassikute (Weberist Giddensini) tähendusteoreetiliste tööde kui ka erinevate võimukäsitluste (arusaam *distributiivsest, kollektiivsest, struktuursest* võimust) ümbermõtestamisel neostrukturealismis vaatepunktist.

Jaak Tomberg läheneb poliitilisse diskursusse kuuluvatele teemadele nagu utoopia ja düstoopia kirjanduse vaatepunktist. Artikkel võrdleb klassikaliste kirjanduslike utoopiate ning moodsate kirjan-

duslike düstooptime formaalseid atribuute. Autori peamine järeldus on, et neid kaht lahutab üksnes minimaalne erinevus – narratiivse subjekti sekkumine või ärkamine düstooptias. Artiklis mõistetakse igapäevast ideoloogilist eksistentsi kui pidevat võnkumist utoopilise (mitteajaloolise) suigatuse ja (düstopilise) ärkvelolu vahel.

Remo Gramigna käsitleb kultuuriuuringute ja kultuurisemiootika omavahelisi suhteid ning nende vaateid kultuuri uurimisel. Autor leiab, et kultuurisemiootika võimuses on välja töötada metadistsiplinaarne metodoloogia, mille kaudu on võimalik ühendada kultuuri mõistega tegelevad distsipliinid. Kahte distsipliini ühendava uurimisobjektina vaadeldakse kultuuritõkestust kui kogumit semiootilisi vastupanupraktikaid.

Kasutades Essexi koolkonna diskursuseteooria ning Tartu–Moskva kultuurisemiootika koolkonna sünteesil põhineva semiootilise hegemooniateooria raamistikku, keskenduvad **Rein Ruutsoo** ja **Peeter Selg** oma artiklis üldisemalt probleemile, kuidas ajaloolises diskursuses konstrueeritakse ühiskondlikku antagonismi. Konkreetsemalt analüüsivad nad kõiki Eesti taasiseseisvumist käsitlevaid Eesti autorite tekste, mis taotlevad vastava perioodi dünaamika terviklikku esitlust; on hõlmavad käsitlused (monograafia, kommenteeritud dokumendikogum, pikem artikkel või olulise ülevaateteose vastavale teemale pühendatud peatükk) ja milles on perioodi käsitlus esitatud mitte mälestuste vormis, vaid objektiveerivalt, kõrvaltvaataja, ajaloolasena. Üks nende arutlusest tulenevaid järeldusi on, et ajalookirjutus esindab lisaks erialasele praktikale ka teatud vormis poliitilist praktikat.

Mari-Liis Madissoni ning **Andreas Ventseli** artikkel vaatlleb identiteediloomeprotsesse ning nende transformeerumist sotsiokultuurilistel murranguaegadel. Keskendutakse *migrandi* modelleerimisele Eesti sõjajärgsetes kui taasiseseisvumisaegsetes kultuurilistes enesekirjeldustes. Käsitletakse ka kultuurilise dialoogi võimalikkust ning *võõra* konstrueerimist tänapäeva Eestis. Autorid rõhutavad, et pakutud probleemipüstitus püüab eelkõige osutada teatud identiteediloomes suundumustele, mis üht või teist ajalooetappi iseloomustavad, mitte aga nende homogeensusele ja ainuvaldavusele.

Juhan Sahharov arendab artiklis Ernesto Laclau diskursuseteooriat ning sotsiaalse liikumise raamistusteooriat kombineerides teoreetilist raamistikku, mis pakuks paremaid vahendeid sotsiaalsete liikumiste ja seda saatva poliitilise retoorika analüüsimiseks. Kasutades juhtumanalüüsina Tšehhoslovakkia sotsiaalse liikumise Harta 77 retoorikat selle varasel perioodil (1977–1978) ning selle allikma-

terjalidena liikumise manifesti ja liikumise peamise liidri Václav Haveli poliitilisi esseid seab uurimus eesmärgiks näidata, kuidas diskursuse- ja raamistusteororia ühendamine avardab sotsiaalse liikumise analüüsi, seletab teooriate kombineerimise kaudu liikumise tekkimise, esiletõusu ning selle liidrite valitud strateegiatega põhjuseid.

Anu Haameri artikkel keskendub õppejõu professionaalse ideaali ja identiteedi vahekorra uurimisele. Vaadeldakse, millisena kirjeldavad õppejõud oma professionaalset ideaali, millised on tähenduskategooriad nendes ideaalides ja kuidas enese kõrvutamine ideaaliga mõjutab professionaalse identiteedi loomist. Ideaale on peetud identiteedi olulisimaks osaks just seepärast, et ideaalpilt endast kui professionaalist on indiviidi jaoks see tähenduste kogum, mis toimib standardina professionaalse identiteedi kujunemises ning millega end kõrvutades antakse hinnang endale ja oma tegevusele professionaalina. Artikli aluseks on Tartu Ülikoolis aastatel 2009–2011 läbi viidud kvalitatiivne uurimus, mille käigus analüüsiti õppejõukoolitustel kasutatud refleksiivsete ülesannete tulemusi ning intervjuueriti koolitustel osalenud õppejõude.

Märkamiste rubriik on samuti koondunud poliitilisuse ja poliitika temaatika ümber. Nii vaeb **Igor Gräzin** oma artiklis poliitilise semiootika võimalikkuse üle, kasutades näitematerjalina Eesti ühiskonda raputanud eripalgelisi poliitilisi sündmusi. Edasi võib lugeja leida kolm raamaturetsensiooni. **Silvi Salupere** vaatleb kriitiliselt viimaks ka eesti keelde tõlgitud George Lakoffi ja Mark Johnsoni raamatut „Metafoorid, mille järgi me elame”. Teost, mida võib julgelt pidada üheks klassikalisemaks poliitilise retoorika analüüsivahendiks. **Andreas Ventsel** püüab Michel Foucault artikkelite ja loengute kogumiku eestinduse „Teadmine, võim, subjekt. Valik räägitut ja kirjutatut” retsensioonis luua laiemat tausta fukoolikule võimukäsitlusele ja selle lätetele. Sarnase eesmärgiga kirjutab **Ott Puumeister** biopoliitikast Roberto Esposito raamatu „*Bios: Biopolitics and Philosophy*” analüüsis. Kontseptualiseerides biopoliitika ja biovõimu omavahelisi suhteid kaasab ta Espositoga dialoogi Agambeni, Badiou ja Foucault varasemad tööd.

Loomulikult ei puudu ka **Kroonika** rubriik ja ülevaade semiootika osakonnas kaitstud magistri- ja doktoritöödest.

Toimetajad

Subjekti eneseloome võimuhetes: Agambeni, Badiou' ja Foucault' subjektsuseteooriad semiootilisest vaatepunktist¹

Ott Puumeister

Liberaal-demokraatlikus kontekstis nähakse indiviidi enamasti autonoomse agendina, kel on vabadsus valida, kuidas oma elu teostada. Kuid see autonoomsus taandub tavaliselt enese elustiili valimisele ning otsustamisele, mida tarbida. Selline autonoomsus jätab subjekti ilma poliitilisest tähtsusest. Mõtlema *poliitilise subjekti* agentsuse potentsiaalsusest ja võimalustest, pöördub see artikkel 1) Giorgio Agambeni ja tema mõtete poole *mistahes singulaarsustest* ning tulevast poliitikast; 2) Alain Badiou' sündmuse ja sündmuslikkuse käsitluse poole; ning 3) Michel Foucault' enesetehnoloogiate kontseptsiooni poole. Lõpuks vaadatakse kolme autorit semiootika – peamiselt Juri Lotmani kultuurisemiootika – vaatepunktist. Semiootika perspektiiv annab palju juurde poliitilise subjekti mõistmisele nii agendina võimuhete kontekstis kui ka uurimisobjektina. Subjekti vabaduse võimalikkusest saab diskursuse, poliitilise terviklikkuse ja võimuhete kontekstis rääkida kui pidevast tähistusprotsessist; veel enam, subjektistki on võimalik rääkida kui katkematust semiootilisest protsessist, mida ei ole võimalik defineerida kindlaksmääratud identiteetide alusel, olemuslikult.

Märksõnad: subjekt, diskursus, võimuhetked, emantsipatsioon, kommunikatsioon, singulaarsus, sündmus, poliitika.

Sissejuhatus

Järgneva eesmärgiks on tegeleda subjektiga. Kuid millisega? Subjekte on erinevates filosoofilistes traditsioonides niivõrd palju, et esimene lause ei tähenda õigupoolest midagi. Peame kitsendama.

¹ Artikli valmimist toetas ETF teadusgrant 8804 „Võimuhete ja poliitilise kommunikatsiooni semiootilise analüüsi perspektiivid”.

Traditsiooniliselt mõeldakse filosoofias *subjekti* all 1) kogu teadmise ja maailmakogemuse alust (*mina* eelneb teadmisele ja kogemusele); 2) ratsionaalsete võimete kandjat, kes suudab maailma korrastada (Mansfield 2000: 13). S.t, et subjekt on jagamatu alus, kes struktureerib maailma vastavalt oma mõistuse võimetele. Foucault (2005a: 37–38) järgi on selliseks figuuriks alustrajav subjekt, kellel „puudub [...] vajadus pöörduda diskursuse eripärase instantsi poole.” Alustrajav on subjekt, kes on võimeline otsustama, tegutsema, kõnelema vaid oma teadvusest lähtuvalt, kelle sisemuses peitub tõe maailma kohta ning kes suhestub maailmaga omaenese olemuse kohaselt.

Kui see subjekt üle kanda poliitika sfääri, saame näiteks loomus-õiguse traditsiooni, mille kohaselt on ühiskondlik kord, poliitika, õigusnormid kõik inimesele loomumaste õiguste teenistuses. Poliitika ei ole muud kui inimeste loomuse ja vabaduse säilitamine. Kui aga muuta poliitika definitsiooni, muutub ka subjekti käsitus. Mouffe (2000: 101) eristab 1) *poliitilisust*, antagonismi dimensiooni, mis on inimsuhetele iseloomulik, ja 2) *poliitikat*, diskursuste, institutsioonide ja praktikate kogumit, mis organiseerivad inimeste koosseksisteerimist. Kuna teine jääb alati esimese poolt mõjutatuks, on inimsuhete väli põhimõtteliselt sulgematu ning sellel puudub ühtne olemuslik printsiip. Oluliseks saab millistes diskursustes ja võimuhetes luuakse poliitiline kord. Siin ei ole enam subjekt korra aluseks, vaid luuakse koos sellega.

Nagu poliitilisel korral ei ole ühte iseloomulikku korrastavat printsiipi, puudub olemus ka subjektile; tema olemuslikkus toodeakse ühiskonda loovates diskursustes ja võimuhetes. Nüüd võib ka artikli üldisema probleemi sõnastada: kui subjekt ei ole olemuslikult autonoomne otsustaja ja maailma mõtestaja, vaid ühiskondlike-poliitiliste suhete loodud, siis kuidas me võiksime kirjeldada subjekti agentsust? Millised eneseloometehnoloogiate võimalused on subjektile? Kuidas, olles konstitueeritud domineerivate võimuhete poolt, siis kuidas on võimalik subjekti eneseloome?

Niisiis, tegeleme poliitilises korras loodud subjektiga ning otsime tema vabadust võimuhete ja poliitilise terviklikkuse kontekstis. Järgnevas on tähtis silmas pidada *desubjektivatsiooni* ehk nende subjektsuse vormide õõnestamist ja lahtiharutamist, mis on eelnevalt loodud. Eneseloome juurde peab liikuma ringiga, kuna meil ei ole võimalik hakata kõnelema vaikuses, tühjas aegruumis, mille valitsejad me oleme. Mingis mõttes peame alati vastama juba kõneldule ja ennast looma selle vastuse kaudu ning poliitiline kord kirjutab suures osas ette, milliseid identiteete tuleb vastusena esita-

da. Praeguses lääne ühiskonnas võib selliseks üldiseks identiteediks nimetada vaba tahtega tarbijat, mistõttu võib artikli probleem tunduda veidi asjakohatu (kui juba ollakse vaba oma valikutes!). Kuid siin otsime midagi muud kui toodete- või elustiilivalikut. Võib öelda, et küsimuse all on agentsus diskursiivse praktikana, subjekti poliitiline võimelisus eneseloomeks.

Et vaadata, kuidas seda mõista, pöördume esmalt Giorgio Agambeni poole, kes näeb põhilist takistust subjekti emantsipatiivsusele poliitilise võimu (riigi, suveräänsuse) olemuslikus biopoliitilises operatsioonis, mille kaudu haaratakse subjekt juba oma sünnist alates valitsevasse poliitilisse totaalsusse ehk muudetakse kodanikuks. Vaatame, mida tähendab *mistahes singulaarsus*, mille ta vastukaaluks seab. Edasi liigume Alain Badiou' juurde, kelle jaoks on peamiseks vaenlaseks poliitilise korra (riigi) loomine ühtse printsiibi alusel ning selle ainuõigeks kuulutamine ehk staatilise poliitilise situatsiooni sisseseadmine. Emantsipatiivsuse otsingul loob Badiou sündmuslikkuse idee, mille järgi on võimalik katkestada see ühiskondlike suhete üheks loendamine, totaliseerimine.

Kolmandaks võtame appi Michel Foucault, kelle jaoks võim ja võimusuhted ei ole enam niivõrd suureks takistuseks, vaid annavad võimaluse ka subjektile ennast luua, vastata võimule võimuga, moodustada enesetehnoloogiaid, mis lähevad „risti üle” valitsevatest praktikatest. Viimaks kaasame Juri Lotmani, kes võimaldab mõelda nii mistahes singulaarsusest, sündmuslikkusest kui ka enesetehnoloogiatest semiootilisest vaatepunktist ning selle kaudu võib mõelda ka subjekti vabaduse, eneseloometehnikate uurimisest semiootiliste meetodite abil.

Lisaks selgitamisele, kuidas mõista subjekti vabadust võimusuhetes, on üheks artikli eesmärgiks ka ühendada ja kõrvutada mõisteid erinevatest valdkondadest ning muuta subjekti piirid poliitilises teoorias veidi selgemaks – muuta emantsipatiivne subjekt objektina uuritavamaks.² Seega on järgnev teoreetiline uuring, kuidas kasutada poliitilisest subjektist kõnelevat metakeelt.

² Subjekti objektistamise vastu käib õigupoolest kogu järgnev arutlus, nii et loodetavasti õnnestub mul vältida subjekti *taandamist* mingile objektiivsele kujule-figuurile ning pigem tuua välja võimalused, kuidas kõnetada singulaarseid, lõplikult fikseerimatuid, protsessuaalseid praktikaid.

Agambeni singulaarsus

Agambeni jaoks tähistavad inimõigused loomuliku elu originaalset sisestamist rahvusriigi poliitilis-juriidilisse korda; rahvusriik tähendabki sellist riiki, mis teeb sünnist omaenese suveräänsuse aluse (Agamben 2000: 20–21). „Õigusi omistatakse inimesele (või nad lähtuvad temast) ainult sel määral, kuivõrd inimene on kodaniku koheselt kaduv eeldus (mis ei tohi õigupoolest sellisena kunagi päevavalgele tulla)” (Agamben 2009a: 139). Selline ongi põhiprobleem, mille asetab meie ette biopoliitika³ seoses subjektiga: subjekt on üheaegselt poliitilise kogukonna alus ja samal ajal paratamatult selles kogukonnas loodud. Sünn on algusest saadik kokkulangev rahvusega (Agamben 2000: 21) – inimese eluga arvestatakse vaid niivõrd, kuivõrd ta on kodanik. Ehk: subjekti olemuse määrab ära riik ja subjekti identiteedi kirjutab ette poliitiline terviklikkus, mille eesmärgiks on panna kodanik ja paljas elu kokku langema, ühte sulanduma. Riiki võib siis mõista kui elu erinevaid vorme ühtsustavat ja kinnistada püüdvat poliitilist terviklikkust: riik on see, mis n-ö vormib (individuaalseid või kollektiivseid) identiteete, loob olemisviise, mis pretendeerivad universaalsusele ja ainuõigsusele – ehk tegelikule elule. Nii saavad nt eestlane, palgatööline, täiskasvanu jne selleks bioloogilis-poliitiliseks antuseks, millesse subjekt peab mahtuma, mille kaudu peab ennast identifitseerima: poliitiline identiteet toodetakse inimese loomuliku identiteedina. Paljas elu on *poliitilises korras loodud* inimese olemuse – mis loodud abstraktsete kategooriate kaudu – jääk, mis võimaldab inimese kallal tarvitada piiramatut võimu. Poliitiline terviklikkus ongi saavutatav vaid palja

³ Mõistet *biopoliitika* kasutab Agamben poliitilisele võimule eriomase ja algupärase tegevusena; biopoliitiline operatsioon on poliitilise terviklikkuse (riigi, suveräänsuse) aluseks: „[P]alja elu sissearvamine poliitikasfääri poliitikasfääri moodustab suveräänsuse võimu algse – ehkki ähmase – tuuma. *Võib isegi öelda, et biopoliitilise keha tootmine on suveräänsuse võimu algne tegevus* (kursiiv originaalis). [...] Bioloogilist elu oma kalkultatsioonide keskmesse paigutades toob modernne võim lihtsalt päevavalgele salajase sideme, mis ühendab suveräänsust võimu palja eluga, tugevdades nõnda sidet kõige ununenuma *arcana imperii*’ga (see visa vastavus modernse ja arhailise vahel lööb välja kõige erinevamate valdkondades)” (Agamben 2009a: 12–13). Võib mõelda seega, et igasugune poliitiline tervikuks struktureerimine on Agambeni järgi olemuslikult biopoliitiline. Võrreldes Agambeniga defineerib Foucault *biopoliitikat* oluliselt kitsamalt: biopoliitika on katse, alates kaheksateistkümnendast sajandist, ratsionaliseerida valitsuspraktikate probleemistikku nähtuste abil, mis on iseloomulikud populatsioonile: tervis, hügieen, sündimus, eluiga, rass (Foucault 2008: 317).

elu pideva loomise kaudu poliitilise välja piiridel (Monticelli 2008: 233) – s.t palja elu väljaarvamise kaudu, et poliitilisus saaks sellele toetuda, selle kohta kehtida, seda pidevalt uuesti luua; sest seadus saab kehtida ainult millelegi enesest väljaspoolsele, seadus loob ennast väljaspoolse piiritlemise kaudu.⁴

Kuid poliitiline terviklikkus ei ole kunagi eneseküllane ning seega ka lõplikult piiritletav ja igaveseks fikseeritav: toimib alati suhe väljaspoolsega, mille kaudu ennast defineerida. Poliitiline terviklikkus on seega suhteline. Probleem on aga selles, et see, mis välja arvatakse, on juba alati politiseeritud, s.t juba osa sellest korrast, juba poliitiliselt struktureeritud eksisteerivate võimusuhte kaudu. Niisiis Agambeni jaoks osutub tähtsaks küsimus, kuidas sellest suhtest välja astuda, kuidas vältida elu allutamist poliitiliselt toodetud jäägile, paljale elule ning omandamast juba ettekirjutatud poliitiliselt integreeritud identiteete. Selle küsimuse võiks sinse töö kontekstis üldistades kokku võtta: kuidas saab subjekt olla mitte-subjekt, s.t olemata haaratud poliitilises terviklikkuses (riigis) kehtivatesse suhetesse?⁵

Agamben (2000: 3–4) postuleerib *elu-vormi* (*form-of-life*) kui sellise elu, mida ei saa lahutada oma vormist, mida ei ole kunagi võimalik isoleerida paljaks eluks. Elu-vormi jaoks on tema elamise viisis kaalul elamine ise; selline formulatsioon defineerib elu, milles üksikud elamise viisid, aktid ja protsessid ei ole kunagi lihtsalt faktid, vaid alati ja eelkõige võimalused eluks, alati ja eelkõige võime (samas, 4). Vaatamata mõistekujule *elu-vorm* ei tohiks sellist elu mõista kindlat vormi omavana, mis determineeriks alapäraselt olemise viisi. Seetõttu teatab Agamben (2005: 43), et „ei eksisteeri mingit olemust, ajaloolist või spirituaalset kutsumust, bioloogilist saatust, mida inimesed peaksid jõustama või realiseerima.” Me ei pea otsima mitte inimese olemise alust, vaid seda, milline on olemise potentsiaalsus, milliseid võimalikkusi pakub ühiskondlik ja

⁴ Poliitiline võim rajab ennast alati palja elu sfääri eraldamisele elu vormide kontekstist (Agamben 2000: 4). S.t, et kodanikuks-subjektiks olemine ongi ühtlasi ka palja elu ainus ilmnenise viis poliitikas, kuna just kodaniku figuuri kaudu luuakse poliitiliselt paljast elu.

⁵ Paljas elu on Agambeni jaoks alati poliitiliselt konstrueeritud, biopoliitika loob eristuse palja elu ja poliitilise elu vahel. Subjekt luuakse just nimelt palja elu kaudu, ehk subjekt on biopoliitiline konstruktsioon. Põhiprobleemiks osutubki siis küsimus, kuidas mitte olla subjekt. Kui ma kasutan Agambenit tõlgendades biopoliitilistest mehhanismidest vabana ennast loovat subjekti, on see minu tõlgendus. Just subjektile vastandab Agamben mistahes singulaarsuse kui keeles-olemise kaudu eneseloomise.

keeleline eksistents inimesele, milline võiks inimene olla oma saamises – ja mitte fikseeritud subjektsuses.

Sellise elu-vormi seletamiseks loob Agamben mõiste *mistahes singulaarsus* (*whatever singularity*); tema jaoks: „Tulev olemine on mistahes olemine” (samas, 1).⁶ Mistahes olemine ei ole ükskõik milline olemine, vaid pigem ükskõik mis vormis oluline olemine (samas). Mistahes, ükskõik kuidas ja millena esinedes, on üksik ja üldine, mina ja kõik teised. Õigupoolest muudab mistahes olemine sellise vahetegemise üksiku ja üldise, mina ja teise vahel ülearuseks. Et seda mõistet paremini välja joonistada, alustab Agamben *näite* struktuuri selgitamisega: näide kehtib kõigi sama tüüpi juhtumite puhul ning on samal ajal nendes juhtumitesse sisse arvatud; *näide* on mõiste, mis väldib universaalse ja partikulaarse vastandust; singulaarne objekt, mis esitab ennast kui sellist, oma singulaarsust (samas, 9–10). „Näitlik olemine on puhtalt keeleline olemine. Näitlik ei ole defineeritav ühegi omaduse, vaid ainult nimetamise (*being-called*) poolt” (samas, 10). Singulaarne olemine seotakse niisiis keelelisuse külge, mis esitab iseennast, keelelisuse külge, mis on kõigile inimestele ühine. Just see „Kõige Üldisem (*Most Common*) on see, mis katkestab igasuguse reaalse ühtsuse” (samas) – s.t haagib lahti nimede ja tähistatavate ühiskonna poolt fikseeritud seose, seab kahtluse alla nt inimese eestlane-olemise ja toob esile tema singulaarsuse. Need puhtad singulaarsused kommunikeerivad näite tühjas ruumis, olles sidumata mingi ühise omaduse poolt, ühegi identiteedi poolt (samas, 10–11). Inimese singulaarse keelelise olemise – mis ei tähista! – kaudu on võimalik tekitada katkestus poliitilises korras, mis rajab end identiteetidele.⁷

Kuna singulaarsus ilmneb keeles, mis ei tähista fikseeritud elemente ja määratletud suhteid, siis on see ka täielikult olemusetu.

⁶ *Mistahes* on minu tõlge ingliskeelsest mõistest *whatever*, mis omakorda on tõlgitud itaaliakeelsest sõnast *qualunque*, mis ei tähista mitte partikulaarset või üldist ega individuaalset või geneerilist (vt Agamben 2005, tõlkija märkus 1) – see on ükskõik milline selles mõttes, et ei ole üksiku ega üldise kateooriates paika pandav. Samuti võiks siin tähelepanu pöörata sõnapaarile *tulev olemine*, (*the coming being*), mis võiks tähistada nii tulevikus tulevat kui pidevalt tulevat, s.t saamises olevat.

⁷ Agambenit tõlgendades mõistet *identiteet* kasutada on veidi problemaatiline. Tema jaoks on paljas elu see jääk, mis luuakse ontoloogilisel tasandil, s.t võimuga vahetus kokkupuutes ja vägivaldselt; ning: paljale elule on võimalik rajada elu-vormi. Identiteet viitab rohkem diskursiivsele tähenduslikule üksusele, kuid elu-vorm ontoloogilisele saamisele – see ei tähenda, nagu poleks elu-vorm tähenduslik, vaid et seda pole võimalik taandada diskursiivsele/märgisüsteemisele üksusele.

Üldise ja singulaarse suhet ei saa enam mõista kui identse olemuse säilimist ühes indiviidis (samas, 18) – individuatsioon kui inimese olemuse täideviimine mingis loomulikus grupis (nt rahvus) osutub sellest vaatepunktist tähtsusetuks. Identiteet ei mängi singulaarsuse juures mingisugust rolli; *identiteet kui inimese olemus kuulub riigi valdkonda*. Otsustavaks saab siinkohal seega olemusetu ühisuse idee – solidaarsus, mis mingil juhul ei puuduta olemust; singulaarsuste kommunikatsiooni aset-leidmine ei ühenda olemuste alusel (samas, 18–19). Pigem on tegemist hajutamisega, uue kommunikatsiooni-ruumi loomisega, endise olemustel põhineva ühtsuse laialipaiskamise ja uutmoodi suhete kehtestamisega, mis võimaldaksid ilmned mistahes singulaarsustel. Võimaldaksid esile tõusta „näol” kui mistahes ajal kõigi oma omadustega, millest ükski siiski ei konstitueeri erinevust (samas, 19). Riigi võim on tänapäeval rajatud eelkõige välimuse-näilikkuse (*doxa*) kontrollile; poliitika esitab end kui kommunikatiivset tühjust, milles inimese näol on võimalik ilmned – just seda tühja ruumi üritab poliitika kontrollida (Agamben 2000: 96). See tühi ruum on puhas kommunikatiivsus ehk keel. Nägu on erinevate palgete – millest ükski ei ole teisest tõesem – üheaegsus. „Minu nägu on minu väljaspoole: indifferentsuse punkt suhtes kõigi minu omadustega, suhtes minule eripärasesse ja ühisesse, suhtes sisemisse ja välismisse” (samas, 99). Nägu kogu oma potentsiaalsuses saab ilmned keeles-olemises, mitte-tähistavas kommunikatsiooniruumis, milles ei pea viitama tagasi ühele algallikale kui oma olemusele. Nägu on Agambeni jaoks see singulaarsus, mis ilmneb puhta keelelise olemise kontekstis; see, mis osutab vastupanu poliitilisele kodeerimisele, identiteetide omastamisele; nägu viitab mistahes olemisele; see on seotud mitte tähistava, representeeriva keelekontseptsiooniga, vaid n-ö puhta, iseennast esitava keelekontseptsiooniga. Nägu ei ole võimalik taandada representeeritavateks atribuutideks.

Mistahes olemine ei ole teatava potentsiaalsuse teostamine; keelelisus ei ole sisule orienteeritud ja nägu ei ole teatava palge (identiteedi) omandamine. Oluliseks osutub siin potentsiaalsus mitte-olla (*to not-be*), s.t mitte kunagi ennast täielikult ammendada, fikseerida, vaid alati sisaldada uusi võimalusi. „Olemine, mis on tõeliselt mistahes, on võimeline mitte-olema; see on võimeline omaenese võimetuseks” (Agamben 2005: 35). Kui ollakse võimelised vaid potentsiaalselt olema, on potentsiaalsuse objektiks teatud akt, s.t üleminek determineeritud tegevusele; kui aga ollakse võimelised potentsiaalselt mitte olema, ei saa akt kunagi moodustuda lihtsast üleminekust või-

malikult tegelikule: „see on potentsiaalsus, mille objektiks on potentsiaalsus ise” (samas, 35–36).⁸ See tähendab, et olemine peab olema võimeline talle etteantud piiridest välja astuma, kehtestama selles kontekstis iseenda võimekust kui mitte-olemist. Potentsiaalsuselt aktiveerimiseks ei ole kunagi lõplikult saavutatav sündmus, see on lõpmatu seeria modaalseid võnkumisi; see saab iga kord teoks kui edasi-tagasi liikumine mõlemas suunas, pideva muutumise joonel (samas, 19–20). Inimese olemine ei ole sugugi olemuslik asi, vaid „*omaenese eksistentsi kui võimalikkuse ja potentsiaalsuse lihtne fakt*” (samas, 43 – kursiiv originaalis). See potentsiaalsus ongi puhas keelelisus, kommunikatiivsus, mida ei ole kunagi võimalik ammendada ning mis ei kirjuta ette ühtegi olemust, vaid loob tingimused pidevaks eneseloomeks. Seesama keelelisus loob ka ühisuse, mille põhjal mistahes singulaarsused saavad sarnaneda – sarnasus ilma arhetüübita (samas, 48).

Niisiis, samamoodi nagu poliitilise terviku ühtsus ei ole eneseküllane, vaid alati suhestatud väljaspoolisusega (elu-vorm, paljas elu), on ka mistahes singulaarsus suhtelise iseloomuga: kehtestatud ja ellu kutsutud kommunikatiivsuse kaudu. Mistahes singulaarsusel puudub identiteet, see ei ole kontseпти poolt determineeritud, ent samas ei ole ka lihtsalt määratu; pigem on see determineeritud ainult suhtega ideesse, s.t suhtega oma võimalikkuste totaalsusse; selle suhte kaudu piirneb singulaarsus kogu võimalikkusega ja seega saavutab oma determineerituse vaid piiritlemise (*bordering*) teel (samas, 67). Ent kas siin ei loo Agamben ühe totaalsuse (riigi) asemel lihtsalt teist sarnast totaalsust, mis annaks singulaarsusele õiguse eksisteerida – kas ei anna ta selle kaudu singulaarsusele lihtsalt järjekordset *olemust*?

Tundub, et siiski mitte, sest tähtis on siin just see piiritlemine või piirnemine, mis eeldab, et ei eksisteeri sisemust iseeneses, olemuslikult. Selles mõttes ongi riik (suveräänsus) elu-vormi piirav, et pakub elule ainsaks vormiks ning kirjutab tema sisima olemusena elu-vormi sisse kas kodanikuks olemise või mingist rassist olemise jne – ning nende inskriptsiooniviiside kaudu omandab riik oma teravikliku kuju. Vastukaaluks riigi positiivsele identiteediloomele lisab mistahes singulaarsus vaid tühjuse: „Mistahes on singulaarsus pluss

⁸ Vrd nt Foucault’ iseloomustusega genealoogilise kriitika kohta: „[G]enealoogiline on see kriitika selles mõttes, et ei tuleta mitte meie praeguse olemise vormist seda, mida meil on võimatu teha või teada, vaid toob sattumuslikkusest, mis on teinud meist need, kes me oleme, esile võimaluse mitte enam olla, teha või mõelda seda, mida me oleme, teeme või mõtleme” (Foucault 2011b: 385).

tühi ruum, singulaarsus, mis on lõplik, kuid siiski kontsepti poolt määramatu. Kuid singulaarsus pluss tühi ruum saab olla vaid puhas välisus, puhas avatus. *Mistahes, selles mõttes, on välisuse sündmus*” (samas, 67 – kursiiv originaalis). Selline negatiivsus on rangelt *suhe*: enesekehtestamine saab toimuda ainult piiridel: kõige väljaspoolsemas sisemuses või kõige seespoolsemas välisuses – ei ole õigupoolest vahet, sest *mina* ongi see piir; potentsiaalsuse pidevalt toimuv sündmus.⁹

Väljaspoolsus ei ole järjekordne ruum, mis asub teisel pool piiritletud (*determinate*) ruumi, vaid on pigem kui üleminek, välisus, mis annab sellele ligipääsu – see on selle nägu, *eidos*. Lävi ei ole selles mõttes järjekordne asi suhtes piiriga, vaid on piirikogemus kui selline, väljaspoolsuse sisemuses olemise kogemus (*being-within an outside*). (samas, 68)

Mistahes singulaarsusel ei ole seega asjadega täidetud ruumi, mille suhtes ka singulaarsus oleks teatav olemuslik objekt, mis sellesse kuulub. Mistahes singulaarsus luuakse võimekusest mitte olla see, mis peab olema, s.t keelest, mis midagi ei tähista; see on nägu, millel on (potentsiaalselt) kõik omadused, aga mitte ühtegi defineerivat (identiteeti). Selles mõttes on ehk parem mõtestada mistahes singulaarsust kui teatavat tegevust; kui teatud tüüpi kommunikatsioon viisi, mida ei ole võimalik fikseerida ega ühe mõiste kaudu defineerida. Veel enam, „inimeste keeleline olemus tähendab seda, et nende ainus spetsiifiline võime on tegelikult nende võimetus kunagi täielikult ja lõplikult iseendaga ühte langeda” (Monticelli 2012: 158). Singulaarsusel on fundamentaalne sündmuslik iseloom: pidev saamine ja aset-leidmine, mis ei luba identsust iseendaga, ei luba tekkida olemusel (sellisel juhul oleksime tagasi alustajava subjekti juures).

Olles selline piiripealne tühjuse olemine, ei ole see võimeline ka tootma uut riiki (ümber)defineerivat printsiipi, andma sellele uut olemuslikku alust, vaid pigem oleks mõeldav võimusuhte ümberstruktureerimine, lagundamine – kui mõelda vastupanuvõimaluste peale. Maailma muutmine ei toimu mitte täieliku ümberkujundamisena, vaid tillukese ümberasetamisena, mis ei viita lihtsalt reaalsele asjaoludele, vaid nende tähendustele (*sense*) ja piiridele (*limits*); see ei leia aset asjades, vaid nende perifeerias (samas, 54) – ehk asjade suhtes iseendasse ja maailma. Mistahes singulaarsus, esitades ennast kui puhtalt keeles-olevat kommunikatiivset olemist

⁹ Agambenil on sündmuslikkus reserveeritud singulaarsuste, emantsipatiivsuse poolele, nagu Badioul, kelle sündmuslikkusest edaspidi pikemalt juttu tuleb.

kõigi oma omadustega – lühidalt, esitades end kui ennast –, harutab lahti eksisteerivad kuuluvussuhted, muudab tähendusi. Siin võib näha ka sarnasust (ehkki mitte samasust) Lotmani käsitlusega piirist kui aktiivsest tõlkemehhanismist. Selle tõlgenduse järgi tekitab mistahes singulaarsus poliitilise korra piiridel aktiivse tõlkeprotsessi, tootes võõraid tekste, mida see kord ei ole võimeline enese keelde tõlkima. Seoses piiri mõistega võib vaadata ka suhet tsentri ja perifeeria vahel – just viimane on see ruum (või õigemini mitteruum, piiriala), milles toimub kõige aktiivsem uute tekstide loomine ja võõraste koodide sissetoomine (Lotman 2001a). Mistahes singulaarsust võib selles kontekstis mõista kui poliitilise terviku piire ületavat, kustutatavat, ja selle kaudu ka tervikut lagundavat-muutvat tegevust. Just poliitilise terviku piiridel toimuv uute tekstide tootmine võib saada kogu struktuuri ümber korraldavaks: piirid avavad ja detsentraliseerivad riigi struktuuri.

Mida siis täpsemalt ei ole riik võimeline oma keelde tõlkima? Just nimelt seda puhast keeles-olemist, olemuse puudumist – s.t identiteedipõhise kuuluvuse puudumist. Mistahes singulaarsused ei moodusta ühiskonda, sest ei oma mingisugust identiteeti, mis toetaks kuulumise sidet; riik võib tunnustada igasugust taotlust identiteedile, kuid mitte seda, et singulaarsused moodustaksid ühisuse (*community*) identiteeti omandamata, et inimesed kuuluvad kokku ilma igasuguse representeeritava kuulumise tingimusest (samas, 86). Riik tunnustab vaid representeeritavat (sisuplaani omavat) identiteeti, ent mistahes singulaarsusel, nagu teame, puudub igasugune sisu (olemus), mis oleks riigi vaatepunktist määratav – just selles mõttes on singulaarsus riigi suhtes täielikult väline, määramatu. Võib öelda, et siin toimub niisiis justkui kahe erineva keelekontseptsiooni kokkupõrge: üks, mille järgi väljendus viitab kindlale sisule (nt Aaviksoo¹⁰ räägib eestlaste „sünnipärasest loomusest”), ja teine, mille järgi väljendus viitab sellele väljendusele enesele, millel puudub referent.¹¹ Kui singulaarsuste keel hakkab tühjendama riigi keelt, osutub esimene viimase jaoks kõige ohtlikumaks vaenlaseks (samas, 87).

¹⁰ Jaak Aaviksoo, „Infokonfliktid ja enesekaitse”, 2011, *Diplomaatia*, nr 91.

¹¹ „[F]ilosoofia tegeleb keele puhta eksistentsiga, mis on sõltumatu keele tegelikest omadustest [...], lingvistika aga tegeleb keelega niivõrd, kuivõrd see on kirjeldatav tegelike omaduste kaudu, kuivõrd sellel on (või pigem, kuivõrd see on) grammatika” (Agamben 1999: 67) – Keel kui konkreetne grammatika on tähistav, representeeriv, abstraheeriv; keele puhas eksistents aga see, mis võimaldab mistahes singulaarsuste toimimist.

Kokkuvõtteks küsimus: mis on siis see elu-vorm (mistahes singulaarsus), millelt ei ole võimalik eraldada paljast elu, millele ei ole võimalik rajada riiki? Esiteks, me ei tohi otsida alust subjektile (inimolemust), vaid peame subjekti liitma millegi täiesti olemusetuga, milleks siinkohal on keelelisus, inimese kommunikatiivsus üldiselt. Keele identifitseerivast funktsioonist peame liikuma keele eneseleeviitavale funktsioonile, mis võimaldaks luua subjekti kui mistahes singulaarsuse, mis ei oleks haaratav poliitiliste identiteetide mängu. Et vältida tagasilangemist biopoliitilisse allutamisprotsessi, on vajalik pidev eneseloome keeles-olemise kaudu. Mistahes singulaarsus ei ole üksik sündmus, mis defineerib end jäädavalt, vaid end pidevalt uuendav-loov sündmus(likkus), mis pidevalt piiritleb end keele potentsiaalsuses, mis jääb alati lõpuni ammendamata, aga on siiski alati tegelik (subjekti jaoks saadaval). Mistahes singulaarsust võib näha kui vastupanupunkti biopoliitilisele inskripsioonile; poliitilise korra n-ö ebamugavuspunkti, mis ei luba seda lõplikult sulgeda ega seetõttu ka lõplikult toota allutatud subjekti. Subjekt tuleneb kokkupuutest ja -põrkest nende dispositiividega¹², milles ta on *mängu asetatud*; subjektsus on toodetud seal, kus elusolend, puutudes kokku keelega ja asetades end keeles mängu, etendab võimatust olla taandatud lihtsale žestile (Agamben 2007: 72). Niisiis on küsimus eelkõige selles: suhtes millise dispositiiviga, millise süsteemiga, struktuuriga on subjekt võimeline ennast looma, sest individuaalset fikseeritud subjekti-olemust ei eksisteeri – subjekti ei eksisteeri ilma selle vastanduseta, vastandusliku subjektiveerimistegevuseta. Agamben üritab, mulle tundub, näidata, et biopoliitilise palja elu tootmise identifitseeriv keel ei ole ainus, mille põhjal on võimalik end luua, vaid et subjektil on kasutada see inimesele omane keeles-olemine, mis võimaldab esitada ennast kui ennast – lihtsamalt öeldes, mitte kasutada vaid etteantud tähendusi, vaid neid ise luua, ja nende kaudu ennast. Biopoliitilisest (vägivaldselt) allutatud subjektist (mis võimaldab palja elu tootmist) saab olla teisiti, saab see mitte-olla, ning kehtestada end kui aktiivne subjekt (pidevas tähendustavas protsessuaalsuses olev elu-vorm – riigi seisukohast kui mitte-subjekt, identiteeditu), mis on võimeline looma olemusetut ühtsust, viitamata ühelegi määravale subjekti vormile.¹³

¹² Prantsuse keeles *dispositif*, on inglise keelde tõlgitud kui *apparatus* (vt mõiste kohta täpsemalt Agamben 2009b; McGushin 2007: 100).

¹³ Agamben toob sellise olemuselt aktiivse subjekti-ühtsuse kohta näideteks immigrandi, mis seab kahtluse alla rahva mõiste, ja 1989. aastal toimunud meeleväljavaludused Tiananmeni väljakul, milles osalejatel ei olnud mingeid selgeid

Badiou' sündmuslikkus

Kui Agambeni mõtlemine vastupanust ja subjekti autonoomsusest riigi struktuuri suhtes keskendub eelkõige poliitilise struktuuri õõnestamisele, selle tähendusetuks muutmisele ja subjekti tühjendamisele igasugusest poliitiliselt defineeritud identiteedist-vormist – ehk on negatiivne –, siis Badiou üritab esitada positiivsemat teooriat sellest, kuidas mitte olla see, mis me peame olema, ehk kuidas olla mitte määrat(let)ud riigi poolt. Badiou panuseks võiks eelkõige olla singulaarsuse enese ruumi ja aja(loo) loomise mõtestamine. Järgnevalt vaatamegi lähemalt, kuidas Badiou nendele probleemidele läheneb.

„Kuna iga poliitika on singulaarne, ei saa olla ka poliitika definitsiooni” (Badiou 2005: 46).¹⁴ Näeme, et Badiou' jaoks ei ole poliitika seotud riigiga, vaid sündmusega – riigile vastandumisega. Poliitika on ainuline sündmus, mis peab looma iseenda tõe ilma eelnevalt eksisteerivate reeglite ja normideta. „Poliitika on riskantne, võitluslik ja alati osaliselt jagamatu truudus iseennast autoriseerivale sündmuslikule singulaarsusele” (samas, 23). Et aga täpsemalt määratleda, milles seisneb poliitika ning selle suhted riigiga, olukorraga ja subjektiga, peame kõigepealt lahti harutama *olukorra, riigi, sündmuse ja subjekti* mõisted.

Olukord on kõige lihtsamalt öeldes see, millised elemendid on esitatud, kuidas need on esitatud ja nende omavahelised suhted piiritletud – ehk igasugune paljusus. Olukorra seisund¹⁵ on struktureeritud teatava loendamise kaudu ning kuulumise ja sissearvamise kriteeriumite järgi (Riera 2005: 3); olukorra seisundis loendatakse

nõudmisi, mistõttu riik ei saanud neist aru ning oli „sunnitud” kasutama vägivalda (Agamben 2000; 2005). Siia võib rahuliku südamega lisada veel 2011. aasta septembris alguse saanud Occupy-üritused, milles osalejad keeldusid esitamast konkreetseid nõudmisi ning tahtsid luua just nimelt kommunikatsiooniruumi, milles oleks võimalik n-ö puhas enesesitlus poliitilise subjektina (mille nimeks sai 99%).

¹⁴ Badiou' singulaarsuse-määratlus on Agambeni omaga suhteliselt sarnane: põhiline joon mõlema puhul on Riigi kehtestatud süsteemist erinemine; singulaarne on see, mis konstitueerub teiste vahenditega kui Riigi kasutatav tähendussüsteem. Kuid Badiou' *poliitika* mõiste on radikaalselt vastanduv Agambeni biopoliitilisele operatsioonile, poliitilisele struktureerimisele, mis iseloomustavad suveräänsust, riiki.

¹⁵ Badiou kasutab kahemõttelist sõna *état*, mis tähistab nii seisundit kui riiki, lisades *olukorra seisundile* poliitilise tähenduse. Kahjuks ei ole võimalik eesti keeles ühe sõnaga mõlemat kasutusviisi edasi anda, nii et kasutan vastavalt seisundit ja riiki.

olukorra struktuur üheks (Badiou 2005b: 95). Mida tähendab see üheks loendamine? Ei midagi muud kui terviklikuks sidumist, totaliseerimist; kõigi elementide koondamist ühtse printsiibi alla, et moodustada piiritletud eneseküllane stabiilsete suhetega entiteet (nt riik loendab sõna otseses mõttes oma kodanikke või kaardistab oma elanike geene). Riik¹⁶ on lihtsalt igasuguse ajaloolis-sotsiaalse olukorra metastruktuur, s.t seadus, mis garanteerib Ühesuse (samas, 105); ent teiselt poolt: riik ei ole rajatud sotsiaalsele sidususele, mida see väljendaks, vaid pigem lahtisidumisele, mida see keelab (samas, 109). Riik keelab juba kirjeldatud suhete ja elementide kustutamist ja ümberkirjeldamist – see on staatilisusele ja täielikkusele orienteeritud ühtsus. Sarnaselt Agambenile (aga ka Lotmanile ja Laclaule) ei näe Badiou (2005b: 93), et olukorda oleks võimalik lõplikult struktureerida ja sulgeda: kogu paljususe-presentatsioon on avatud tühjuse ohule – tühjus on selle olemine; ning tühjus iseenesest on esitamatu ja fikseerimatu. Niisiis peab olukorra seisund fikseerima struktuuri suhtes tühjusega ehk struktuurivälisega, mida ei ole võimalik selle reeglite alusel esitada, struktuuri sisse arvata.

Struktuuri lõplik sulgemine on seega ontoloogilisel tasandil võimatu, ja seda kõigi siin töös kasutatud autorite käsitlustes. Lotmani jaoks eksisteerib kultuuris fundamentaalne tõlkimatus, pidev pinge diskreetse ja kontinuaalse kodeerituse vahel, mistõttu ei ole lõplikult fikseeritud tähendus kunagi võimalik. Samas on just see pinge, tõlkimatus, uudsuse tingimuseks ning tähenduse fikseerimisel jääb tekst siiski alati minimaalselt kakskeelseks. Selles mõttes on retoorika Lotmani jaoks mitte keele kaunistuseks, vaid hoopis pärisosaks; troobid, mis ühendavad erinevaid semantilisi kooslusi, säilitavad alati oma keelelise paljususe (Lotman 2006). Samamoodi jääb Badiou olukorra seisund alati piirnevaks tühjusega; see olemise paljusus (võib ka öelda, et tähenduse üleküllus), mida metastruktuuri abil sulgeda üritatakse, muudab struktuuri alati uuendusele avatuks, muudab olukorra otsustamatuks. Agambeni jaoks on keeles-olemine, keeleline potentsiaalsus – millel ei ole otsest ja paratamatut seost ühegi tähistus- ja olemisviisiga ja millel on seega potentsiaalsus tähistada ükskõik mida – see, mis takistab palja elu täielikku tootmist suletud poliitilises tervikus. Foucault' käsitluses ei eksisteeri diskursust etteantud struktuuriprintsiipidena, vaid alati

¹⁶ Agambeni riigi, suveräänsuse ja Badiou' riigi, olukorra seisundi vahel on märgatav sarnasus: kumbki ei ole muud kui paljususe ühtustamine, ühiskondliku välja struktureerimine ühtse printsiibi järgi, mida jääb aga alati kummitama see, mida ei ole võimalik struktureerida (elu-vorm, singulaarsus, paljusus).

ainult n-ö kõne vormis, tegelike lausungitena; ei ole determineerivat suhet diskursuse reeglite ja lausungite vahel, sest ainult viimaste kaudu saavad esimesed aktualiseeruda. Laclau (1993) räägib tähistamisprotsessi samaväärsus- ja erinevusloogikast, hõljuvate tähistajate vohamisest ühiskonnas, mille fikseerimine hegemoonia ja tühja tähistaja loogika abil on vaid ajutiselt võimalik. Kuna diskursusel ei ole oma sisemist fikseerimisprintsipi, jääb antagonistlik ontoloogiline dimensioon alati ontoloogilisel tasandil toimuvat struktureerimist õõnestama; kuid esimene on samuti just struktureerimisviiside uuenduste allikaks, ehk tingimuseks pidevale tähistusloomele.

Tagasi Badiou' juurde: sündmus on niisiis olukorra seisundi katkestus, selle uuendamine; riigi vastamiseseadmine seda piiritleva tühjusega. Sündmuse keele peab looma subjekt, kes liidab sündmuse olukorra seisundiga, ja selle tagajärjel muutuvad ka suhted struktuuris. Subjekti ei saa siin mõista kui indiviidi, identiteeti ega konkreetset tegutsejat – jällegi, subjekt on kui tegevus, sündmuse keelt loov operatsioon, mis omandab pärisnime; võib olla nii üksik kui kollektiivne, kuid alati seotud lõpmatusega, pidevalt edasilükkuva tõega, mida ta lõplikkuse tingimustes realiseerib. Oluline on, et subjekt ei ole Badiou' järgi element olukorras, vaid piiripealne ennastloov praktika – fikseerimatu kõneleja (eriti vastandudes lihtsalt keele tähenduste representeerijale, teadmiste valdajale, on subjekt aktiivne lausungite – ehk uute kõneaktide – looja).

Subjekt on just nimelt truuduse kandja ja toetuspunkt, see, kes kannab sündmuslikku tõeprotsessi, mistõttu ta ka ei eksisteeri eelnevalt; ta on sündmusele eelnevas olukorras täielikult mitteeksisteeriv – tõeprotsess kutsub subjekti esile (Badiou 2001: 43). Subjekt esineb siin koos sündmusega singulaarsusena, s.t, et tal ei ole eelnevat identiteeti, olemust ega eksistentsi. Võrreldes Agambeni käsitlemusega võib Badiou subjekti mõista kui Agambeni mitte-subjekti, mistahes singulaarsust, mis luuakse totaalsust lõhestades, identiteedist loobudes. Subjekt kui lokaalne konfiguratsioon ei ole ei truuduse operaator ega sekkumine, vaid pigem sündmuse liitmine olukorda; subjekt ei tähista samuti kindlat entiteeti; subjektiivisatsioon on pärisnimi olukorra sees, mis tähistab tühjuse ilmutamist (Badiou 2005b: 393), s.t on olukorra seisundi piiride ületamist tähistav, sisse tungiv välisus. Nagu sündmusel pole kindlat vormi

ega paikapandud koostiselemente, nii ei saa ka subjekti taandada ühele esinemiskujule – subjekt ja sündmus on samaaegsed.¹⁷

Subjektivisatsioon ajab sündmuses tõe saamise järgi (samas, 394) – teeb sündmuse suhtes olukorraga tõseks. Subjekt liidab *kontingentselt* sündmuse vormi ja sisu, ta on ühendustrajektor, mis loob sündmuse keelt nimetamistegevuse kaudu ja samal ajal saab sündmuses loodud. Subjekt on juhus, s.t ta on eraldatud keelest ja teadmisest, mis toimivad loomuliku korrana; subjekt vastandub korrastatud teadmisele kui terminite kaudu aktiivselt tõe tootev protsess (samas, 396). Keel¹⁸ ja teadmised on asetatud riigi poolele kui fikseeritud suhetega süsteem; sündmus ja subjekt, võib öelda, kuuluvad kõne valda, s.t on ainulised lausungid, mis ei omanda tähendusi süsteemist, vaid omaenese toimimise kaudu suhetes teiste sündmustega ja subjektidega. Sündmus ja subjekt ei ole teineteiseta mõeldavad. Selles mõttes on sündmuslikkus immanentne – välistest tingimustest sõltumatu ennastloov subjektiivne aegruum. Lahutatuna olukorra seisundi tingimustest, on sündmus rangelt juhuslik – just selle kontingentsuse kaudu on võimalik sündmuse subjektiivne olemus; omaenese subjektiivne kõne- ja nimetamistegevus.

Subjekti kasutatavatel nimedel ei ole olukorra seisundis referenti, seega need ei topelda juba kehtestatud keelt, pigem viitavad terminitele, mis „saavad olema olnud” esitatud uues olukorras (samas, 398). Subjekt peab looma sündmuse elementide tähistamise vahendid, enne kui need elemendid olukorra seisundis eksisteerida saavad – nimi on sündmuse eksistentsi tingimus: see loob veel mitte olevale referendile ruumi, milles see saab olema olnud. Subjekt nimetab sündmuse võimalikuks ja retroaktiivselt tõseks. Käesolevas, aktuaalses situatsioonis on subjekt äratuntav keelekasutuse järgi, mis on küll olukorrale omane, kuid mille referendid, võib öelda, on alles

¹⁷ Badiou’ subjekt on õigupoolest küllaltki sarnane Agambeni elu-vormile või mistahes singulaarsusele, kellel on samuti eelkõige sündmuslik olemus, s.t mitte-olemus struktuuri vaatepunktist.

¹⁸ Badiou kasutab keelt kahes tähenduses: 1) teadmise, entsüklopeedia keel, mis kuulub olukorra seisundi juurde; 2) subjekt-keel, mis kuulub tõeprotsessi juurde; ma olen subjekt-keelt siin vahel iseloomustanud ka kui kõnet, et rõhutada selle süsteemivälisust. Agambeni keeles-olemine võiks sellega seoses olla see üldisem tingimus, mis teeb subjekt-keele võimalikuks; mulle tundub, et Badiou’ on keelest rääkides veidi konkreetsem, samas kui Agamben räägib keelelisusest ja kommunikatiivsusest üldiselt; lisaks on Agambenil keeles-olemine seotud sündmusliku emantsipatiivsusega – kui keeleline potentsiaalsus.

moodustamisel (samas, 398).¹⁹ Märkame siin lisaks Agambeni kasutatud ruumilisele dimensioonile olulisena ka ajalist: subjekt peab *usaldama* oma nimetamist, mis *eeldab* tähendust ja referenti, suhet sündmusesse ja seega sündmuse subjekti konstitueerivat võimu. Oluline on siin Badiou' kasutatud ajavorm – ennetulevik (*futur antérieur*), mis viitab subjekti vaatepunktist alalisele nimede referentsi edasilükkamisele (samas, 399): täielikku tõde ei saabu kunagi, ja just seetõttu on truudus tõeprotsessile ja usaldus nimetamisele tähtsad: *sündmuses luuakse tõde, mis ei ole kunagi lõplik*. Subjekt nimetab tühjalt tulevat universumit, mis saavutatakse, lisa-des olukorrale tajumatu tõe; subjekt on samal ajal selle lisanduse lo-kaalne etapp ja lõplik reaalsus – subjekt kui tühja keele enese-nime-tamine (samas, 399–400). Subjekt loob olukorra keelt kasutades uue singulaarse keelekasutuse, teisaldades tavatähendused ja liites uue kasutuse sündmuse tulevate tähistatavatega; subjekt on aktiivne *tõetootja*, mitte passiivne vastuvõtja. Sündmuse keel saab tähis-tavaks siis, kui tõde saab teoks ning moodustatakse uus olukord. Subjekti keelekasutuse järgi on võimalik mõista tõde *retroaktiivselt* – kui nimed saavad omale referendid. Subjekt *tõestab* sündmuse.

Nüüd aga vaatame, kuidas on sündmus ja sündmuslik tõeprotsess otseselt seotud poliitikaga, mis, nagu öeldud, vastandub stabiilsele struktureeritud riigile – ehk kuidas on poliitika emantsipatiivne.

Sündmus on poliitiline, kui selle materjal on kollektiivne, kuid see ei tähenda lihtsalt numbrilist paljusust, pigem pakub kollektiivsus välja kanali kõigi virtuaalseks kokkukutsumiseks (Badiou 2005a: 141). Võib öelda, et tegemist on kommunikatsiooni- ja inter-aktsiooniruumi loomisega, mis on rajatud egalitaarsetele põhimõtetele. Poliitika ei tee inimestel vahet identiteedi, seisuse ega kuuluvuse alusel; see on vahetult universaliseeriv, mis sarnaselt Agambeni olemusetu ühtsusega viitab sellele, et poliitika teostab kogu võimalikku potentsiaalsust, piirneb kogu võimalikkusega. Seega toob poliitika esile olukorra lõpmatuse (samas, 142). Poliitika kutsub välja riigi võimu; poliitiline sündmus katkestab riigi võimu subjektiivse eksimuse, s.t, et tõeliselt poliitilise sündmuse toimumisel riik paljastab ennast, paljastab oma võimu ülejäägi ja oma repressiivse dimensiooni (samas, 144–145). Poliitika toob seega esile riigi ebaloomulikkuse ja olukorra lõpmatuse ehk riigi jõukasutuse struktureerimistegevusel. Sündmuse-järgne riigi võimu tuvasta-

¹⁹ Põhimõtteliselt võib öelda, et sündmuse kontekstis peab looma uue diskursuse, mis võimaldaks eelnevalt nähtamatu nähtavaks teha ja müra kuuldavaks kõneks muuta (Rancière 2011: 4).

mine on poliitiline ettekirjutus (samas, 145), mille abil on võimalik emantsipatiivne poliitika. Badiou mõtestab siin vabadust kui riigi distantseerimist ja võimu ülejäägi mõõtmist: niisiis ei ole tegemist otsese vastandumisega – misjuhuks oleks tähelepandav kahe pooluse teineteist tingiv suhe –, vaid eemaldumisega, riigist lahtiütlemisega.

Poliitiline on seega sündmus, mis toob välja riigi totaliseeriva funktsiooni, loob ruumi, milles on võimalik luua kollektiivne tõeprotsess subjekti keelekasutuse kaudu. Lisaks objektiivse olukorra keelele, mis võimaldab arvamuste kommunikeerimist, eksisteerib ka subjekt-keel (*langue-sujet*) (subjektiivse situatsiooni keel), mis võimaldab tõe sissekirjutust (Badiou 2001: 82). Nii poliitika kui subjekti loomine toimivad niisiis eelkõige keelelise tegevuse – tähenduste muutmise ja loomise – kaudu, mida ei ole võimalik riigi poolt struktureerida, lisada teadmiste entsüklopeediasse.

Just see lõpliku totaliseeriva tõe võimatus, millele subjekt peab truuks jääma, lisab Agambeni olemusetule ühtsusele olulise – ajalise – dimensiooni, mis võimaldab järgida emantsipatsiooni ajalugu (ehk singulaarsust). Agambenit ja Badioud subjektiloome seisukohalt kokkuvõtvalt tõlgendades võib välja tuua kolm olulist punkti: 1) riigi poolt identifitseeritud subjekti olemuse tühjendamine, riigi poolt kasutatava keele tähenduste tühjendamine, subjekti liitmine kommunikatiivsuse (keeles-olemise) kui sellisega võimaldab luua subjekti kui singulaarsust (riigi poolt vaadatuna mitte-subjekti), millel ei ole ettekirjutatud loomust; 2) subjekt kui singulaarne (poliitiline) sündmus, millel puudub olemus, peab astuma olemusetusse ühtsusse, peab toetama sündmust, et moodustada emantsipatiivne kollektiiv; 3) nii nagu sündmus ei saa kunagi olla terviklik olukord, ei ole ka subjekt kunagi lõpetatud-piiritletud Tõde, vaid peab toimima oma keele kaudu oma tõde luues, tõde, mis „saab olema olnud” pideva truudusliku nimetamise kaudu tõeprotsessis – subjekt kui (Badiou’ mõttes) poliitiline praktika, mitte piiritletud entiteet.

Agamben ja Badiou üritasid vabaneda riigist, poliitilisest suletud ja rangelt struktureeritud tervikust, mis kehtestab subjektide identiteete eelkõige (vägivaldse) võimu kaudu: eesmärgiks oli mõelda emantsipatiivsest subjektist võimusuhetest väljaspoolsena. Järgnevalt aga vaatame Foucault’ ja Lotmani abil, kas on võimalik mõista subjekti vabadust ka võimusuhte ja domineerivate süsteemide kontekstis ning proovime kahe lähenemise vahel leida ühenduspunkte.

Subjekti tõde

Nii Badiou kui Agamben üritavad mõelda autonoomiast ja emantsipatiivsest poliitikast väljaspool võimusuhteid:

Geneerilise protseduuri autonoomsus välistab igasuguse mõtlemise *võimutasakaalu* või *võimuvõitluse* terminites. Võimutasakaal on entsüklopeedia otsustus. Mis subjekti autoriseerib, on eristamatu, geneeriline, mille lisanduv saabumine märgib sündmuse globaalset mõju. Ei ole mingit seost otsustamatu üle otsustamisel ja esitamise mahasurumisel. (Badiou 2005b: 408)

Poliitika on seega iseseisev ennastloov sündmus, mis ei vastandu riigile; õigem oleks ehk öelda, et riik vastandub poliitikale, kui viimane peaks ilmnema. Kui poliitika määratleks end vastanduse kaudu riigile, tähendaks see siiski riigist sõltuvaks, selle poolt defineerituks jäämist.²⁰ Ent poliitika ei toimi vastanduste kaudu, vaid immanentses tõekonstruktsioonis, mis ühelt poolt annab subjektile võimu luua ennast selles protsessis, ja teiselt poolt peab subjekt olema see, kes tõeprotsessi kannab. Ehk subjekt n-ö „saab olema loodud” emantsipatiivses poliitilises sündmuses, s.t et subjekt on alatises pooleliolemises.

Seega riik tegeleb vastandumisega: sündmuslikke suhteid ja ühendusi mitte mõistes kasutab jõudu, et sündmust likvideerida; rajab ühiskondliku struktuuri mitte eksisteerivatele suhetele, vaid nende vägivaldsele fikseerimisele (keelule neid mitte lõhkuda). Riik on siin põhimõtteliselt repressiivne aparaat, mille haardeulatusest tuleb pidevalt välja libiseda, jääda tabamatuks ja kirjeldamatuks, et saada võimalus autonoomiaks. Nüüd saab põhiküsimuseks: kuidas – ja kas on üldse võimalik – ühendada niisugune vaade diskursusteoreetilise (eelkõige foucault’liku) vaatepunktiga, mille järgi igasugune subjektiloomine saab toimuda ainult võimusuhte kontekstis, ainult diskursuse kaudu, mis on ühiskondlikult toodetud? Kuidas mõista subjekti vabadust võimusuhetes?

Foucault’ käsitluses on igasugune sotsiaalne ja diskursiivne formatsioon sündmusliku iseloomuga, see tähendab, et need ei ole

²⁰ Siin võib viidata Lotmani ja Uspenski (1978: 219) käsitlusele antikultuurist: „[A]ntikultuur luuakse niisugusel juhul kultuuriga isomorfseks, tema näo järgi; ka seda peetakse märgisüsteemiks, millel on omaette väljendustasand. Võiks öelda, et antikultuuri tajutakse miinusmärgiga kultuurina [...]”. Kui tegemist oleks vastandava suhtega, oleks sündmus riigiga isomorfne, samakujuline, ehk jääks sellest tingituks, eksisteeriks kui AntiRiik.

paratamatud ja universaalselt fikseeritud struktuurid, vaid võimusuhetete kinnistamise tagajärjel tekkinud ajaloolised nähtused. Sündmustamine (*eventalization*) tähendab näitamist, et asjad ei ole sugugi paratamatud ning ajalooüleselt fikseeritud (Miller, Rose 2009: 7). Siiski ei tasuks foucault'likku sündmustamist võrdsustada Badiou' sündmuslikkusega. Ehkki Foucault' mõistes tähendab see samuti valitsevatele süsteemidele n-ö mõõdu andmist, nende võimumehhanismide väljatoomist, mille kaudu toimitakse, on tal sündmustamine suunatud just riigi (suletud võimusuüsteemi) vastu. Seega on tegemist pigem dekonstruktiivse praktikaga, mis seab endale eesmärgiks paljastada ajaloolise paratamatuse sattumuslikkus. Me peame mõistma olemasolevat poliitilist korda kui ajaloolist sündmust, mitte kui paratamatult loomulikku struktuuri. Agambeni ja Badiou' singulaarne sündmuslikkus on eelkõige asetatud autonoomse ja emantsipatiivse poliitika poolele – just selle sündmuslikkuse kaudu on võimalik määrata võimustruktuuride ülejääk.

Foucault näeb võimusuhteid Agambenist ja Badioust veidi erinevast vaatepunktist. Tema jaoks on võimusuhted igasuguse subjektiloome lahutamatuks osaks, need on eelkõige produktiivsed, tõde tootvad. Agamben ja Badiou näevad aga võimusuhteid ennekõike kui vaba subjekti eksisteerimist piiravat nähtust: need on poliitilise korra juurde kuuluvad ning subjekti väljastpoolt allutavad-defineerivad. Kui Foucault' jaoks on võimusuhted ka subjekti enesetehnoloogiates märgataval kohal, siis Agamben ja Badiou üritavad neist selles valdkonnas vabaneda ja liita subjekt millegi muuga: Agambeni puhul keeles-olemine, kommunikatiivsus, mis võimaldaks riigi poolt konstitueeritud subjekti olemusest vabaneda, ehk muutuda mitte-subjektiks; ja Badiou' puhul subjekti kujunemine kollektiivses tõeprotsessis. Nii kommunikatiivsus kui tõeprotsess on kui teatavad võimalused vabanemiseks diskursuse võimust, kuid samal ajal peavad need protsessid toimuma ju keele kaudu ehk diskursiivselt, ent tähtis tundub olevat just diskursuse reeglite kirjutamise võimalus – mis vahendite kaudu ennast tähistada ja luua, allumata ühegi partikulaarse diskursuse reeglitele.

Et vaadata, kas siiski annab leida ühiseid jooni Foucault' võimusuhte käsitlel ja Agambeni ning Badiou vastupanu mõtestamisel, toome välja Foucault' (2011a: 277–278) esitatud kolm subjekti objektiveerimise viisi. Esiteks, teaduslik teadmine, mida võib näha kui riigi poolt identifitseeritud subjekti olemust ja riigi poolt kasutatavaid tähendussüsteeme – just nende süsteemide lagundamine annab võimaluse mistahes singulaarsuse loomiseks vajaliku ruumi

avamiseks. Teiseks, lahutamispraktikad, mis kasutavad teaduslikku teadmist, arvamaks ühiskonda sisse ja sellest välja subjekte kirjeldatud olemuse alusel – lahutamispraktikate võimetuks muutmine loob aluse või tühjendab pinna olemusetu ühtsuse loomiseks. Kolmandaks, tehnikad, mille kaudu inimene ennast ise subjektiks muudab – subjekt kui alati lõpetamata protsess tõeloomisel, see, kes loob iseenese tõe poliitilises sündmuses.

Leiame siin igale Foucault' kirjeldatud võimusuhte valdkonnale Badiou' ja Agambeni esitatud vastupanumehhanismid, kusjuures subjektiloomes seisukohalt osutub tähtsaks mitte olla defineeritud ja kirjeldatud esimese kahe – teadmise ja võimu²¹ – valdkonna poolt, sest ka vastanduse kaudu jääb subjekt mingis mõttes võimul olevast teadmisest sõltuvaks. Selline vajadus eneseloomiseks, mis ei ole piiritletud teadmiste ja võimu poolt, saab vajalikuks vaid siis, kui eeldame, et ühiskondlikud suhted ja eksisteerivad tähendussüsteemid ei väljenda mingit universaalset tõe, et see tõde on omane vaid partikulaarsele ühiskonnakorraldusele. Kuid järjekordne raskus seisneb selles, et ka subjekt ei valda ega konstitueeri *tõde*, mille järgi ennast konstrueerida. Subjekt konstitueerub ühiskondlikes suhetes. Selles mõttes ei ole küsimus mitte eraldumises ega ühiskonnast väljastumises, vaid selle ühiskonna struktureerimisprintsipi kahtluse alla seadmises (millele sündmus just suunatud on), teistlaadse diskursuse väljakäimises ja teistsuguste organiseerimispõhimõtete loomises. See vastupanu – teistsugune organiseeritus – asub Foucault' jaoks võimusuhtes, kuid Agambeni ja Badiou jaoks nendest väljaspool, nad näevad võimusuhteid kui olemuslikult riigi valdkonda kuuluvaid suhteid, mis seetõttu on võimetud tootma subjektiivset (sündmuse või singulaarsuse) tõe. Seega tuleks luua teistlaadi suhted: poliitiline sündmus toimib just egalitaarsete suhete loomise kaudu.

Jääksin siiski seisukoha juurde, et ka subjekti emantsipatiivne eneseloomes diskursus toodetakse võimusuhtes. Esiteks juba seetõttu, et selle tootmiseks on vajalik teatav suhe riiki. See suhe ei ole küll vastanduv (miinusmärgiline), vaid sündmuse abil riigi n-ö kaugusse asetamine, mis võiks tähendada just paikapandud teadmiste ebaloomulikustamist, sündmustamist Foucault' mõttes. Teiseks, kui me tõlgendame igasugust ühiskondlikku suhet võimusuhtena

²¹ Vaata teadmise, võimu ja subjekti jaotuse kohta Foucault' töödes lähemalt Tamm 2011.

(inimeste ebavõrdse suhestatusena),²² siis on igasugune kollektiivsus seotud ka võimuga – tõe tootmine ei saa toimida ilma seda tõde kinnitamata, ennistamata selle *võimu*. Poliitilise subjekti seotus ühiskondlike (tähistus)süsteemidega rõhutab vajadust jälgida, milliste diskursustega on subjekti tõe moodustumine ajalooliselt seotud. Kui tänapäeva ühiskonnas luuakse tõde eelkõige teadusliku teadmisega ja poliitiliste ettekirjutustega, siis peab vastupanu – autonoomne subjekti tõde – samuti olema paratamatult nende valdkondadega suhtesse asetatud, ehkki mitte determineerivasse ega otseselt vastanduslikku, vaid just nimelt kui katse olla teistmoodi, arendada välja *tõene subjektiivne enesetehnoloogia*.

Foucault laskub taolise enesetehnoloogia otsinguil antiikaega ja leiab eelkõige stoikute mõtlemisest nähtuse nimega *enesehool*, mis kõige üldisemalt öeldes on enese testimine subjektina, eesmärgiga subjekti transformatsioon ja konstitueerimine eetilise tõe subjektina (Foucault 2005b: 460). Enesehoole *mõttevormina* nimetab Foucault meditatsiooni, mis on vastandatud ühelt poolt mälulisele refleksiooni- ehk tõe äratundmisele (Platon) ja teiselt poolt meetodile ehk süstemaatilise ja objektiivse teadmise tootmisele (Descartes) (samas). Mõlemad viimatinimetatud tehnoloogiad viitavad absoluutsele tõele, olemusele, mis tuleb avastada kas inimese sisimast või välisest maailmast. Enesehool seevastu ilmneb kui „sotsiaalsete suhete intensifikatsioon” (Foucault 1988: 53) – enesesesulgumisele või teaduslikule teadmisele keskendumise asemel on keskpunktis just subjekti suhted maailmaga ja ühiskonnaga. Selline töö enesega, milles esmast tähtsust omavad just suhted ümbritsevaga, on askees, mida võib mõista kui tõese teadmise subjekti konstitueerimist õige käitumise subjektina, mille käigus asetatakse ennast vastavusse maailmaga, mis on tajutud, ära tuntud ja praktiseeritud kui test (Foucault 2005b: 485). Tõene teadmine ja õige käitumine on omavahel lahutamatult seotud, vastupidiselt descartes’ilikule vaatele, mis lubab teada tõde vaid ratsionaalse mõtlemise kaudu. Samuti on oluline, et see õige käitumine *ei sõltu*²³ sotsiaalsetest, religioosetest

²² Badiou’ jaoks põhineb tõeprotsessis loodav sündmuslik ühtsus küll egalitaarsusel, kuid see peab saama kehtestatud siiski teatud ebavõrdses suhtes riiki. Sündmuslik tõde rajaneb võrdsusel, kuid selle tõe suhet riiki võiks siiski tõlgendada võimusuhtena: sündmuse immanentne egalitaarsus ei laiene olukorrale tervikuna; riigi eesmärgiks on sündmuslikkus allutada olukorra seisundile.

²³ Siinkohal oleks ehk kasulik meeles pidada Gilles Deleuze’i ütlust Foucault’ subjektsuse-käsitluse kohta: eksisteerib subjektsuse mõõde, mis küll tuleneb võimust ja teadmisest, kuid ei ole neist sõltuv (Deleuze 1999: 84).

ega kultuurilistest koodidest, vaid peab olema subjekti enese tõde järgiv.

Subjekti tõde loov pidev tegevus enese kallal eeldab kolme valdkonda: 1) enese testimine, mis võimaldab hakkama saada tarbetute asjadeta; 2) enese läbiuurimine, mis võimaldab hinnata tehtud tegusid, leida vigu ja teha sel teel kindlaks õige käitumisviis; ning 3) töö enese kui objekti kallal, milles jälgitakse pidevalt enese esitusi ja seda, kuidas need esitused on seotud subjektiga (Foucault 1988: 59–64). Selline tegevus võimaldab luua nii teadusliku teadmise ja subjekti kui ka poliitilise korra ja subjekti vahel ainult talle omase (võib ehk öelda ka, et singulaarse) suhte. „[E]nsekultuur seab endale eesmärgiks täiusliku enesevalitsemise – teatava püsiva poliitilise suhte ise ja enese vahel” (Foucault 2011c: 342). See püsiv suhe ise ja enese vahel on tugevalt seotud elu estetiseerimisega, enese elu muutmise teatavat laadi teadmise objektiks, et „teha sellest *technē* – kunst” (samas, 339). Siin tasub aga mainida, et ei kunstitöö ega teadmise objekt ei ole mõistatud tänapäevases tähenduses. Esimene ei ole mitte valmis ja piiritletud objekt, vaid tähendab pidevat enese väärtustamist, täiustamist ja tähenduslikuks muutmist; teine on pigem teadmine oma tegevusest, teadlik olemine sellest, milliste eesmärkide nimel tegutseda ja kuidas neid saavutada.

Subjekti tõde enesehooles, võib öelda, on niisiis pidevas poolleli-olemises, sest enesehool on ka desubjektivisatsioon. Püüeldakse kommete, kultuuri ja hariduse ületamisele, püüeldakse selle poole, mis keegi võiks olla selle asemel, mis temast kultuuriliste vormide poolt kujundatud on: eneseks saamisel muututakse kellekski, kes ei ole kunagi olnud (McGushin 2007: 106). See tähendab põhimõtteliselt uue subjektiivsuse vormi loomist, mis vastab subjekti ainukordsusele. Kuid tasub tähele panna, et taoline enese „konversioon”, enesepraktikate lõppsiht, kuulub siiski võimuhete valda: inimene kuulub iseendale, on iseenda isand, vastutav vaid enese ees, praktiseerib enese üle autoriteeti, mida miski ei ohusta – inimesel on enesevõim (Foucault 1988: 65).

Väga hästi ja kokkuvõtlikult toob antiikse enesehoole ja modernsete subjektiivsuse vormide vahelise vastanduse välja McGushin (2007: 110), öeldes, et enesehool kui vastupanu normalisatsioonile on immanentne lunastus, mis ei postuleeri vajadust pääseda ideaalsesse maailma, vaid pigem enese muutmist praeguses maailmas; niisiis enese muutmise antiiksed praktikad võiksid olla potentsiaalseks vastupanupunktiks normalisatsioonile, distsipliinile ja biopoliitikale. Siin ei üritata subjekti diskursuses objektivierida,

vaid pigem toota diskursust, millel on subjektile transformatiivne mõju; ei üritata subjekti allutada seadusele, vaid luua subjekti olemist temast enesest lähtuvalt (samas, 125). See ei tähenda, et me peaksime hakkama käituma nagu kreeklased, et valitsevas poliitilises korras vabadust saavutada, vaid et esmatähtis on vastupanu kehtivatele võimu ja teadmise vormidele, mis on suunatud subjekti objektiveerimisele.

Enesehool tänapäevases kontekstis võikski tähendada ennekõike desubjektivatsiooni poliitilises korras kehtivatest subjektivormidest, ettekirjutatud identiteetidest. Desubjektivatsioon ei ole aga võimalik ilma enese singulaarse suhestamiseta maailma ja ühiskonnaga, singulaarse subjektiivse enesetehnoloogiata, uudse subjektivatsioonivormi loomiseta. Enesehoolt tänapäevases võimusuhte kontekstis võiks mõista kui põhimõttelist vastupanu, domineerivate võimuvormide lahtiharutamist subjektiivse tõese enesetehnoloogia kaudu.²⁴ Märkame, et ka siin ei ole niivõrd tähtis otsene vastandus, vaid pigem eemaldumine domineerivatest suhetest ja võimusuhte ümberpaigutamine subjekti vaatepunktist.

Mulle tundub niisiis, et võime tõmmata paralleele Foucault' enesehoole, Agambeni singulaarsuse ja Badiou sündmuslikkuse vahel, mis kõik otsivad vaba, emantsipatiivse poliitilise subjekti võimalust kontekstis, milles iseenesest, algupäraselt ei eksisteeri ei subjekti ega vabadust – mõlemad on ühiskondlikud konstruktsioonid. Niisuguse kõrvutamise juures leidub muidugi ka probleeme. Näiteks Agamben ei räägi käsitletud tekstides peaaegu kunagi subjektist kui singulaarsusest, vaid alati kui poliitilise korra ühest allutatud elemendist, singulaarsus on tal põhimõtteliselt mitte-subjekt, s.t identifitseerimatu nähtus. Lisaks ei kasuta ta oma poliitilises filosoofias terminit *diskursus*, mis Foucault' jaoks on ka aktiivse subjektiloome seisukohalt esmatähtis – enesehoole eesmärgiks on eelkõige tõese subjektiivse diskursuse loomine. Samas räägib Agamben keeles-olemisest ja kommunikatiivsusest kui singulaarsuse ilmnemise tingimusest, mida võib siduda ka diskursuse mõistega. See tähendaks aga, et me ei mõistaks diskursust pelgalt kui võimu toimimise vahendit poliitilises korras, vaid ka aktiivse subjektiloome vahendina. Ning Foucault räägib samuti

²⁴ Siin tuleks ehk taas rõhutada, et me ei räägi siin olemuslikust, essentsiaalistlikust, absoluutsest tõest, vaid singulaarsest, kontingentsest ja alatises muutumises olevast tõest, mis on subjekti eripärane olemisviis, mitte jumalik ettekirjutus ega ühiskondlik norm ega tema kõige sisemine tõde.

desubjektivatsiooni vajadusest, mis tähendab eelkõige domineeriva diskursuse allutamisevormide lagundamist.

Järgmise probleemina võib välja tuua, et nii Agamben kui Badiou tegelevad eelkõige poliitilisuse ontoloogilise tasandiga, võimu vahetu toimimisega inimestele, samas kui Foucault vaatleb eelkõige võimu diskursust, keelelis-epistemoloogilist tasandit. Kuid diskursus ei ole pelgalt ühiskondlike suhete kirjeldamise ja kinnistamise ning identiteetide (subjektiivsuse vormide) loomise vahend, vaid ka, laiemalt võttes, just poliitilisuse, ühiskondliku olemise tootmise vahend. Seega me ei saa käsitleda poliitilisust diskursuseta, sest poliitiline ühtsus luuakse tähistussüsteemide kaudu; diskursiivset formatsiooni võiks ehk vaadata laiemalt kui vaid tekstide süsteemi, seda võiks mõista kui ühiskonna korrastamise süsteemi, mis loob nii võimu toimimise kui ka subjektiloomingu tingimused.

Seoses diskursuse ja võimuga kerkib esile järgmine vastasseis: Agamben ja Badiou keskenduvad eelkõige võimuhetkest väljaastumisele; nii singulaarsuse kui sündmuslikkuse tingimustes loodud ühtsus ei toimi võimuhetes, mis asuvad just riigi poole peal. Diskursuse ja võimuhete omavaheline tihe seotus, nende lahutamatus on ilmselt ka põhjuseks, miks *diskursuse* mõistest loobutakse. Võimuhetes luuakse ennekõike allutatud subjekti ning võimusuhted on diskursiivne nähtus, seega tuleb mõlemast loobuda. Kuid, nagu öeldud, mõistes diskursust laiemalt ka subjekti enesetehnoloogiate töö tootmise tingimusena, vaadeldes subjekti ka kui aktiivset võimuhete modifitseerijat, võiksid ka mõisted *subjekt*, *diskursus* ja *võimusuhted* esineda vabaduse ja emantsipatiivsuse lahtimõtestamises.

Vaatame järgnevalt, kas sellesse sündmuslikku subjekti emantsipatsiooniprotsessi saab lisada ka Juri Lotmani käsitlused kultuurilisest plahvatuses ja autokommunikatsioonist. Kui oleme võtnud aluseks, et aktiivset subjektiloomet võib käsitleda diskursiivse protsessina, aitab semiootiline lähenemine ehk selgemalt läheneda subjekti konstitueerimisele kui ühiskondlikule tähendustamisprotsessile.

Plahvatus ja autokommunikatsioon

Juri Lotmani käsitlus plahvatuslikust arengust kultuuris võib osutada tähtsaks just nimelt uurimisel, kuidas moodustub sündmusliku subjekti tõde. Mäletame, et sündmus saab olla kirjeldatud sündmusena vaid tagasisivaatavalt, n-ö täites algselt tühjad nimetused tähistatavatega – see pidev retroaktiivne protsess moodustabki põhi-

mõtteliselt tõeprotsessi. Plahvatushetkega kaasneb Lotmani (2001b: 25) järgi „kogu süsteemi informatiivsuse järsk suurenemine”. See tähendab, et järsult suureneb valikuvõimalus, milliste tähendustega ennast siduda. „Domineerivaks elemendiks, mis määrab tulevase liikumise, võib plahvatus tagajärjel saada süsteemi iga element või isegi plahvatus poolt juhuslikult tulevase liikumise võimalus-tevõrgustikku haaratud teise süsteemi element” (samas, 25).

Badiou sündmus kirjeldab õigupoolest sarnast olukorda: sündmuskoh (site *événementiel*) avab valikuvõimaluste ruumi, mis võimaldab süsteemist autonoomse tõeprotsessi konstrueerimist. Kuid plahvatus ära kirjeldamisel, mõtestamisel kultuuris muutub tehtud valik ainuvõimalikuks: „Toimunu sünnib uuesti, peegeldudes vaatele kujutlustes. Sealjuures transformeeritakse sündmused põhjalikult: see, mis juhtus, nagu me nägime, juhuslikult, tundub ainuvõimalikuna” (samas, 26). Ehk plahvatushetk, milles avanes tohutu hulk valikuid, elimineeritakse ja muudetakse seaduspärasuseks. „Ajalukku tuuakse ajaloole objektiivselt täiesti võõras eesmärgimõiste” (samas, 28). Just selle sõna otseses mõttes ära kirjeldamise vastu on suunatud Badiou’ sündmuse ajaline dimensioon, truudus tõeprotsessile. Ja just siin osutub tähtsaks subjekti roll: ta peab jätkuvalt nimetama seda tehtud valikut subjektiivsena, ta peab liitma sellele oma pärisnime, ainukordsuse, mis takistab liitmist reeglite süsteemi. Ühelt poolt on küll vältimatu, et sündmus saab olukorras esitatud, lihtsalt selleks, et olla oluline ja midagi tähendada, kuid samal ajal on tähtis singulaarsuse (subjektiivsuse) säilimine, mille abil oleks võimalik moodustada kollektiiv teiste singulaarsustega (Agambeni probleem: mille alusel luua olemusetut ühtsust).

Lotman (2001b: 45) pakub ka võimaluse mõista valiku tähtsust võimusuhte kontekstis: „Teadlik käitumine on võimatu ilma valikuta, s.o individuaalse aspektita, ning eeldab järelikult pärisnimedega täidetud ruumi olemasolu”. Pärisnimi on see, mis ei kuulu keelesüsteemi, ei allu süsteemi reeglitele, kuid just pärisnimi on see, mis laseb kommunikatsioonisituatsioonil esineda kõnena – individuaalse esitusena. See ruum, milles sündmuslik subjekt konstitueeritakse, milles plahvatus toimub, sisaldab alati valikuvõimalust; kuid just selle tehtud valiku kehtestamine valikuna ehk subjektiivse tõena on, mulle tundub, võimu küsimus – pärisnimega liidetud tõeprotsess, mis „saab olema olnud” (kas kollektiivse või individuaalse) subjekti tõde.

Seoses valikuga osutub tähtsaks ka kahe kommunikatsioonimudeli käsitus kultuurisüsteemis: 1) mina–tema kommunikatsioon ja 2) mina–mina kommunikatsioon.

Mida rõhutatud on süntagmaatiline korrastatus, seda assotsiatiivsemaks ja vabamaks muutuvad semantilised seosed. Seepärast on tekstil kanalis MINA–MINA tendents kattuda individuaalsete tähendustega ning see saab indiviidi teadvusesse kogunevate korrastamata assotsiatsioonide organiseerija funktsiooni. (Lotman 2010: 138)

Ehk kui mina–tema kommunikatsioonimudel on eelkõige informatsiooni edastamiseks (samas, 128), s.t ühiskonnas-kultuuris juba eksisteerivate teadmiste vahetamiseks, siis mina–mina mudelis toimub autokommunikatsioon, mille käigus tõlgendatakse ümber vastu võetavad tähendused ning luuakse uuendusi tähendussüsteemis.

Siit leiame ka semiootilise seletuse Agambeni postuleeritud keeles-olemisele, mis on võimeline mitte-olema: juba teadete vastuvõtmise protsessi endasse on sisse kirjutatud kehtivate tähenduste lahti liigendamine ja uudsel viisil kokku panemine. Autokommunikatsiooni ei pea seega mõistma kitsalt kui *mina suhet iseendaga*, vaid pigem enese pidevat suhestamist maailma ja ühiskonnaga, ning nendes kehtivate süsteemide pidevat ümberliigendamist. Foucault' käsitletud enesehoole tehnikad on selles suhtes autokommunikatsiooniprotsessile väga lähedased: mõlemad teenivad subjekti loomise eesmärgil valitsevate tähistussüsteemide ümberkorraldamist.

Kui me vaatame subjekti 1) kui kedagi, kes aktiivselt tõlgendab ja selle kaudu transformeerib ühiskonnas valitsevat teadmist, kultuuris ringlevat informatsiooni, siis avastame selle fundamentaalse keeles-olemise, mis põhjendab subjekti singulaarsust, ja 2) kui kedagi, kes plahvatushetkel kinnistab oma tehtud valikule (sündmusele) pärisnime, mis takistab selles sündmuses loodud kõne (diskursuse) kustutamist süsteemipoolse kirjeldamise kaudu – siis, ma arvan, et meil on võimalik uurida subjekti kui võimusuhte kontekstis ka teatavate piirideni ennast autonoomselt tõesena kehtestavat protsessi (kõnelejat), keda ei saa taandada ettekirjutatud identiteetidele või lubatud identifitseerimiskriteeriumidele. Loomulikult on alati vajalik silmas pidada subjektipoolse diskursuse loomise praktikat suhetes nii teadusliku teadmise (teadmise üldisemalt) ja lahutamiskäsitlusega (võimu mehhanismidega) ning mitte taandada subjekti jällegi teise äärmusse – piiramatult vaba tõlgendajana ja teadmise kehtestajana. Kui korrata Agambeni öeldut, siis subjekt ilmneb vaid kokkupuutes dispositiiviga – ehk teadmise, võimusuhte ja

subjektsuse praktikate kokkupuutel. Küsimus ongi selles: kokkupuutes milliste tähistussüsteemidega subjekt konstitueeritakse – kas biopoliitilistega, elu riigi seisukohalt tootvatega, vägivaldselt allutavatega, või sündmuslikega, riiki lagundavate ning samal ajal uudsust loovate diskursustega?

Kokkuvõtteks: subjekti vabadus võimusuhetes?

Viimaks võiks teha väikese kokkuvõtte Agambeni, Badiou', Foucault' ja Lotmani vaadetest vaba subjekti võimalikkusest poliitilise terviklikkuse kontekstis. Agamben ja Badiou kirjutavad eelkõige poliitilise filosoofia traditsioonis, mistõttu võib nende käsitus semiootika seisukohalt jääda ehk liigselt teoreetiliseks, kuid ma arvan, et siiski võib nende töödest leida olulisi kokkupuutepunkte nii Lotmani semiootilise kui Foucault' eelkõige ajaloolis-kriitilise mõtlemisega.

Nii Agambeni kui Badiou' jaoks on riik poliitilise seisukohalt midagi vägivaldset ja ebaloomulikku, mis asetab ühiskondlikele suhetele peale range struktuuri, mida aga esitatakse kui loomulikku-looduslikku paramatust. Riik esitab ennast kui ainuõiget struktureerimisprintsipi, milles loodud elu vormid representeeritakse kui inimesele olemuslikud olemise viisid. Agambenil on igasuguse poliitilise korra aluseks palja elu eraldamine ja poliitilisest tervikust väljaarvamine, mis võimaldab inimeste elu üle valitsemist, nende allutamist võimule. Kuid riiki ei ole siiski võimalik kunagi lõplikult sulgeda, sest ontoloogilisel tasandil eksisteerib fundamentaalne paljus, tähenduse üleküllus, potentsiaalsus, mis seab pidevalt kahtluse alla võimu toimimise mehhanismid.

See vabastav sündmuslik potentsiaalsus on nii Agambeni kui Badiou' puhul seotud keelelisusega. Esimene näeb inimese emantsipatiivset võimalust just keeles-olemises ja kommunikatiivsuses, milles on võimalik tähistada just enesele vastavat olemist, elu-vormi, ning luua uuelaadset olemusetut ühtsust, mis ei põhine identiteetidel ning mida seetõttu ei ole võimalik lõplikult defineerida. Teise jaoks on subjekt lahutamatu sündmuslikust iseloomust; subjekt on see aktiivne nimetaja, kes olukorra seisundi kontekstis loob oma subjekt-keele kaudu uudseid tähendusi, mis võimaldavad ka riigi struktuuri lahtiliigendamist. Emantsipatiivne poliitiline tegevus on eelkõige nähtud võimusuhetest väljumisena, s.t, et emantsipatiivne poliitika saab toimida vaid egalitaarsetelt alustelt ehk sellises olemu-

setus ühtsuses, mis ei raja end identiteetidele ega seisunditele. Samas peab siiski eksisteerima teatav suhestatus riigiga, valitseva süsteemiga; näiteks Badiou räägib, et sündmuse abil on võimalik anda mõõt riigi võimuülejäägile. Seega ei ole tegemist vastanduva suhtega, vaid enese loomisega teistelt alustelt; sündmuslikkus on nende kahe mõtleja jaoks midagi süsteemivälist (ehkki alati süsteemiga seonduv), pidevalt toimuv uuenduspraktika, mis ilmneb just keelelises tegevuses.

Just see keelelisuse moment annab hea võimaluse ühendada Agambeni ja Badiou' töö Foucault' uuringutega ajaloolistest diskursiivsetest formatsioonidest ja subjekti suhestatusest nendega ning Juri Lotmani semiootilise käsitlusega kultuurist. Foucault' jaoks on subjekt lahutamatult seotud võimusuhetega ja diskursusega. Ka subjekti eneseloometehnika peab avalduma diskursuses, s.t, et subjekt peab looma oma tõese diskursuse, mis on suhestatud valitseva diskursiivse formatsiooniga. Subjekti enesetehnoloogiad on konkreetsed ajaloolised praktikad, mis varieeruvad vastavalt kultuurilisele ja ühiskondlikule kontekstile. Foucault' välja joonis- tatud alustelt võib uurida, millised konkreetsed subjektivatsiooniviisid ühiskonnas toimivad, milliseid konkreetsed vastupanutehnikaid subjekt eneseloomes kasutab – ehk uurida ajalooliselt emantsipatiiv- set praktikat, mida Agamben ja Badiou' filosoofiliselt mõtestavad.

Juri Lotmani järgi võib subjekti mõista kui semiootiliste tähendustamispraktikate kogumit; subjekt on semiootiline üksus, mis moodustub kultuuris ringlevate tekstide ja keelte kokkupuudetest. Ent tähtis on rõhutada, et tegu ei ole otsese determinatsiooniga, vaid subjekt ka aktiivselt moodustab ennast tõlgendades ning luues tekste ning ka uusi koode mitmekeelses kultuuris. Subjekt on mitmekeelne enesemoodustuspraktika, mis on paratamatult suhestatud valitsevate kultuurikoodidega, kuid mis samas aktiivselt neid ümber mõtestab ja pidevalt uudsust loob. Niisiis on subjekti enesetehnoloogiatele võimalik läheneda semiootilise vaatepunkti kaudu, uurida subjekti tähendustavate toimumismehhanismide ja funktsioonide kaudu kultuuris. Samamoodi võib vaadata poliitilisust kui semiootilis-dis- kursiivset elukeskkonna moodustamispraktikat, milles on võimalik jälgida erinevate keelte, nimetamispraktikate kokkupõrkeid, nt enesekirjeldusprotsessid, mille kaudu luuakse poliitilist ühtsust. Emantsipatiivne poliitiline subjekt kui aktiivne diskursuses kõneleja, enesetehnoloogia praktiseerija pidevas autokommunikatsioonis.

Põrdume lõpuks veel tagasi diskursuse ja selle seoste juurde singulaarsuse ja sündmuslikkusega ning lisame autokommunikat- siooni.

[P]ole küllalt sellest, kui öelda, et subjekt moodustub sümboolses süsteemis. Subjekt ei moodustu mitte lihtsalt sümbolite mängus. Ta moodustub reaalses praktikates [...] On olemas enesemoodustuse tehnoloogia, mis kasutab sümboolsed süsteemid ära ja läheb neist risti üle. (Foucault 2011c: 349)

Minu ettepanek on siin töös olnud, et me ei vaatleks diskursust kui pelgalt sümbolsüsteemi, mis on võimu teenistuses ja mille kaudu kirjeldatakse võimalikke subjektiivsuse vorme, vaid pigem vaadelda ka igasugust subjektiloomis- ja võimupraktikat diskursiivsena. See tähendab, et nii poliitilist allutamistegevust kui ka poliitilist emantsipatiivset protsessi võiks vaadelda eelkõige tähendustamisena. See ei tähenda lihtsalt loomuliku keele kasutamist abivahendina, vaid tähendustamist fundamentaalse semiootilise mehhanismina, mis hõlmab kommunikatiivsust ja ühiskondlikke suhteid-praktikaid laiemalt. Sellele tõlgendusele viitavad ka Agambeni kasutatud keelesolemise ja kommunikatiivsuse mõisted ning Badiou' käsitletud nimetamine ja subjekti keele loomine sündmuses – need on põhimõtteliselt tõeliselt poliitilist reaalsust loovad, kuid siiski keelelised-diskursiivsed kõige laiemas mõttes. Vaba, emantsipatiivse subjekti võimalikkus leidub niisiis pidevas autokommunikatiivses tähendustamispraktikas, mis on küll lahutamatult seotud võimusuhetega, kuid ei ole neist sõltuv.

Kirjandus

- Agamben, Giorgio 1999. *Potentialities*. Stanford: Stanford University Press.
- 2000. *Means without end: Notes on Politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- 2005. *The Coming Community*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- 2007. *Profanations*. New York: Zone Books.
- 2009a. *Homo Sacer. Suveräänne võim ja paljas elu*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- 2009b. What is an Apparatus? — Agamben, G. *What is an Apparatus? and Other Essays*. Stanford: Stanford University Press, 1–24.
- Badiou, Alain 2001. *Ethics: An Essay on the Understanding of Evil*. London, New York: Verso.

- 2005a. *Metapolitics*. London, New York: Verso.
- 2005b. *Being and Event*. London, New York: Continuum.
- Deleuze, Gilles 1999. *Foucault*. London, New York: Continuum.
- Foucault, Michel 1988. *The History of Sexuality Vol. 3. The Care of the Self*. New York: Vintage Books.
- 2005a. *Diskursuse kord*. Tallinn: Varrak.
- 2005b. *The Hermeneutics of the Subject. Lectures at the Collège de France 1981–82*. New York: Palgrave Macmillan.
- 2008. *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France 1978–79*. New York: Palgrave Macmillan.
- 2011a. Subjekt ja võim. — Foucault, M. *Teadmine, võim, subjekt. Valik räägitust ja kirjutatust*. Tallinn: Varrak, 277–309.
- 2011b. Mis on valgustus? — Foucault, M. *Teadmine, võim, subjekt. Valik räägitust ja kirjutatust*. Tallinn: Varrak, 366–390.
- 2011c. Eetika genealoogiast: poolelioleva töö ülevaade. — Foucault, M. *Teadmine, võim, subjekt. Valik räägitust ja kirjutatust*. Tallinn: Varrak, 310–354.
- Laclau, Ernesto 1993. Discourse. — Goodwin, R. E.; Pettit, P. (eds.). *A companion to contemporary political philosophy*. Oxford: Blackwell, 431–437.
- Lotman, Juri 2001a. The Notion of Boundary. — Lotman, J. *Universe of the Mind. A Semiotic Theory of Culture*. London, New York: I.B. Tauris Publishers, 131–142.
- 2001b. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak.
- 2006. Retoorika. — Lotman, J. *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion, 186–211.
- 2010. Kahest kommunikatsioonimudelist kultuuri süsteemis. — Lotman, J. *Kultuuriitipoloogiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 125–148.
- Lotman, Yuri M.; Uspensky, Boris 1978. On the Semiotic Mechanism of Culture. *New Literary History* 9(2): 211–232.
- Mansfield, Nick 2000. *Subjectivity: Theories of the self from Freud to Lacan*. New York: University Press.
- McGushin, Edward F. 2007. *Foucault's Askesis: An Introduction to the Philosophical Life*. Evanston: Northwestern University Press.
- Miller, Peter; Rose, Nikolas 2009. *Governing the Present. Administering Economic, Social and Personal Life*. Cambridge, Malden: Polity Press.
- Monticelli, Daniele 2008. *Wholeness and its remainders: theoretical procedures of totalization and detotalization in semiotics, philosophy and politics*. Tartu: Tartu University Press.
- 2012. Poliitika ja/kui sõprus. Agambeni mis-tahes-singulaarsused ja nende tulev kogukond. *Vikerkaar* 1/2: 149–165.

- Mouffe, Chantal 2000. *The Democratic Paradox*. London, New York: Verso.
- Rancière, Jacques 2011. *The Politics of Literature*. Polity Press.
- Riera, Gabriel 2005. Introduction. Alain Badiou: The Event of Thinking. — Riera, G. (ed.). *Alain Badiou: Philosophy and its Conditions*. Albany: State University of New York Press, 1–20.
- Tamm, Marek 2011. Teadmine, võim, subjekt: Michel Foucault' t e ajalugu. — Foucault, M. *Teadmine, võim, subjekt. Valik räägitust ja kirjutatust*. Tallinn: Varrak, 393–428.

Semiootilise sotsioloogia suunas: semioloogia, semiootika ning fenomenoloogilise sotsioloogia süntees

Risto Heiskala

Seades küsitavaks tavapärase arusaama, mille kohaselt strukturalistlikku semioloogiat (saussure'ilikku traditsiooni), pragmatistlikku semiootikat (peirce'ilikku traditsiooni) ning fenomenoloogilist sotsioloogiat (Husserl, Schutz, Berger ja Luckmann ning Garfinkel) võib pidada vastastikku üksteist välistavateks alternatiivideks, püüab artikkel visandada nende sünteesi. Sünteesi tulemusena kerkib esile kontseptsioon, kus tegevusteooriad (ratsionaalsed valikud, Weber jt) tuginevad fenomenoloogilisele sotsioloogiale ning fenomenoloogiline sotsioloogia tugineb neostrukturealistlikule semiootikale, mis on süntees saussure'ilikust ja peirce'ilikust tõlgendusharjumuste ja interaktsiooni käsitluste traditsioonist. Sellisel viisil saame uurimisprogrammi semiootilise sotsioloogia jaoks.

Märksõnad: semiootika, semioloogia, fenomenoloogia, sotsioloogia, ühiskonnateooria.

1. Sissejuhatus

Kõige tavapärasem viis mõista strukturalistliku semioloogia, pragmatistliku semiootika ning fenomenoloogilise sotsioloogia suhet, on näha neid vastastikku välistavate alternatiividena. Selle vaate kohaselt oleks igaüks neist justkui punker, millesse teoreetikud võivad kaevuda ning millest nad võivad tulistada teise kahe punkri asustajate pihta. Vastandudes erialasele tavale, hoidun ma siinses artiklis sellest punkri-mudelist ning püüan neid kolme lähenemist sünteesida.

Alapunktis 2 alustan ma teatud strukturalismiversioonist, mida võiks nimetada *strukturealistlikuks kooditeooriaks* (*structuralist code theory*), ja püüan avardada selle uurimishorisoni, kasutades ära selle pihta tehtud kriitikat. Tulemuseks on strukturalistliku semioloogia klassiku Saussure'i (1983) teatud lugemisviis, mida võiks nimetada *neostrukturealistlikuks*. Neostrukturealistlik semioloogia

pöörab tähelepanu tähenduste voolavale loomusele, ent tal puuduvad kontseptuaalsed tööriistad pakkumaks selle voolu täpset kirjeldust ning vajab seetõttu täiendamist Peirce'i (CP/1933-66) pragmaatilise semiootikaga. Et see võimalikuks osutuks, on tarvis välja töötada isomorfne suhe Peirce'i ja Saussure'i märgianalüüsi vahel. Seda tehakse alapunktis 3, kus Peirce'i analüüsi märgi objektsuhtest (*object-relation*) kasutatakse ka selleks, et tuua neostrukturealismis arusaam märgi motiveeritud loomusest, mis võimaldab ületada strukturalistliku traditsiooni tavapahet, kartesiaanlikku dualismi looduse ja kultuuri vahel. Ei Saussure ega Peirce anna meile selget vastust ses osas, kus täpselt märgid ja tähenduse struktuurid aset leiavad. Alapunktis 4 lähenetakse selle küsimusele Schutzi (1980) argifenomenoloogia (*mundane phenomenology*) vaatenurgast. Sellest lähtepunktist võib saussure'iliku märgi ning peirce'iliku märgi *interpretandi* ehk *tõlgendi* artikulatsiooni mõista Husserli (1982) *intentsionaalse aktina*. See võimaldab sotsiaalteoorial ületada tavapärasest sotsioloogilist dualismi kultuuri ja ühiskonna institutsionaalse struktuuri vahel, sest institutsioone võib Bergeri ja Luckmanni (1966) eeskujul mõista kui inimeste *harjumuste* (*habits*) ja igapäevateadmiste spetsiifilisi organiseerimismustreid. Viimaks, alapunktis 5, arutan ma probleeme, mille selline sünteetiline programm tekitab kultuuri- ja sotsiaalteoorias, ning ka erinevate teoreetiliste meetodite rakendamise sobiva ala küsimust.

2. Strukturealistlik semiooloogia

Saussure'i eeskujul mõistab strukturalistlik semiooloogia märki kahe paralleelse korra omavahel seotud artikulatsiooni tulemina. Need on *tähistajate* ehk tähenduse materiaalsete kandjate kord ühelt poolt ja *tähistatavate*, mõistete, assotsiatsioonide või tähenduste kord teiselt poolt. Just nende kahe paralleelse korra kokkuartikuleerimise protsessi käigus kerkib esile märkide abil kommunikeerimist võimaldav kultuuriline *struktuur*.

Mõlemas kordades kujuneb märgi osade identiteet läbi erinevuste mängu. See tähendab, et märgi identiteet kujuneb selle kaudu, et ta on see, mida teised märgid ei ole: „keeles on ainult erinevused *ilma positiivsete liikmeteta*” (Saussure 1983: 166, kursiiv originaalis). See teeb keelest puhtalt meelevaldse märgisüsteemi, kus tähistajad ühelt poolt ja tähistatavad teiselt poolt saavad oma identiteedi suhteliste *väärtustena*. Erinevuste mäng ei ole aga

piirideta: „et keeles on kõik negatiivne, kehtib ainult tähistatava ja tähistaja¹ kaalumisel eraldi. Niipea, kui kaalume märki kui tervikut, kohtame midagi, mis on omaenda valdkonnas positiivne” (samas). Ja „[k]õigele, millel on pistmist keelte kui süsteemidega tuleb läheneda [...] meelevaldsuse piirangute uurimise vaatenurgast” (samas, 182). Teisisõnu, erinevuste mäng tardub ja negatiivselt määratletud identiteedid asenduvad opositsioonidega, millel on omaenda positiivsus, kui tähistajate ning tähistatavate korrad kokku artikuleeritakse. Sellel tasandil on keel sotsiaalne fakt, mis võimaldab kommunikatsiooni, kuna iga tähistaja annab edasi tähistatavat, mida jagab keeleline kogukond.²

Saussure eristas kaht tüüpi suhteid, mis määratlevad märgi identiteedi. *Assotsiatiivsed suhted* määratlevad märgi läbi nende puudumise. Lauses „mees kasutas kahvli”, saab märk *mees* oma identiteedi tõigast, et ta ei ole märk *naine* või *laps*. Samaselt saab märk *kahvel* oma assotsiatiivse identiteedi selle kaudu, et ta ei ole märk *lusikas*, *nuga*, *kirves*, *mobiiltelefon* või *tantsima*. Assotsiatiivsed suhted on komplekssed. Säärases suhtes „käitub iga antud liige konstellatsiooni keskusena, millest seotud terminid kiirguvad *ad infinitum*” (samas, 174). *Süntagmaatilised suhted* omalt poolt määratlevad märgi identiteedi läbi nende kohaolu. Need on märgid, millega vastav märk saab kombineeruda nõnda, et nende ahel

¹Korrektuse mõttes olgu lisatud, et Roy Harrise uuemas Saussure'i ingliskeelses tõlkes (Saussure 1983 [1916]), mida siinses artiklis kõikjal kasutatakse, on prantsuskeelne terminite paarik *signifié/signifiant* edasi antud kui *signification/signal* (tähistamine/signaal) Wade Baskini varasema tõlke (Saussure 1974 [1916]) vastete *signified/signifier* (tähistatav/tähistaja) asemel. Jääme siinkohal Baskini sõnastuse juurde, kuna see on laialdaselt kasutusel ja kinnistunud semiootilises kirjanduses.

² On väidetud, et strukturalistlik negatsioonipõhine arusaam tähenduse tekkimisest on aegunud. Seda väidavad need, kes lähtuvad nn prototüübi semantikast (Holland, Quinn 1987; Leino 1987). Nad leiavad, et efektiivsem viis tähendust määratleda on leida prototüüp, mis on „parim näide sõna kasutusest ning eeldada reaalse maailma juhtumite rohkemal või vähemal määral sobitumist selle prima näitega” (Sweetser 1987: 43). Näiteks *linnu* kategooria defineeritakse prototüübisemantikas osutuse kaudu *pääsuke*sele, kuid ta rakendub vähemal määral ka *kanale* või *pingviinile* (Leino 1987: 38). Strukturalistlik vastuväide sellele arutluskäigule oleks, et võib küll vabalt olla nii, et kultuurisüsteemide paljude empiiriliste kirjelduste puhul on prototüübi semantika käepärane viis kirjeldada kultuurilist süsteemi, ent *kultuuri ontoloogiana* ei suuda ta vastata küsimusele, kuidas võib pääsuke jääda linnu keskseks prototüübiks. Strukturalistlik vastus osutaks erinevuste negatiivsele mängule, mis on tarvilik tingimus artikuleerimaks märke kui kultuuristruktuuri elemente.

muutub tõlgendatavaks kui tähenduslik süntagma. Ülaltoodud näites on märgi *mees* identiteet süntagmaatilisel määratletud märkide *kasutas* ja *kahvlit* kaudu. Võimalus kommunikeeruda kõnes või *parole*'is muudab tarvilikuks genereerida märkide süntagmaatilisi ahelaid. Lisaks sellele leidis Saussure, et süntagmaatilised suhted panustavad märgi identiteedi määratlemisse keelalise struktuuri või *langue*'i tasandil. Ent pole selge, kuidas täpselt ta seda ette kujutas. Edaspidi kaitsen ma avarat tõlgendust, mille kohaselt märgi identiteeti panustavad kõik need süntagmaatilised ahelad, millesse võib märgi asetada selliselt, et ahelat mõistetakse tähendusliku kommunikatiivse aktina teatud kultuurilises valdkonnas. Kombineerituna ülaltoodud assotsiatiivse suhte definitsiooniga, viib see süntagmaatilise suhte definitsioon struktuuri avara mõisteni.³

Saussure oli loomuliku kõnekeele (*spoken natural language*) lingvist ning *tähistajate korra* all pidas ta silmas *foneemide* korda. Ta leidis siiski, et kõnekeele lingvistika mustri järgimine hõlbustab muude märgisüsteemide nagu „kirjutamise, kurtummade kirja, sümboolsete rituaalide, viisakusvormelite, militaarsignaalide jne” (samas, 33) uurimist. Ta osutas sellisele uurimisalale kui *semio- loogiale*, mida mõistis kui teadust, „mis vaatleb märkide rolli ühiskondliku elu osana” ning uurib „märkide olemust ning neid hõlmavaid seadusi” (samas, 33). Kõnes on märgid täiesti meelevaldsed. Keel on kompleksseim kõigist väljendussüsteemidest ning teda on laialdaselt uuritud. Just neil põhjustel „on lingvistika mudeliks (*patron général*) kogu semioloogia jaoks, olgugi, et keeled esindavad ainult üht tüüpi semioloogilist süsteemi” (samas, 101). Ja just nende ning sarnaste väidete tõttu võib Saussure'i pidada semioloogia rajajaks. Samas on siiski oluline teada, et Saussure ise semioloogilise uurimise vallas rohkem edasi ei liikunud. See jäi teiste õpetlaste nagu Claude Lévi-Strauss, Roland Barthes ja Algirdas J. Greimas jaoks.

Saussure'i järglased avardasid tema programmilised väited semioloogia kohta tegelikult semioloogilise uurimise korpuseks. Kuid seda tehes sõnastasid nad tema väited keele ning tähenduse kultuurilise süsteemi kohta uues vormis, mida ma nimetan *struktu- ralistlikuks kooditeooriaks*. See, mis levis üle kogu läänemaailma 1960ndatel ja 1970ndatel, oli strukturalistliku semioloogia vorm, mis arendati välja Prantsusmaal 1950ndail ja 1960ndail ning oli lisaks Saussure'ile mõjutatud teiste lingvistide nagu Roman Jakob-

³ Struktuuri (*langue*), kõne (*parole*) ja nende vastastikkuste suhete erinevate tõlgenduste kohta vt lisaks Heiskala (2003: 173–179).

son ja Louis Hjelmslev kirjutistest. Järgnevalt visandan strukturalistliku kooditeooria ideaaltüübi, mis koosneb seitsmest teoreetilisest alusveendumusest. Seejuures ei väida ma, et kõik Prantsuse semioloogid oleksid heaks kiitnud kõiki seitset. Mida ma aga väidan, on see, et igati neist seitsmest alusveendumusest oli osa ühest või mitmest mõjukast strukturalistliku semioloogia tõlgendusest ning et strukturalistliku programmi kriitikud on leidnud oma märklaua esmajoones, kui mitte ainuüksi nende hulgast. See on keskse tähtsusega, kuna, nagu ma hiljem väidan, on võimalik visandada strukturalismi vorm, mis ütleb lahti kõigist neist seitsmest alusveendumusest, ent põhineb sellegipoolest saussure'ilikul programmil. Strukturalistliku kooditeooria seitse alusveendumust on järgmised:

1) Struktuure mõistetakse kui suletud koode. Nad toimivad nagu õli manomeeter autos. See selekteerib erinevuse *täis* ja *tühja* vahel, ent ignoreerib teisi seisundeid nagu *pooltäis*, *peaaegu tühi* jne. Subjektid on seega oma tegevuses täielikult struktuuri külge seotud. Kõik teated, mida saab edasi anda, on juba koodi kätketud ning „enne kui edastamine on isegi alanud, teab vastuvõtja juba kõike, mida on võimalik öelda. Ainus, mida ta ei tea, on see, mida faktiliselt öeldakse” (Descombes 1979: 93–94).

2) Assotsiatiivsed suhted tõlgendatakse ümber paradigmaatilisteks suheteks, millel on lõplik arv elemente (Barthes 1994: 59).

3) Süntagmaatilised suhted välistatakse struktuurist ja inkorporeeritakse kõnes aset leidvasse realiseerimisvaldkonda (Barthes 1994: 59–60).

4) Struktuuri elementide vahelised suhted on binaarsed (Lévi-Strauss 1963; Greimas, Rastier 1968).

5) Struktuuri elementide vahelised suhted pole mitte ainult binaarsed, vaid ka hierarhilised selles mõttes, et üks liige on opositsiooni alusväärtus (*default value*) ja teine tuletatud liige. See idee põhineb Roman Jakobsoni fonoloogia aksiomatiseerimisel. Jakobson ise tegi katset avardada hierarhilist mustrit lingvistilise uurimuse kõrgematele tasemetele (kus loomulikult järgitav suund oleks fonoloogia – morfoloogia – süntaks – semantika – pragmaatika), ning ekstreemne versioon sellest oleks viis, kuidas Derrida võtab selle kultuuriliste erinevuste loomuse tõlgenduse kaheldamatuks lähtepunktiks, mis muudab dekonstruktiivse kriitika võimalikuks ja vajalikuks (näiteks Derrida 1973 ja 1981).

6) Struktuurid on teadvustamatud. Antropoloogiline versioon sellest alusveendumusest on Lévi-Straussi (1963) tõlgendus erinevatest kultuuridest pärinevatest tegelikest müütidest kui tõendist üldisema

mütoloogilise struktuuri olemasolu kohta, mis seob müüdirääkijad ja nende auditooriumid, kuid mis on nende jaoks tundmatu, ent mida kogenud antropoloog on võimeline ära tundma. Psühhoanalüütiline versioon on Lacanil (1977), kes kõigepealt pööras saussure'iliku märgi kirjelduse pea peale, kirjutades tähistaja ülespoole ja tähistatava allapoole neid märgi pildilisel kujutisel eristavat joont. Teiseks, ta tõlgendas psühhoanalüüsi ülesannet selle tähistajat ja tähistatavat lahutava joone uurimisena. Kolmandaks, see, mida Lacan mõistab tähistajana, on see, mida Saussure mõistis terve lingvistilise süsteemina ja kõigi teiste semiooloogiliste süsteemidena. Lacani jaoks on tähistatav identne teadvustamatusega ning just selle saussure'ilike terminite ümbertõlgendamise kaudu on võimalik Freudi psühhoanalüütilist diskursust ümber formuleerida semiooloogiliselt orienteeritud, lacanlikuks psühhoanalüütiliseks diskursuseks, mis tegeleb „ahistustega kultuuris” (Freud).

7) Struktuurid on universaalsed. Filosoofiliselt ja antropoloogiliselt põhjendatud versioon sellest alusveendumusest pakutakse Lévi-Straussi (1963) mütoloogilistes uurimustes, mis võimaldavad tal ühineda antropoloogiliste konstantide otsimise klassikalise traditsiooniga antropoloogias. Antropoloogiliselt ja lingvistiliselt põhjendatud versiooni pakkus Chomsky (1964; vt ka Lyons 1970), kelle jaoks inimkonna keelevõime põhineb inimaju füsioloogilistel omadustel, olgugi et erinevad keeled kasutavad pakutavaid võimalusi mõnevõrra erinevatel viisidel. Chomsky teoreetiline taust on muidugi erinev Prantsuse strukturalistide omast, kuid ideed, mis ammutati tema transformatsioonilisest lingvistikast (*transformational linguistics*), olid sageli asjassepuutuvad prantsuse strukturalismi retseptsioonis Põhja-Ameerikas. Sestap on ta selles kontekstis relevantne kuju.

Strukturalismi vorm, mis võtab omaks need alusveendumused, nagu ka enamik strukturalismi vorme, mis võtavad omaks vaid mõned neist, satuvad raskustesse vähemalt kahes küsimuses. Esiteks ei suuda nad vastata küsimusele, kuidas struktuurid muutuvad. Teiseks ei suuda nad tegeleda kodeeritud tähenduste situatsiooniliselt loovate kasutustega (vt nt Sperber, Willson 1986). See ei tee neid empiirilise uurimuse jaoks kasutuks, aga muudab nad sobimatuks kultuuri ja ühiskonna ontoloogia kirjeldustena.⁴ Järgnevalt

⁴ Näiteks Sulkunen ja Törrönen (1997a; 1997b), tuginevad Greimasi teooriale ning pole kahtlustki, et nad võivad rikastada empiirilist tööd kultuuri ja ühiskonna kohta. Ühiskonna ja kultuuri ontoloogiana on greimasilik lähenemine aga vähemalt problemaatiline.

visandan ma strukturalismi, mis on selles mõttes viljakam. Ma nimetan seda *neostrukturalismiks* ja puudutan nüüd strukturalistliku kooditeooria seitset alusveendumust, sõnastades neile neostruktuuralistlikud vastused.

1) Semioosis leidub (suhteliselt) suletud kood nagu foneemide süsteem, liiklusmärgid või sõjaväelised auastmed, kuid need moodustavad pigem erijuhud kui reegli. Kogu kultuur ise kui hiiglaslik struktureeritud ja struktureeriv tähendussüsteem on pidevas artikulatsiooni voolavuses. Derrida termin *différance* osutab sellele voolavusele, kuid see pole uus leiutis. Ta osutab hoopis samadele probleemidele, mis huvitasid Saussure'i, kui ta arutles märgi tekke üle tähistaja ning tähistatava *artikulatsiooni* protsessis (1983: 156). Artikulatsioonimoment on just täpselt see punkt, kus erinevuste mäng transformeerub, piiramisprotsessi kaudu, keeleliseks või semioloogiliseks struktuuriks kui sotsiaalseks faktiks (vt nt samas, 166–167, 182). See sotsiaalne fakt ei ole aga järeleandmatu ja suletud kood ilma muutusteta, vaid strukturaatsiooni või artikulatsiooni- ja ümberartikulatsiooniprotsess.

2) Saussure'i-järgne lingvistiline traditsioon näitab, et paljud prantsuse semioloogid ning nende järgijad tõlgendasid assotsiatiivseid suhteid lõplike ja selgepiiriliste paradigmatena. Saussure aga ei väitnud kunagi midagi sellist. Ta mõistis assotsiatiivseid suhteid eksplitsiitselt lõpututena ja igast antud liikmest mitmetes suundades selliselt kiirguvatena, et see tootis pidevas voolavuses oleva situatsiooniliselt varieeruva võrgustiku.

3) Nagu ülal vihjatud, on võimalik struktuuri mõistet tõlgendada nõnda, et nii süntagmaatilised kui ka assotsiatiivsed suhted temasse panustavad. Pealegi võib seda teha, järgides avarat tõlgendust, mille kohaselt ei panusta märgi identiteeti mitte ainult need teised märgid, millega ta on tegelikult ahelasse ühendatud, vaid ka kõik need süntagmaatilised märgiahelad, millesse teda *võiks* asetada nõnda, et ahelat võiks mõista tähendusliku kommunikatiivse aktina.⁵

⁵Sellise tõlgenduse üheks eeliseks on, et ta lahendab Saussure'i probleemi seoses süntagmaatiliste suhete ajalise iseloomuga. Saussure leidis, et ajavool on sünkroonilises lingvistikas peatatud selleks, et uurijal oleks uurimisobjekt, mis ei ole muutuse seisundis. Mis puudutab assotsiatiivseid suhteid, siis see pole probleem; aga süntagmaatilisi suhteid varitseb oht olla tõlgendatud ainult kõne sfääris eksisteerivatena, kuna neid realiseeritakse ajalises ahelas (Saussure 1983: 172–173). Kui me aga mõtestame süntagmaatilisi suhteid kui märgi sise-misi potentsiaalsusi osaleda teatud süntagmaatilises ahelas, siis võivad süntagmaatilised suhted panustada struktuuri samas mõttes nagu assotsiatiivsed suhted.

4) Binaarseid suhteid võib pidada tähtsaks suhete tüübiks kultuurilises semioosis, kuid pole mingit põhjust arvata, et kõik suhted on binaarsed. Peirce näiteks tõlgendab märgisuhet triaadilisena. Järgmises alapunktis püüan ma näidata, et seda märgikontseptsiooni võib ilma suurema ümbertegemiseta mõista kui struktuurielementide artikultatsiooni kirjeldust – see on tõlgendusliin, mille kõrvaltoimeks on tarvidus viia peirce'ilikku semiootikasse sisse strukturalistlik idee erinevuste mängust.

5) Küsimus struktuurielementide loomusest on sattumuslik probleem ning see muudab vajalikuks empiirilised uurimused erinevates kontekstides. On ilmselge, et kultuuris on hierarhilisi erinevusi (näiteks sõjaväelised auastmed). On samuti ilmselge, et leidub erinevuste süsteeme, mis on osaliselt hierarhilised (näiteks soosüsteem, mille murenemine on edenenud selliselt, et naised on omandanud positsioone ja omadusi, mida varem seostati ainult meeste identiteediga). Ent on samuti erinevuste süsteeme, mis ei ole üldse hierarhilised (näiteks värvide klassifitseerimise süsteem) või on osaliselt hierarhilised ja osaliselt mitte (näiteks soosüsteem).

6) Kuigi võib olla teadvustamatuid struktuure, ei ole tarvilik, et struktuur oleks teadvustamatu ning suur osa (enamik?) struktuuridest, mida uurivad sotsiaalteadlased, on kas täielikult või valdavalt toimijate teadvustatud või eelteadvustatud refleksiooni haardeulatuses. Sel juhul seisneb uurija panus peamiselt süsteemi laiahaardelises ja eksplitsiitses kodifitseerimises. Tänu sellele laiahaardelisele ja eksplitsiitsusele võib uurija tulemus olla toimijate jaoks valgustav isegi juhul, kui struktuuri kodifitseeringus ei ole eraldi võetuna ühtki üllatavat väidet (vt nt Schneider 1980).

7) Leidub universaalseid struktuure ja paljudes struktuurides on universaalseid dimensioone. Näiteks inimese häälesüsteem ja kuulmis-meel on ehitatud üles sellisel viisil, et meie võime toota ja ära tunda helisid on piiratud. Seetõttu saab helisüsteem eksisteerida ainult loomulikult antud piirides. On hästi teada, et Chomsky on esitanud märksa kaugeleulatuvamaid väiteid inimese keelevõime universal-suse kohta. Mul puudub pädevus hindamaks nende väidete paikapidavust, aga asja põhimõtteliselt vaadates ei ole mõtet eitada tõika, et me oleme kehalised olendid ning elame keskkonnas, mis on vaid osaliselt kultuuriliselt struktureeritud. Seetõttu leidub igas kultuurilises süsteemis mõningaid universaalseid dimensioone; s.t, selle asemel, et märgid oleksid täiesti meelevaldsed, on nad teatud ulatuses bioloogiliselt motiveeritud (mõte, mille juurde jõuame uuesti hiljem). Siiski tuleb teha kaks täpsustust. Esiteks, kuna kasvav

tehnoloogiline võimekus võimaldab meil (teatud piirini) muuta märgi motiveeritud loomust, ei pruugi selle omadused, mis on loomulikult antud, kultuurisüsteemi varieeruvuse universaalsed piirid, kehtida tulevikus. Kui võtame näiteks järkjärgulised muutused tänapäeva soosüsteemis, võime öelda, et kontratseptiivsete meetodite ning emapiima aseainete välja töötamine on juba toonud kaasa märkimisväärsed muutusi; lisaks, aina põhjalikumate soovahetusoperatsioonide, geneetilise manipulatsiooni ning laboratoorse beebi-farinduse perspektiiv panevad aluse ühiskonnale, milles soosüsteemi märkide bioloogiline motiveeritus tulevikus samm-sammult lõhustub. Teiseks, isegi kui tunnistame, et struktuurides leidub universaalseid dimensioone ja et nende uurimine võib olla viljakas, siis sotsiaalteadlane või kultuuriuurija on enamasti huvitatud ajaliselt ja kohaliselt varieeruvatest protsessidest ning struktuuridest. Nende ajaliselt ja ruumiliselt piiratud struktuuride uurimisel toob Saussure'i idee lingvistikast kui semioloogilise uurimuse ülemjuhatajast kaasa metodoloogilise lähtepunkti, mis nõuaks uurijalt struktuuri kirjeldamist meelevaldsete märkide süsteemina. Informatsioon bioloogilise või muud liiki motiveerituse kohta, kui see on vajalik struktuuri paikapidavaks kirjeldamiseks, võib uurimisprotsessi siseneda hilisemates faasides.

Need ülalvisandatud seitse alternatiivset lahendust annavad esialgse kirjelduse neostrukturealismist kui strukturalismi variandist, mis erineb strukturalistlikust kooditeooriast ja on immuunne viimase jaoks saatuslike kriitikate suhtes. Informeeritud lugeja märkab, et paljud neist mõttekäikudest on juba esitatud vaidlustes selle üle, mida sageli nimetatakse *poststrukturealismiks*. Põhjuseid, miks eelistan terminit *neostrukturealism*, on kaks. Esiteks, neostrukturealistlikust vaatepunktist on võimalik kirjutada kriitilist teooriat, ehkki pole mingit vältimatut põhjust, miks neostrukturealistlik kultuuri- ja ühiskonnaanalüüs peaks olema kriitiline. Selles osas erineb ta poststrukturealismist, mille aluspinnaks on erinevad kriitilise teooria versioonid. Teiseks, termin *poststrukturealism* on eksitav. See, mille järel poststrukturealism tuleb, ei ole mitte Saussure'i strukturalism, vaid strukturalistlik kooditeooria, mis on ainult üks võimalik Saussure'i kirjutatu ümbertõlgendustest. Ent on teisigi ning ideed, mida tavaliselt peetakse poststrukturealistlikeks, viivad meid sageli juba Saussure'i jaoks kohal olnud probleemideni. Seda tuletab meelde ka tõsiasi, et ülalvisandatud ajakohane strukturalismiversioon sobib mitmes mõttes kokku Saussure'i hoolika ja täpse lugemisega, mida on teinud lingvistikaajaloolane Roy Harris (1987), olgugi et on erinevusi detailides ja rakendusalas. On seega parem

osutada sellele ja sarnastele strukturalismi ümbertõlgendustele kui *neostrukturalismile*, mis on algselt Manfred Franki (1989) loodud termin. Järgmises alapunktis avardan neostrukturalismi kirjeldust läbi sünteesimiskatse.

3. Pragmatism

Ameerika pragmatistliku semiooloogia rajaja oli C. S. Peirce. Üldiselt usutakse, et tema semiootiline märgiteooria on ühtesobimatu Saussure'i visandatuga. Siin püüan ma näidata, et nende märgiteooriaid saab panna teineteisega sobituma ja üksteist täiendama. Loomulikult ei ole see ainuvõimalik vaatepunkt, millelt nendele teooriatele läheneda, kuid ma usun, et see on kõige viljakam. Semiooloogia vajab sellist koostööd vähemalt kolmel põhjusel. Esiteks, Saussure'i termin *artikulatsioon* ja Derrida termin *différance* fikseerivad keskse uurimisprobleemi, ent kumbki neist ei kirjelda probleemi adekvaatselt. Peirce'i teooria interpretantidest on siinkohal kasulik. Teiseks, ning esimese momendiga seotult, struktuuri mõistmine pidevas artikulatsiooni ja ümberartikulatsiooni voolus oleva protsessina on viljakas lähtepunkt, ent ka see on strukturalismis ebapiisavalt määratletud. Peirce'i ideed pidevast semioosist võivad siinkohal kasulikud olla. Kolmandaks, Peirce'i uurimused märgi objektsuhtest aitavad kaardistada märgi meelevaldsust ja motiveeritust ümbritsevat probleemidevälja, mis on traditsiooniliselt olnud strukturalismi nõrk koht. See, mille peirce'ilik semiootika omakorda sellest sünteesist oma mõistelise arsenali jaoks saab, on strukturalismi tuumidee, et märgi identiteet on määratletud erinevuste mängu kaudu. Ma nimetan nende lähenemiste sünteesi *neostrukturalistlikuks semiootikaks*, võttes seega kummastki traditsioonist ühe termini. Alternatiivne termin, tähistamaks sama printsiipi, oleks *semiooloogiline pragmatism*, ent vältimaks tarbetut kompleksisust, kasutan ainuüksi varem nimetatud terminit.

Üldiselt öeldakse, et Peirce'i ja Saussure'i märgidefinitioonid erinevad teineteisest järgmiselt aluselt: Peirce'i triaadiline märgidefinitioon eeldab märgi objekt-suhet (*objekt*), märgi füüsilist osa (*representamen* ehk *esitis*) ning selle tõlgendust (*interpretant* ehk *tõlgend*). Saussure seevastu esitab märgi kahetise kontseptuaalse jaotuse *tähistajaks* ning *tähistatavaks*, jätmata ruumi osutavatele suhetele (*referential relations*). Järgnevalt pakun välja neostrukturalistliku kontseptsiooni, mille kohaselt saussure'ilik märk on

triaadiline sarnaselt peirce'ilikule märgile. See on nõnda sellepärast, et tähistaja ning tähistatava *artikulatsiooni* võib tõlgendada kui märgi kolmandat komponenti. Lisaks võib esitada saussure'iliku ja peirce'iliku märgi vahelise isomorfilise suhte nõnda, et tähistaja=esis; tähistatav=objekt; ja tähistaja ning tähistatava artikulatsioon=tõlgend.

Selle sünteesiettepaneku tuum seisneb artikulatsiooni samastamises tõlgendiga. Enne selle idee juurde jõudmist tegelen aga selle isomorfse suhte teiste osadega. Tähistaja samastamine esitisega tekitab vaevalt vastuväiteid, ent tähistatava samastamine objekt-suhtega võib tunduda vähem ilmselge. Sestap on tarvis kaht täpsustust. Esiteks, enamus Peirce'i käsitlusi on rõhuasetuse seadnud tema teooriale argumentatsioonist või teaduslikust semioosist ning lisaks sellele pidanud loodusteadusi teaduse paradigmaatiliseks mudeliks (Apel 1981; Hookway 1985). Selles pole iseene-sest midagi valet, kuna Peirce pidas ka ise seda osa oma tööst oluliseks. Siiski ei tohiks tema teened sellel alal varjutada tõsiasja, et semioositeooria haardeulatus on märksa avaram kui teadusteoorial. Sellel avaramal väljal töötas Peirce väga sageli kontseptsiooniga *semioosist*, milles märgi objekt ei olnud mingi semioosi väline osutus (referent), vaid selle sisene representatsioon. Nõnda võis ta esitada väiteid, nagu „representatsiooni objekt ei saa olla miski muu kui representatsioon” (CP 1.339). Sellel üldisemal kultuurisemiootilisel väljal on objekt identne saussure'iliku tähistatavaga. Teisisõnu on ta konstruktsioon, mis stabiliseerub kultuuri-protsessis. Loodusteaduslikust objektikontseptsioonist on inimteadustes kasu, ent üldisem semiootiline kontseptsioon on isegi veel olulisem, kuna igas ühiskonnas kerkib esile palju keskseid entiteete, millel on eksistents ja mõju ainult semioosis.

Peirce'i semiootilised objektid ei olnud seega alati loodusteaduslike arutluste objektidest materiaalsed entiteedid. Tema jaoks oli semioos see viis, kuidas kultuur aset leiab ning selles laiemas semiootilise uurimuse alas jõudis tema objektimõistmine lähedale sellele, kuidas Saussure mõistis tähistatavat. Peirce'i teooriat võib seega tõlgendada saussure'ilikust vaatepunktist. Samas aga tundub mulle, et peaksime liikuma vastupidises järjekorras. Saussure ei liikunud meelevaldsuse ja motiveerituse vastandumise teema väljarendamiseks kuigi kaugele. Tema seisukoha ekstreemne tõlgendus viib kartesiaanliku dualismini looduse ja kultuuri vahel, mis on tänapäeval ikka veel moekas. Alternatiivne tõlgendus pöörab tähelepanu tema arutlustele inimkeha füsioloogilise struktuuri (häälesüsteemi ja kuulismeele) üle. Viimane muudab kõneldud keele

vormide jaoks piiramatu varieerumise võimatuks, kuna meie võime toota ja kuulda helisid on ise piiratud. Kui liigume selles viimases suunas, mõistame et oma arutlustes märgi objekt-suhte üle jõudis Peirce märksa kaugemale kui Saussure. Oma argumentide teoorias leidis Peirce, et semioosivälised osutavad objektid võivad motiveerida tõlgendeid, mille nad semioosis saavad. Sel viisil esitas ta kontseptsiooni, mis on korraga konstruktivistlik ja materialistlik: meie looduslike fenomenide tõlgendid on meie konstruktsioonid, aga meil pole vabadust formuleerida neid konstruktsioone nagu heaks arvame, kuna objektid ei ole täielikult järeleandlikud meie tõlgendustele nende kohta. Nagu hästi teada, tegi Peirce märgi objekt-suhte veelgi spetsiifilisema jaotuse ikoonilisteks, indeksiaalseteks ja sümboolseteks aspektideks. Sümboolne aspekt võrdub märgi täiesti meelevaldsete omadustega, ent igal märgil on alati ka ikoonilised ja indeksiaalsed aspektid. Erinevate märkide puhul domineerivad erinevad aspektid, ent kõik kolm subsisteerivad igas märgis. Selle mõtteliini kohaldamine strukturalismile ei muuda semiooloogiat vähem efektiivseks. See on iseäranis tõsi, kui järgime Saussure'i ning peame meelevaldset keelelist märki lähtepunktiks, millest lähtudes kõiki teisi märgisüsteeme võrrelda, ja kui toome märki motiveeritud loomuse kohta käiva informatsiooni sisse ainult juhul, kui selleks on tarvidus. Sellistel juhtudel aga varustab peirce'ilik meetod strukturalistliku traditsiooni tööriistadega, mis tal seni on puudunud.

Oleme nüüdseks arutanud kahte tippu sellest isomorfsest kolmnurgast, s.t võrdusi tähistaja=esitis; ning tähistatav=objekt. Nüüd on aeg keskenduda probleemi tuumale, ehk selle, kuidas võrdus artikulatsioon=tõlgend rikastab nii strukturalistlikku kui pragmatistlikku traditsiooni. Kõigist post- ja neostrukturealistlikest pürgimustest hoolimata jääb strukturalistlik traditsioon staatiliseks kultuuri kirjeldamise viisiks. Assotsiatiivsed suhted osutavad struktuurile ning ülaltoodud tõlgenduse kohaselt teevad seda ka süntagmaatilised suhted. Mis siis viitab liikumisele ja muutusele? Neostrukturealistlik vastus on artikulatsioon, mida võiks mõista peirce'ilike tõlgendite ahela ajalise vooluna. See tähendab ütelda, et viisi, kuidas neostrukturealistlik struktuur on pidevas artikulatsiooni ja ümberartikulatsiooni protsessis, võib mõista peirce'iliku semioosina. Peirce'i semioosi säärase tõlgenduse teine külg on see, et strukturalistliku traditsiooni valguses peaks seda nägema protsessina, milles märgid mitte lihtsalt ei „kasva”, vaid „kasvavad” sellisel viisil, et igas tõlgenduses artikuleeritakse kogu tähendus-

struktuur ümber läbi märgi identiteeti määratlevate assotsiatiivsete ja süntagmaatiliste suhete. Sel moel saame kõige üldisema võimaliku kirjelduse semioosist kui protsessist, milles kultuur kui märgisuhete struktuur on pidevalt ümberartikuleeritud tõlgendite voolus. Aga mis on tõlgendid ja artikulatsioonid ning kus nad aset leiavad? Tegemaks oma positsiooni selles küsimuses selgeks, pühendan järgnevalt natuke ruumi fenomenoloogilise sotsioloogia mõistelise tööriistavaramu arutamisele, olgugi et ei ole võimalik nõustuda fenomenoloogilise vaatega ilma seda ümber sõnastamata.

4. Fenomenoloogiline sotsioloogia

Edmund Husserl (1931) ning Alfred Schutz (1932) tema eeskujul defineerisid tähendust, võttes aluseks idee intentsionaalsest teadvusaktist, mida nad mõistsid inimkogemuse põhimise vormina. Fenomenoloogid ei arvanud aga, et kõik intentsionaalsed teadvusaktid on tähenduslikud. Nagu ütleb Schutz:

Tähendus ei asetse kogemuse *sees*. Pigem on tähenduslikud need kogemused, mida haaratakse reflektiivselt. Tähendus on see *viis*, kuidas Ego suhtub oma kogemusse. Tähendus asetseb Ego hoiakus (*attitude*) tema kogemusvoolu selle osa suhtes, mis on juba mööda voolanud tema 'möödunud kestusse' (*elapsed duration*). (1980 [1931]: 69–70, kursiiv originaalis)

Hiljem ta täpsustas, et tähendus on „tulem tõlgendusest möödunud kogemuse kohta, mida oleviku Praegusest (*present Now*) reflektiivse hoiakuga vaadatakse” (Schutz 1976b [1945]: 210).

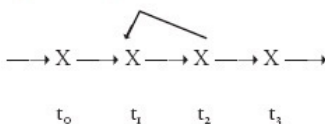
Fenomenoloogide jaoks on elu seega lõputu ajaline kogemusvool (*Erlebnis*). See vool leiab aset järjestikuste aktide vormis, milles teadvuse tähelepanu saab kinnistatud ühe ja seejärel teise objekti külge. Ent intentsionaalne akt eraldi võetuna ei ole veel tähendus. See muudetakse tähenduslikuks teise, järgneva intentsionaalse akti poolt, mille objektiks on eelnev intentsionaalne akt. Sellisel viisil kerkib tähendus igapäevaelus esile. Husserli jaoks aga, kes oli teadusfilosoof kantiaanlikus mõttes, oli igapäevaelu loomulik hoiak vaid lähtepunkt, millelt ta tahtis loomuliku hoiaku *fenomenoloogilise reduktsiooni* või *sulustamise* kaudu liikuda *transsendentaalse fenomenoloogia* tasandile. Transsendentaalse fenomenoloogia eesmärk oli fenomenoloogilisest vaatepunktist põhjendada matemaatika ja teoreetiliste loodusteaduste intersubjektiivset kehtivust või universaalset loomust. Väljakutse selle teostamisele oli

fenomenoloogiline klausel, et filosoof peab lähtuma oma argumentid sellest, et midagi ei tohi võtta antuna peale selliste fenomenide, mis ilmnevad teadvusele intentsionaalse akti vormis. Pärast argielu loomuliku hoiaku sulustamist viis see lähtepunkt, mida Husserlgi iseloomustas kui radikaalselt „solipsistlikku” (1982: 30), nõnda suurte probleemideni teadmise intersubjektiivse kehtivuse põhistamise püüdlusel, et isegi kui Husserl ise arvas end mõistatuse lahendanud olevat, on teised väitnud, et enim, mida ta suutis sätestada, on see, et üks teadvus on suuteline omama ideed teisest teadvusest (Hammond *et al.* 1991: 222).

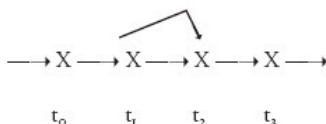
See on halb uudis ning tähendab lisatööd transtsendentaalsete fenomenoloogide jaoks, ent meie ei tarvitse siin peatuda. Seda sellepärast, et Schutz sätestas võimaluse fenomenoloogilise sotsioloogia jaoks, vabastades fenomenoloogilise lähenemise Husserli orientatsioonist kantiaanlikule puhta mõistuse kriitikale ning keskendudes teadusfilosoofia ja transtsendentaalse fenomenoloogia asemel argielu fenomenoloogiale ning igapäevateadmiste loomulike hoiakule. Selles sfääris ei ole Teise (*Alter*) olemasolu probleem, kuna teadmise intersubjektiivsust ja kehtivust võetakse enesestmõistetavana seni, kuni nendel eeldustel põhinev tegevus ei jõua kriisi.⁶ Siiski on see ainult üks pool fenomenoloogilise sotsioloogia alustest. Teine Schutz'i astunud samm oli sotsiaalteaduslike probleemide ja sotsiaalteooria sissetoomine fenomenoloogilisse raamistikku selle integreerimise kaudu Max Weberi (1922) tegevusteoreetilise lähenemisega. Ta suutis seda teha sel viisil, et suunas tähelepanu ühele intentsionaalsete aktide spetsiifilisele klassile, mis polnud Husserlis huvi äratanud, kuna viimane oli orienteeritud teadusfilosoofiale. Schutz nimetas selle klassi *projektideks*. Schutz'i jaoks on projekt etteaimatud (*anticipated*) tegevuste ahel, millest teadvuse intentsionaalses aktis „mõeldakse täistuleviku vormis (*modo futuri exacti*)” (1980: 61). Projekt on niisiis intentsionaalne akt, mis on suunatud tulevikule kui etteaimatud tegevusele. Joonisel 1 pakun ma graafilised kujutised Schutz'i tähenduse ja projekti (kui spetsiifilise tähendustüübi) definitsioonide jaoks.

⁶Samuti on võimalik argielu fenomenoloogia tasandil üritada põhjendada teadmise kehtivust ja tõlgenduse intersubjektiivsust (vt nt Schutz 1976a, 1976c, 1980; Natanson 1986). See ei ole aga ainus küsimus, mis huvitab uurijat ning ta ei ole ka igapäevaelu fenomenoloogi jaoks privilegeeritud lähtepunkt.

(a) Tähenduse tõlgendus reflektiivse intentsionaalse aktina (suunatud punktis t_2 Ego intentsionaalsesse akti punktis t_1)

(b) Projekt kui reflektiivne intentsionaalne akt (suunatud punktis t_1 Ego intentsionaalsesse akti punktis t_2)

Joonis 1. Tähendus ja projekt Schutz'i fenomenoloogias.

Schutz rajas fenomenoloogilise sotsioloogia, ent kogu tema töö oli üpris abstraktne ja peaaegu täielikult orienteeritud ainult selle filosoofiliste ja metodoloogiliste aluste põhjendamisele. Kuna tema alustajavat tööd „Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt” (1932) ei tõlgitud inglise keelde kuni 1970ndateni, siis oli Schutz'i saatuseks saada kuulsaks oma õpilaste kaudu.⁷ Selles suhtes olid kaks USA-s 1960ndate teisel poolel avaldatud raamatut eriti olulised. Harold Garfinkeli „Studies in Ethnomethodology” (1984) järgis pigem fenomenoloogilise sotsioloogia husserlikke kui weberlikke juuri, kuid püüdis muuta igapäevaelu fenomenoloogiat empiiriliseks uurimuseks; selle kõige elujõulisem traditsioon tänapäeval on vestlusanalüüs (Heritage 1984). Peter L. Bergeri ja Thomas Luckmanni „The Social Construction of Reality” (1966) järgis omakorda weberlikku liini, mida täiendas G. H. Meadi (1934) sotsialiseerumisteooriaga. Sel viisil löid nad fenomenoloogiapõhise sotsiaalteooria. Seda polnud aga kerge aduda, kuna raamatu alapealkiri oli „Traktaat teadmiste sotsioloogiast”. Sellegipoolest hõlmas nende teadmiste definitsioon kogu igapäevateadmiste sfääri ning, alustades igapäevateadmistest ja harjumuspärastatud (*habitu-alized*) käitumisest, asusid nad järk-järgult välja töötama käsitlust sotsiaalsete institutsioonide ja nende legitimeerimise totaalsuse

⁷ Esimene täielik ingliskeelne tõlge tehti 1972 ning esimene suhteliselt aktsepteeritava terminoloogiaga 1976.

kohta. Nad defineerisid *institutsiooni* kui teatud vormis harjumuspärastatud käitumise, milles teatud liiki toimijad ning tüüpilised tegutsemiskeemid on vastastikku tüpiseeritud; ja *legitimatssiooni* kui institutsiooni diskursiivse põhjendamise (seoses näiteks selle sünni ja funktsiooni ajalooga). Nendest definitsioonidest oli sotsiaalteoorial kasu, kuna enam polnud tarvis tõmmata teravat eraldusjoont ühelt poolt tähenduse kultuuriliste tõlgenduste ja teiselt poolt ühiskonna institutsiooniliste struktuuride vahele ning seejärel küsida, kumb määrab kumma.⁸ Selle asemel oli tee tähenduste tõlgendustest sotsiaalstruktuuri faktideni kontinuum, kus erinevate elementide vastastiksõltuvuse ja määratlemise suhted võivad erinevatel ajahetkedel sattumuslikel viisidel varieeruda.

Lisaks eeliste le on fenomenoloogilisel traditsioonil ka probleeme. Kõige olulisem neist on juba kohal Bergeri ja Luckmanni raamatu alapealkirjas. Miks peaks uurimus sotsiaalteoorias olema „traktat teadmiste sotsioloogiast”? Vastus peitub selles, kuidas fenomenoloogiline sotsioloogia defineerib tähendust kui reflektiivset intentsionaalset akti. Just sel põhjusel mõistavad Berger ja Luckmann igapäevateadmiste uurimist kultuurisotsioloogia põhitasemena; etnometodoloogia põhimõiste on *käsitlus* (*accounting*) nende sündmuste tähendusest, mis vahetult eelnevad käsitlemisele; ja Schutzi tähenduse definitsiooni järgi ei ole viimane mitte intentsionaalne akt, vaid *reflektiivne intentsionaalne akt*, mis sellele järgneb. Võrreldes tegevusteooriaga, mis tegeleb ainult vahendid-ja-eesmärgid ahelatega, võimaldavad need definitsioonid sotsiaalteadlasel märkimisväärselt ühiskonna uurimise ala avardada. Ent nad välistavad need kultuuri dimensioonid, mis mõjutavad toimijaid, ent jäävad välja nende teadvustatud refleksioonist. Peirce'i terminites (CP 5.480) võiksime ütelda, et kontinuumis *harjumus* (*habit*)–*uskumus*–*tõene uskumus*, muudavad Berger ja Luckmann teadmiste sotsioloogia fookust ülemineku kaudu *tõese uskumuse* kategooriast *uskumuse* kategooriasse; ent ka nende *harjumuse* mõiste on defineeritud sellel tasemel ning ei ole võimeline end suruma peirce'iliku *harjumuse* mõiste veelgi fundamentaalsemale tasemele. Nõnda on see nii tõlgendusharjumuste kui ka muude harjumuste puhul. Strukturalismi positsioonilt vaadeldes võiksime ka ütelda, et

⁸ Alternatiivid oleksid siin Marx: (majanduslik) baas määrab kultuurilised tõlgendused; Weber: struktuuri ja kultuuriliste tõlgenduste vahel on dualism ning mõlemad võivad teineteist määrata; ja Parsons: väärtused (väärtuste tõlgendused) määravad struktuuri.

fenomenoloogiline sotsioloogia ei ole suuteline käsitlema kõiki tähenduse artikulatsioone.⁹ Millised järeldused saame sellest teha?

Üks võimalus oleks järeldada, et fenomenoloogiline sotsioloogia pakub sotsiaalteadlasele programmilise juhise, ent ei suuda läbida kogu teed. See muudab tarvilikuks otsida abi strukturalismi ja pragmatismi sünteesist, nagu seda arendati alapunktis 2 ja 3. Seda saab integreerida fenomenoloogilise sotsioloogiaga lähtudes ideest, et tähenduse artikulatsiooni (Saussure) või objekti ja märgi ühendamist tõlgendi poolt (Peirce) võib mõista *intentsionaalse aktina*. Sel ideel on kaks implikatsiooni fenomenoloogilise sotsioloogia jaoks ning kaks implikatsiooni neostrukturealistliku semiootika jaoks.

Esiteks fenomenoloogilise sotsioloogia kaetav ala avardub, kuna tähenduse sfäär ei ole piiratud ainuüksi reflektiivsete intentsionaalsete aktidega; s.t nood tõlgendusharjumused, mis ei ole igapäevateadmised, hõlmatakse samuti tema uurimisevälja. Selle loomulikuks implikatsiooniks on uue uurimise alamvälja avamine, milles toimijad ise ei ole oma tähistamistegevuse kompetentsed tõlgendajad ning nende tõlgenduste asemel või lisaks nendele vajame hüpoteetilisi tõlgendusi näiteks semiootikute, kriitiliste sotsioloogide või psühhoanalüütikute poolt (vt Bourdieu 1980; Silverman 1983). Teiseks, fenomenoloogiline sotsioloogia ei ole enam sunnitud defineerima tähendust suhtena teadvuse ja märgi vahel, mis on kohal selles mõttes, et ta ilmneb [*appears*] teadvusele (MacCannel 1983: 24–25; Heiskala 1999: 15–22). Selle asemel toob strukturealistlik artikulatsiooniteooria lisaks märgi teadvusele ilmumise aktile sisse assotsiatiivsed ja süntagmaatilised suhted, mis märgil on teiste märkidega. Sel viisil on fenomenoloogiline sotsioloogia vabastatud „kohalolu metafüüsikast” ja sellega seotud püüdlustest leida „sisekõnet” (Husserl) või mõnd muud tähistajate mõjust saastamata „transsendentaalset tähistatavat” (vt Derrida 1973; 1981).

⁹Nõnda kulgeb kontseptuaalse süsteemi loogika. Tegelikelt etnometodoloogilistes kirjeldustes ja relevantseid uurimisülesandeid eritledes püüavad Berger ja Luckmann sageli tegeleda tähendustega, mis pole eksplitsiitselt igapäevateadmiste kujul. Ent probleem on siin see, et nad teevad seda fenomenoloogilise mõistestiku abil, mis ei paku teoreetilisi tööriistu selle tegemiseks. Talcott Parsons (1968) nimetas selliseid katseid *jääkkkategoriate* (*residual categories*) kasutamiseks. Tema jaoks oli jääkkategoriate leidmine mingis teoreetilises korpusel alati kasutatavate mõistete hulga piiratud loomuse ilming ning nõudis alati sünteetilisi katseid luua ulatuslikumat kategoriate hulka. Ehkki hilisema sotsioloogilise debati valguses on paljusid Parsons'i ideid peetud aegunuks, tundub see jätkuvalt asjakohane.

Selle sünteetilise idee teine pool on esiteks see, et neostrukturealistlik semiootika on rikastatud kasuliku tõlgendusega artikuleerimise või interpretantide ahela loomuse kohta, mida võib mõista järjestikeste intentsionaalsete aktide jadana teadvusvoolus. Peirce'i analüüs märgi objekt-suhetest aga vabastab sünteesi Husserli solipsistlikest aluseeldustest. Teiseks pakub see süntees külluslikult fenomenoloogilisi sotsiaalteoreetilisi mõisteid neostrukturealistliku semiootika jaoks. Need mõisted on kergesti kasutatavad edasises töös, kui heidame kõrvale nende sisemise suhte kohalolumetafüüsika ja kognitivismiga.

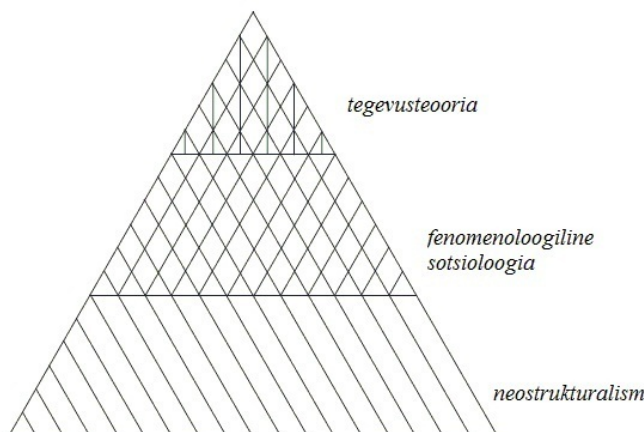
5. Järeldus: implikatsioonid kultuuri- ja sotsiaalteooria jaoks

Olen esitanud programmilise sünteesi, mille võib kristalliseerida võrdusesse: artikulatsioon=tõlgend=intentsionaalne akt. Arutluse kokkuvõtteks püüan ma vastata küsimusele: mida saame selle sünteetilise kontseptsiooniga teha ja mis suunas peaksime tulevikus liikuma?

Mis puudutab kultuuriteooriat, siis see sünteetiline kontseptsioon avab tripolaarse välja, mis koosneb Saussure'ist, Peirce'ist ning Husserlist/Schutzist, s.t strukturealistlikust semiootikast, pragmatistlikust semiootikast ning fenomenoloogiast. Nende kolme pooluse vahel kerkivad esile kolm arutelu alamvälja, millest osasid on juba teatud ulatuses teoreetiliselt käsitletud. Saussure'i ja Husserli suhet on uurinud Derrida (1974; 1978), ent teinud seda ainult metafilosoofilise kriitika vaatepunktist. Saussure'i ja Peirce'i suhet on omakorda arutanud Heiskala (2003: 205–233), ent sellel väljal on veel tööd teha.

Mis puudutab sotsiaalteooriat, siis olen seda teemat juba käesolevas artiklis puudutanud. Peamine idee oli, et neostrukturealistlikus semiootikas on meil baas tähendusteooria jaoks, mis võimaldab meil fenomenoloogilist sotsioloogiat sellisel viisil ümber defineerida, et see ei ole seotud „kohalolu metafüüsikaga” ning ei piira tähendus sfääri nõnda, et see koosneb ainuüksi igapäevateadmistest või tähenduste refleksiivsetest tõlgendustest. Palju pole siin öeldud tegevusteooria kohta, ent seda mõtteliini võib temani laiendada nõnda, nagu juba on teinud Schutz (1980), et võiksime mõista fenomenoloogilist sotsioloogiat Weberi-laadsete tegevusteooriate või ratsionaalsete valikute teooria baasina kultuuriteoorias. Nii jõuamegi jooniseni 2, mis on üles ehitatud ideele, et igaühel neist kolmest lähenemisest on

oma rakendusala. Kui liigume kitsaimast rakendusest avarama-põhjalisemate poole, võib öelda, et tegevusteooria muudab teatud tüüpi sotsiaaluuringud võimalikuks. Schutz'i terminites üteldes on meil siin tegu projektide poolt organiseeritud sotsiaalse reaalsuse enklaavidega. Väljaspool projektide sfääri on aga tarvis avaramat lähenemist, mida esindab lisaks projektidele ka igapäevateadmiste totaalsusele tähelepanu pöörav fenomenoloogiline sotsioloogia. Ent isegi see totaalsus ei kata sotsiaalse semioosi kogu protsessi. Sestap vajame neostrukturealistlikku semiootikat, mis lisaks projektidele ja igapäevateadmistele huvitub nende tähenduste ja tõlgendusharjumuste artikulatsioonist, mis ei ole ei projektid ega teadmised, ent mis teevad need võimalikuks.

Joonis 2. Tähendusanalüüsi kolmnurk-mudel.

Kaht asja tuleks joonise 2 puhul tähele panna. Esiteks see määratleb iga lähenemise õigustatud rakendusala, kujutades endast püüdu juhtida uurimist, vältimaks vigu ja jääkkategooriate kasutamist, mis mõlemad kerkivad üles, kui lähenemine on pandud väljapoole selle jaoks sobivat rakendusala (nagu juhtub näiteks Habermasi [1984] püüdlusega põhistada kogu tähendusteooriat tegevusteoreetilise mudeliga, või fenomenoloogiliste sotsioloogide püüdlustega käsitleda mitte-refleksiivseid intentsionaalseid akte kategooriate abil, mis seovad tähenduse definitsiooni refleksiivsete intentsionaalsete aktidega). Samas on see ka sünteetiline katse kaardistada trajektoori, mille kaudu on võimalik siirduda ühest teoreetilisest traditsioonist

teise, millal iganes käsilolev uurimisülesanne seda nõuab. Teiseks tuleb täpsustada, mida täpselt toob kaasa teoreetiliste lähenemiste vaheliste erinevuste kumulatiivsel moel esitamine nõnda, et fenomenoloogiline sotsioloogia katab kõiki tegevusteoorias formuleeritud probleeme ja neostrukturealistlik semiootika katab kõiki fenomenoloogilises sotsioloogias formulaeritud probleeme. Seda sõnastust on võimalik mõista programmilise deklaratsioonina, et neostrukturealistlik semiootika muudab fenomenoloogilise sotsioloogia ja tegevusteooria üleliigseks. Ent seda *ei* pidanud ma silmas, kuna on tõsiseid uurimisressursside sobiva jaotamisega seotud kaalutlusi järgida printsiipi, et igas individuaalses uurimiskontekstis tuleks töötada nii lihtsa teooriaga kui võimalik. See peaks olema selge näiteks igaühele, kes on kunagi teisendanud mingi olukorra tegevusteoreetilist kirjeldust vestlusimplikatuuride protseduurilise ahela etnometodoloogiliseks või vestlusanalüüsi tüüpi kirjelduseks. Selline inimene teab liigagi hästi, et uurimistöö maht, selleks kulunud aeg ja tulemuste publitseerimiseks vajalik ruum kasvavad plahvatuslikult. Kuna sama asi juhtub ka fenomenoloogiliselt lähenemiselt neostrukturealistlikku semiootikasse liikudes, siis on need siirded mõistlikud ainult juhtudel, kui võime eeldada, et kasud kaaluvad üles lisaraskused. Teistel juhtudel tuleks rahulduda lihtsaima võimaliku mõistetekogumi kasutamisega ning just sel põhjusel on kõigil kolmel lähenemisel joonisel 2 oma sobiv rakendusala.

Kui eeldame, et ülalöeldu on heaks kiidetud, siis millised on ülesanded tulevase töö jaoks sotsiaalteoorias? Mainin siin ainult kaht teemat: võimu ja artikulatsiooni. Mis puudutab võimu, siis Heiskala (2001) on välja pakkunud, et oleks viljakas omaks võtta neljaastmeline skeem, mis võimaldab liikuda lihtsaimast distributiivsest lähenemisest võimule (tegevusteooria + nullsumma mängu perspektiiv), läbi kollektiivse lähenemise (nullsumma mängukeskonna eeldusest loobumine) ja strukturealse lähenemise (Foucault' *dispositiiv*) kõige komplekssema neostrukturealistliku lähenemiseni (käikude (*moves*) kui strateegiliste *dispositiivide* kontrolli all olevate taktikaliste vahendite eeldusest loobumine). Siin on jällegi idee selles, et lähenemistevahelised eristused loob nende rakendusala ulatus ning niivõrd, kui see kasvab, teeb seda ka analüüsi komplekssus. Seetõttu on uurijal mõistlik võimu analüüsides töötada nii lihtsa teoreetilise protseduuriga kui võimalik. Seda võimuanalüüsi vormide skaalat saab lihtsalt integreerida käesolevas artiklis käsitletud tähendusteooriaga, kuna kaks esimest lähenemist võimule on versioonid tegevusteooriast ning kaks komplekssemat lähenemist on

neostrukturalismi versioonid. Mida on aga veel tarvis teha, on selle võimukäsitluste skaala seostamine erinevate ühiskondlike tähenduste artikulatsioonivormide analüüsiga.

Bergerit ja Luckmanni järgides võime näha, et kultuurilised tähendused ja ühiskonna institutsiooniline struktuur ei ole kaks teineteisega väliselt suhestatud sfääri, vaid pigem kontiinum. Kui seda vaadet täiendada neostrukturalistliku tähendusteooriaga, mõistame lõpuks ühiskonda kui tähendusartikulatsioonide kihilist totalsust. Mujal (Heiskala 2003: 266–272), olen ma jaotanud need artikulatsioonikihid eelreflektiivseks, reflektiivseks ja konstitutiivseks, kus konstitutiivset kihti võib edasi diferentseerida grammatikateks, reeglitekogumiteks ja seadusteks. See eristus põhineb tähenduse artikulatsioonitüübil (s.t eelreflektiivsel/reflektiivsel) ning tähenduse tootmise, tõlgendamise ja kaitsmise laadil (ekstreemne näide oleks juriidiline märk, mille võttis vastu parlament, mida tõlgendavad kohtunikud kohtus ja mida kaitseb organiseeritud vägivallega riiklik bürokraatia). Tähtis ülesanne tulevikuks on täpsustada neid ideid ning tuua neid lähemale tegelike ühiskondade empiirilisele uurimisele. Teoreetiliselt võiks olla kasulik uurida seda ideed seoses mõnevõrra sarnaste eristustega, mida tegid Weber (1922: 29–36) ja Giddens (1976; 1984), olgugi, et kumbki neist ei ole loomult semiootilise orientatsiooniga. See on iseäranis soovitatav, kuna need teoreetikud seovad eksplitsiitselt oma eristused võimuprobleemiga. Giddens on siinkohal eriti huvipakkuv, kuna tema definitsioon võimust kui subjekti võimelisusest toota muutusi oma keskkonnas – ükskõik kas subjekt kasutab seda võimelisust teadvusliku toimijana (*actor*) või agendina (*agent*), kes ei ole suuteline oma käitumist refleksiivselt analüüsima – on lähedal ülaltoodud ideele, neljaastmelisele lähenemisele võimu tõlgendamisele.

Selles artiklis ning veelgi ulatuslikumalt teoses Heiskala (2003) olen visandanud programmi semiootilise sotsioloogia jaoks. On võimalik ja oluline arendada seda programmi edasi kultuuri- ja sotsiaalteooria tasandil, ent on võib-olla veelgi olulisem märkida, et ühiskonna uurimine nagu kõige muugi uurimine kinnitab Immanuel Kanti tähelepanekut, et kategooriad ilma tajudeta on tühjad ja tajud ilma kategooriateta on pimedad. Seetõttu on järgmine samm selle kontseptsiooni rakendamine ja arendamine erinevates empiiriliste sotsiaaluuringute kontekstides.

Tõlkinud Peeter Selg¹⁰

¹⁰ Artikli tõlkimist toetas ETF teadusgrant 8804 „Võimusuhte ja poliitilise kommunikatsiooni semiootilise analüüsi perspektiivid”.

Kirjandus

- Apel, Karl-Otto 1981 [1967]. *Charles S. Peirce: From Pragmatism to Pragmaticism*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Barthes, Roland 1994 [1964]. *Elements of Semiology*. New York: Hill and Wang.
- Berger, Peter L.; Luckmann, Thomas 1966. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Anchor Books/Doubleday.
- Bourdieu, Pierre 1980. *The Logic of Practice*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Chomsky, Noam 1964. *Current Issues in Linguistic Theory*. The Hague: Mouton.
- Derrida, Jacques 1978 [1962]. *Edmund Husserl's „The Origin of Geometry”: An Introduction*. Stony Brook, NY: Nicolas Hays.
- 1973 [1967]. *Speech and Phenomena and Other Essays on Husserl's Theory of Signs*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- 1974 [1967]. *Of Grammatology*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.
- 1981 [1972]. *Positions*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Descombes, Vincent 1979. *Modern French Philosophy*. Cambridge: Cambridge UP, 1980.
- Frank, Manfred 1989 [1984]. *What is Neostructuralism?* Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Garfinkel, Harold 1984 [1967]. *Studies in Ethnomethodology*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony 1976. *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies*. London: Hutchinson.
- 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Greimas, Algirdas. J.; Rastier, Francois. 1968. The Interaction of Semiotic Constraints. *Yale French Studies* 41: 86–105.
- Habermas, Jürgen 1984 [1981]. *The Theory of Communicative Action. Volume 1: Reason and the Rationalization of Society*. Boston, MA: Beacon Press.
- Hammond, Michel *et al.* 1991. *Understanding Phenomenology*. Oxford, UK and Cambridge, USA: Blackwell.
- Harris, Roy 1987. *Reading Saussure: A Critical Commentary on the „Cours de linguistique générale”*. La Salle, IL.: Open Court.
- Heritage, John 1984. *Garfinkel and Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.

- Heiskala, Risto 1999. From Goffman to Semiotic Sociology. *Semiotica* 124(3/4): 211–234.
- 2001. Theorizing Power: Weber, Parsons, Foucault and Neostructuralism. *Social Science Information* 40(2): 241–264.
- 2003. *Society as Semiosis. Neostructuralist Theory of Culture and Society*. Frankfurt am Main and New York: Peter Lang.
- Hookway, Christopher 1985. *Peirce*. London and New York: Routledge.
- Holland, Dorothy; Quinn, Naomi (eds.) 1987. *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Husserl, Edmund 1982 [1931]. *Cartesian Meditations: An Introduction to Phenomenology*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Lacan, Jacques 1977 [1966]. *Écrits: A Selection*. New York and London: Norton.
- Leino, Pentti 1987. Kieli ja maailman hahmottaminen [Language and World-Shaping]. — Hoikkala, T. (ed.). *Kieli, kertomus, kulttuuri*. Helsinki: Gaudeamus, 26–51
- Lévi-Strauss, Claude 1963 [1958]. *Structural Anthropology*. New York: Basic Books.
- Lyons, John 1970. *Chomsky*. London: Fontana.
- MacCannell, Dean 1983. Commemorative Essay: Erving Goffman (1922–1982). *Semiotica* 45(1/2):1–33.
- Mead, George Herbert 1934. *Mind, Self, and Society*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Natanson, Maurice 1986. *Anonymity: A Study in the Philosophy of Alfred Schutz*. Bloomington: Indiana University Press.
- Parsons, Talcott 1968 [1937]. *The Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. New York: Free Press.
- Peirce, Charles (CP/1931–66). *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. 8 vols. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- Saussure, Ferdinand de 1974 [1916]. *Course in General Linguistics. Revised edition*. Tlk. W. Baskin. Bungay, Suffolk: Fontana/Collins.
- 1983 [1916]. *Course in General Linguistics*. Tlk. R. Harris. La Salle, IL: Open Court.
- Schneider, David M. 1980. *American Kinship: A Cultural Account*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.
- Schutz, Alfred 1980 [1932]. *The Phenomenology of the Social World*. London: Heinemann Educational Books.
- 1976a [1942]. Scheler's Theory of Intersubjectivity and the General Thesis of the Alter Ego. — Schutz, A. *Collected Papers I: The Problem of Social Reality*. The Hague: Martinus Nijhoff, 150–179.

- 1976b [1945]. On Multiple Realities. — Schutz, A. *Collected Papers I: The Problem of Social Reality*. The Hague: Martinus Nijhoff, 207–259.
- 1976c [1948]. Sartre's Theory of the Alter Ego. — Schutz, A. *Collected Papers I: The Problem of Social Reality*. The Hague: Martinus Nijhoff, 180–203.
- Silverman, Kaja 1983. *The Subject of Semiotics*. New York: Oxford University Press.
- Sperber, Dan; Willson, Deirdre 1986. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Basil Blackwell.
- Sulkunen, Pekka; Törrönen, Jukka 1997a. The Production of Values: The Concept of Modality in Textual Discourse Analysis. *Semiotica* 113(1/2): 43–69.
- 1997b. Constructing Speaker Images: The Problem of Enunciation in Discourse Analysis. *Semiotica* 115(1/2): 121–146.
- Sweetser, Eve E. 1987. A Definition of *Lie*: An Examination of the Folk Models underlying a Semantic Prototype. — Holland, D.; Quinn, N. (ed.). *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 43–66.
- Weber, Max 1922. *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*. Berkeley: University of California Press.

Kultuuriuuringute ja kultuurisemiootika piiril: Kultuuritõkestuse juhtum

Remo Gramigna

*Cultural studies is not one thing.
It has never been one thing.
Stuart Hall¹*

*Even in order to differ, to subvert meaning
there has to be a meaning.
Ernesto Laclau & Chantal Mouffe²*

Abstrakt. Artikli eesmärgiks on esitada kahe teoreetilise lähenemise – kultuuriuuringute ja -semiootika – võrdlev analüüs. Kuigi mõlemad distsipliinid tegelevad kultuuri kui kompleksse uurimisobjektiga, leidub nende vahel lahknevusi nii teoreetilisel kui metodoloogilisel tasandil. Käesolev artikkel uurib neid distsipliine eristavaid teoreetilisi eeldusi ning potentsiaalseid sarnasusi, mis võiksid neid ühendada. Kultuuriuuringud on pidevalt hõivatud enese kui distsipliini kirjeldamisega. Tartu–Moskva koolkonna kultuurisemiootika esitatud teoreetiline lähenemine pakub metadistsiplinaarse metodoloogia, mille kaudu on võimalik ühendada kultuuri mõistega tegelevad humanitaaria distsipliinid. Lisaks pakub artikkel välja konkreetse juhtumianalüüsi kultuuritõkestuse nähtusest ning keskendub seejuures tõlgendajate poolt kasutatud tehnikatele, mille eesmärgiks on saboteerida ja õõnestada korporatiivseid reklaame, sõnumeid ja logosid. Võttes appi kultuuriuuringute ja -semiootika vaatepunktid, näidatakse sama uurimisobjekti – *subvertising*’u praktika – erinevaid analüüsitavuse tasandeid.

Märksõnad: kultuuriuuringud, kultuurisemiootika, kultuuritõkestus, distsiplinaarne identiteet, *subvertising*.

¹ „Kultuuriuuringud ei ole üks asi. See ei ole kunagi olnud üks asi.” – *Tõlkija märkus*.

² „Isegi selleks, et erineda, et tähendust õõnestada, peab eksisteerima tähendus.” – *Tõlkija märkus*.

Sissejuhatus. Piirid ja distsiplinaarne identiteet

Käesolev artikkel uurib kultuuriuuringute ja kultuurisemiootika vahelisi ühendus- ja lõikepunkte. Kuigi mõlemale on ühine kultuur kui kompleksne uurimisobjekt, jäävad püsima erinevused, mis neid distsipliine lahus hoiavad. Kultuuriuuringud on haaratud nii pidevasse enesemääratlemisse distsipliinina kui ka oma identiteedi ja staatuse selgitamisse. Hilisema perioodi Tartu–Moskva koolkonna kultuurisemiootika pakub kultuuri uurimiseks välja semiosfäärilise lähenemise, mis võib luua valdkonnaülese metadistsiplinaarse mõiste ning metodoloogia, mille abil on võimalik ühendada kultuuriga tegelevad distsipliinid.

Artikli eesmärgiks on valgustada võimalikke kattumisi nende kahe uurimisvälja vahel. Lähemalt vaadates on võimalik distsipliinide erinevusi ületada ning jõuda viljaka dialoogini, mille käigus need teineteist rikastavad. Seetõttu üritab käesolev tekst kirjeldada kultuuriuuringute teoreetilisi lähtekohti ning arutleda nende suhete üle kultuurisemiootika teoreetiliste eeldustega. Esimene küsimus, millele üritan vastata, puudutab neid distsipliine eristavaid piire. Kuidas on võimalik nende distsiplinaarseid identiteete määratleda? Milliseid teoreetilisi piire nad ületavad? Nendele küsimustele lähenetakse eelkõige teoreetilisest vaatepunktist. Olles neid probleeme sügavamalt käsitlenud, esitan eelnevale tuginedes *kultuuritõkestuse* praktilise juhtumianalüüsi.

Kultuuriuuringute paradoksaalsus

Mida kätkeb endas nimetus *kultuuriuuringud*? Nagu Lawrence Grossberg täheldab, viitas see algselt peamiselt Briti traditsioonile, mis pärines Birminghami ülikooli Centre for Contemporary Culture Studies'ist (CCCS); nüüdseks on aga termin muutumas järjest ähmasemaks ning osutab kõigele, mida eelnevalt tunti *kriitilise teooria* nime all (Grossberg 1993: 21).

Kultuuriuuringud on algsest Birminghami koolkonna nimetusest kuuekümnendatel muutunud tänapäeval juba katusmõisteks, mille alla koondatakse mitmekülgseid ja heterogeenseid suundumusi. Mõiste ähmasus avaldub samamoodi kultuuriuuringute ja nende distsiplinaarse identiteedi määratlemist saatvates raskustes. Nagu arutleb John Hartley:

Isegi intellektuaalsete gruppide ja akadeemiliste institutsioonide siseselt ei eksisteeri üksmeelt selle üle, mis kvalifitseerub kultuuriuuringutena kas kriitilise praktika või institutsionaalse aparatuurina. Vastupidi, see valdkond leiab oma edasiviiva jõu fundamentaalsetest erimeelsustest selle üle, milleks kultuuriuuringuid teostatakse, kelle huvides seda tehakse, millised teooriad, meetodid ja uurimisobjektid on sellele omased ning kuhu asetada selle piirid. (Hartley 2003: 1)

See määratlematuse ja ebaselguse paradoksaalne olukord, millesse kultuuriuuringud asetuvad, on samamoodi tajutav valdkonna teoreetilise välja mitmekesisuses. Näitlikustamiseks toon järgnevalt välja paar suundumust, mida on nimetatud *kultuuriuuringuteks*, ehkki need taotlevad eristust traditsioonilistest Briti kultuuriuuringutest.

Esmalt: John Hartley, Austraalia kultuuriuuringute suuna juhtfiguur, kasutas oma ekspertiisivaldkonna määratlemiseks mõistet *kultuuriteadus* (*culture science*). Hartley asutas 2008. aastal ka samanimelise akadeemilise ajakirja, milles ta pakub välja järgneva definitsiooni ning alge eesmärgipüstituse:

Kultuuriteadus areneb evolutsioonilisuse/komplekssuse teooria ning inimese ja identiteetide uurimise vahelises dialoogis. Dünaamilise muutumise problemaatika on osutunud nii majanduslike kui inimväärtuste uurimise jaoks takistavaks faktoriks.

Kultuuriteadus otsib seetõttu teadmispõhise ühiskonna mineviku ja oleviku kohta evolutsioonilist arusaamist, et kaardistada tulevikustenaariumite võimalik ruum loomingulise tootmise jaoks, millega nii poliitilised kui äristrategiad peavad arvestama.³

Järgmise teoreetilise positsiooni leiame Douglas Kellneri mõistest *kriitilised kultuuriuuringud* (*critical cultural studies*). Kellneri (1995) eesmärgiks on taasaratada Briminghami koolkonnale omast kriitilist vaimu ja poliitilist teravust, üritades seda tänapäeva ühiskonnas rekontekstualiseerida. Kellner (2009: 4) defineerib oma projekti multiperspektiivse lähenemisena, mis „(a) arutleb tootmise ja poliitilise ökonomia üle, (b) tegeleb tekstianalüüsiga ning (c) uurib kultuuritekstide vastuvõttu ja kasutust”. Esimene punkt rõhutab nii tootmissüsteemi ja -konventsioonide kui ka analüüsitavate tekstide levitamise ja turundusreeglite uurimise vajalikkust. See tähistab kokkuvõtvalt „kultuuri poliitilist ökonomiat” (samas). Teine punkt viitab tekstianalüüsi teostamisele laiaulatuslikku metodoloogiat kasutades – semiootikast formalistliku analüüsi ja feminismini. Kriitiliste kultuuriuuringute eesmärgiks on seega pakkuda

³ Cultural-science.org

„kriitilisi ja poliitilisi perspektiive, mis võimaldavad indiviididel lahata dominantsete kultuurivormide tähendusi, sõnumeid ja mõjusid. [Kultuuriuuringud] võivad saada osaks võitluses parema ühiskonna ja elu nimel” (Kellner 2009: 11–12).

Nende teoreetiliste pilkude läbi näib kultuuriuuringute programm ühtivat kultuuritõkestuse alusfilosoofiaga, mille järgi tuleb tarbijad varustada kriitilise mõtlemise tööriistadega, et nad oleksid võimelised dešifreerima ja dekonstrueerima tänapäeva meediamaaistikul levivaid märke ja sõnumeid (Lasn 2005; Berardi *et al.* 2003).

Olles osutanud paarile kultuuriuuringuteks nimetatud suundumusele, peame märkima, et sinne analüüs keskendub Birminghami koolkonnale. Kultuuriuuringute arengut käsitlevad mitmed narratiivid, mis ei ole sugugi kõik kattuvad. Lähtudes Lawrence Grossbergist, teen kõigepealt ülevaate Briti kultuuriuuringute loomisest, võttes algpunktiks 1960ndad, mida peetakse kultuuriuuringute tekkimise ajaks Suurbritannias (Grossberg 1993: 24). Oma tähelepanelikus analüüsis osutab Grossberg kultuuriuuringute „iseenesest-mõistetavale, standardajaloole” või „normatiivsele ajaloo” – ning tema eesmärgiks on see üle lugeda ja kirjutada. Üks selle standardnarratiivi omadusi on kultuuriuuringute negatiivne määratlemine; kultuuriuuringuid defineeritakse eesliite *anti*- kaudu: anti-distsiplinaarne, anti-essentsialistlik, anti-elitaarne. Mõtlemise selle väite kehtivuse üle veidi sügavamalt.

Esiteks küsime, millised parameetrid võimaldavad ühte distsipliini teisest eristada? Storey (1996) järgi määratlevad distsipliini uurimisobjekt, analüüsimeetodoloogia ja distsipliini enese ajalugu. Siia võib lisada veel spetsiifilise sõnavara ning metakeele olemasolu. Igasugusel uurimisel on oma teooria(d), mida võib mõista kui „propositsioonide, eelistuste ja seisukohtade hulka, mis on suunatud kindlale nähtuste või üksuste hulgale” (Duranti 2005: 418). Igal distsipliinil on oma analüüsiüksused, teatud mudelid analüüsimiseks ning epistemoloogia ja ontoloogia. Kuid kas neid tavapäraseid kriteeriume, mille järgi mingi teadmisharu end distsipliinina määratleb, saab rakendada kultuuriuuringute distsiplinaarsete piiride markerimiseks? Mis on kultuuriuuringute eripära ja spetsiifilisus? Kas kultuuriuuringuid saab identifitseerida nende huvialade või uurimisobjektide kaudu?

Kultuuriuuringute distsiplinaarne staatus on pidevaks vaidlus- ja arutlusteemaks; selle piiride maha märkimine on vaevanõudev – ehk isegi võimatu – ülesanne. Tõepoolest, kultuuriuuringud haaravad laia teemaderingi ning mitmesuguseid huvivaldkondi. Subjektsus ja

identiteet, etnilisus, rass ja rahvus, sugu ja seksuaalsus, võim ja hegemoonia, subkultuurid ja vastupanu, kolonialism ja postkolonialism, populaarkultuur, massimeedia ja selle publik – need on mõned hääled, mis kõnelevad kultuuriuuringute keeles. Nimekiri ei ole loomulikult täielik ning seda võib kahtlemata laiendada. Seega, nagu Nelson ja paljud teised viitavad, „saab kultuuriuuringuid nende huvivaldkondade kaudu vaid osaliselt ja ebakindlalt identifitseerida, kuna ükski nimekiri ei suuda ammendada teemasid, millega kultuuriuuringud võivad tulevikus tegeleda” (Nelson *et al.* 1992: 1). Samale järeldusele võib jõuda, kui vaadata kultuuriuuringuid rangelt metodoloogilisest vaatepunktist, kuna seal rakendatakse pideva laenamisprotsessi käigus mitmeid metodoloogilisi vaatepunkte seonduvatest distsipliinidest (sotsioloogia, kultuuriantropoloogia, *literacy studies*⁴, meediauuringud, semiootika). Kultuuriuuringute ebastabiilne distsiplinaarne pinnas peegeldub ähmases ja avatud metodoloogias, mida võib kirjeldada brikolaaži ning alkeemia terminites (samas, 2). Seega ei ole võimalik kultuuriuuringuid ka spetsiifilise metodoloogia kaudu määratleda. Seetõttu valitseb laialt omaksvõetud seisukoht, et kultuuriuuringuid määratlevaks jooneks on paradoksaalselt nende määratlematus. Libisesdes ära klassikaliste distsipliini defineerivate parameetrite alt, tunduvad kultuuriuuringud end kirjeldavat pigem antidistsiplinaarse suhtumise või interdistsiplinaarsete püüdluste, mitte kuulumise kaudu juba tunnustatud teoreetilisse paradigmasse (samas, 2). Seega, võttes arvesse eelmainitud probleemid – kas võime ikkagi rääkida kultuuriuuringutest distsiplinaarse identiteedi terminites või peaksime kõnelema kultuuriuuringutest (vähemasti Suurbritannia traditsioonis) pigem kui koolkonnast ja mitte distsipliinist?

Paljude teiste seas on Tony Bennet arutlenud kultuuriuuringute vastumeelsuse üle defineerida end distsipliinina:

Kultuuriuuringud on arenenud kriitilistes suhetes eelduste ja protseduuridega eelnevatest, enam väljakujunenud distsipliinidest, mis on jaganud selle probleeme [...] kultuuri ja ühiskonna vaheliste interaktsioonimustrite uurimises. Tulemuseks on kalduvus kultuuriuuringute distsiplinaarse staatuse kuulutamise hoiduda. (Bennet 1998: 530)

Sarnaselt kinnitab Graeme Turner (1992: 640), et „olles vähemalt osaliselt ajendatud distsipliinide kriitikast, on kultuuriuuringud distsipliiniks kujunemise suhtes tõrksad.”

⁴ Distsipliin, mis tegeleb kirjaoskuse kriitilise uurimise ja hindamisega. Vt: <http://everydayliteracies.net/literacystudies.html>. – Tõlkija märkus.

Kultuuriuuringuid määratletakse paradoksaalselt globaalse definitsiooni puudumise kaudu: „[...] ilmselt on võimatu kokku leppida kultuuriuuringute olemuslikus definitsioonis või unikaalses narratiivis” (Nelson *et al.* 1992: 3). Kuid ehk võiksid kultuuriuuringud oma positsiooni luua lokaalsel tasandil, spetsiifilistes mikro-sotsiokultuurilistes kontekstides *ad hoc* metodoloogiat kasutades? Nagu Nelson, Treichler ja Grossberg selgitavad:

Pidevalt enese mõistmiseks oma ajalugu kirjutades ja ümber kirjutades, vastamisi uute väljakutsetega ennast luues ja taasluues, end uutes situatsioonides ümber kirjeldades, vanu eeldusi kõrvale heites ja omandades uusi positsioone – on kultuuriuuringud alati kontekstuaalsed. (samas, 10)

Siiski tundub kultuuriuuringute anti-distsiplinaarsus minevat vastuollu selle kontekstuaalse akadeemilise institutsionaliseeritusega. See on üks paljudest kultuuriuuringute paradoksist. Olgugi et kultuuriuuringuid motiveerib antagonistlik suhtumine akadeemiasse, peaksime meele pidama, et see suund leidis algusest peale koha institutsioonilises praktikas, akadeemilises epitsentris – Centre for Contemporary Culture Studies’ rajas Richard Hoggart Birminghamis 1964. aastal. Sisemine pinge institutsioonilise tunnustuse otsingute ja eklektilise metadistsipliini – mis oleks vabastatud rangest metodoloogilisest sugupuust – loomise väljakutse vahel on siiani kultuuriuuringute lahendamata dilemma. Nagu McEwan ütleb, pakub valdkonna akadeemiline institutsionaliseerimine kultuuriuuringutele nähtavuse iseseisva distsipliinina, ilma et sulgeks selle rangeks ja steriilseks ühemõõtmeliseks metodoloogiliseks raamistikuks. Nagu nais- ja afroameerika uuringud, peavad kultuuriuuringud leidma enesele avaliku mõõtme akadeemilise nähtavuse kaudu, mis ei tähenda tingimata radikaalsuse ja antidistsiplinaarse vaimu kaotamist (McEwan 2002: 435).

Võttes arvesse kõike eelnevalt öeldut, võime siiski välja pakkuda üldise definitsiooni, järgides Nelsonit, Treichlerit ja Grossbergi:

Kultuuriuuringud on interdistsiplinaarne, transdistsiplinaarne ja mõnikord kontradistsiplinaarne valdkond, mis tegutseb pinges haarata nii laialdast – antropoloogilist – kui ka kitsamat – humanistlikku – kultuurikontseptsiooni. (1992: 4)

Ilmselt on eelmainitud antidistsiplinaarne suhtumine kultuuriuuringute võitlusliku, opositsioonilise, kriitilise ja poliitilise hoiaku tulemuseks. Koos Tony Bennetiga võib nentida, et kultuuriuuringute üheks eesmärgiks on uurida kultuurilisi praktikaid nende läbipõimi-

tuses võimusuhetega ja võimusuhetes (Bennet 1993: 23). Võimusuhted on oluliseks momendiks kultuuriuuringute identiteedi mõistmisel. Jan Baetens arutleb samamoodi, et „kultuuriuuringute *'droit de cité'*”⁵ ei leidu mõnes valdkonnale omases teoreetilises väites,” pigem „selle kahes ’transversaalses’ omaduses: ühest küljest *poliitilises pühendumuses* ja teisest küljest *interdistsiiplinaarsuses*” (Baetens 2005: 5 – kursiiv originaalis).

Siiski on mitmed kommentaatorid viidanud kultuuriuuringute ümbermõtestamise vajadusele. Näiteks pakub Tony Bennet välja kultuuriuuringute määratlemiseks *culture studies*’i⁶ uudse perspektiivi loomise. Lähtudes peamiselt Bruno Latouri toimija-võrgustiku teooriast ning teadusuuringutest, teeb Bennet ettepaneku vaadelda, kuidas kultuuri spetsiifilistes sotsiaalsetes asetustes teostatakse. Ta tunnustab Latouri soovitusi, mille järgi „tuleb sotsiaalset mõista kui mitmekesisiste elementide assambleerimist erinevate agentide töö tulemusena” (Bennet 2007: 612). Bennet usub, et tema lähenemine on sarnane John Lawsi vaatepunktile, mis näeb „sotsiaalset tulemusena mitmesugustest tõlkeprotsessidest, mille kaudu erinevad sotsiaalsuse materjali osakesed seatakse omavahelistesse suhetesse inimeste ja asjade suhtevõrgustike kontekstis” (samas). Siit läheb Bennet edasi, väites, et ka kultuuri võib mõista kui „tinglikku agregaatit igasugustest osakestest, mis vormitakse kestvateks võrgustikeks, mille omavahelised interaktsioonid toodavad kultuuri kui spetsiifilisi inimeste ja asjade korrastusi” (samas). Sellise väite implikatsioonid eristavad Benneti *culture studies*’t traditsioonilistest kultuuriuuringutest. Esimeseks eristuspunktiks on toimija-võrgustiku teooriast mõjutatud lähenemise materialistlikkus kultuurilise produktsiooni käsitlemisel. Rõhuasetus assamblaazidele ning viisidele, kuidas „osakesed”, inim- ja mitte-inimtoimijad interaktsiooni astuvad, annab tulemuseks materialistlikuma analüüsi, mis võimaldab luua „kultuuri konstitueerimise mittetautoloogilise kirjelduse” (samas).

Ka Scott Lash kinnitab, et kultuuriuuringutele on vajalik oma peamiste teoreetiliste kategooriate (*võim, hegemoonia, vastupanu*) ümberformuleerimine ontoloogiliste ja epistemoloogiliste nihete kaudu, mis võimaldaksid võimu probleemile läheneda teistsuguse

⁵ Prantsuskeelne väljend, mis tähendab *õigus eksisteerida, õigus olemas olla, olemisõigustus*. – Tõlkija märkus.

⁶ *Cultural studies* on eesti keeles kultuuriuuringud, kuid mõistel *culture studies* väljakujunenud terminit, mis neid kahte eristaks, ei eksisteeri. Vahetegemiseks jääb *culture studies* ingliskeelseks. – Tõlkija märkus.

paradigma alusel. Lash peab eelkõige vajalikuks võimu post-hegemonilist käsitlust. 1970ndatel lähenesid Briti kultuuriuuringud võimu probleemile hegemoonia-paradigma vaatenurgast; võimu käsitleti kui „domineerimist nii nõusoleku kui sunni kaudu” ning „domineerimist mõtestati ideoloogia või diskursuse abil” (Lash 2007: 56). Lash väidab, et tuleb teostada paradigmapuhetus diskursusel ja sümboolsusel põhinevast hegemonilisest korrast post-hegemonilisse korda, milles võimukäsitlus muutub ontoloogiliseks. Representatsioonilt kommunikatsioonile, normatiivsusele faktilisusele, epistemoloogiliselt tasandilt ontoloogilisele, võimult-millegi üle (*power-over*) sotsiaalsele väljale sisemise (*power from within*) võimukäsitluse suunas (samas, 56).

Olles pidevas liikumises, on just muutus ja identiteet kaks peamist probleemi, millele kultuuriuuringud enese säilitamiseks keskenduma peavad. Olen vaadelnud mõningaid hiljutisi kultuuriuuringute arengutrende ning saan nüüd pöörduda Briti kultuuriuuringute moodustumise poole; pakun üheskoos Lawrence Grossbergiga alternatiivse narratiivi.

Kõigepealt tunnistab Grossberg (1993: 22), et kui kultuuriuuringud on avatud teoreetiline heitlus mõtestamiseks aktiivseid domineerimise ja allutamise korrastusi kultuuri loomisel, siis on ka traditsiooni piirid ise ebastabiilsed ja muutuvad. Lähtudes sellest eeldusest, otsib autor alternatiivset narratiivi Briti kultuuriuuringutele, mis „on konstitueeritud rea võitluste kaudu teatud võtmemõistete ümber” (samas, 30). Grossbergi ümbermõtestav jutustus näeb kultuuriuuringuid „kui ajalooliselt artikuleeritud diskursiivset formatsiooni, mis end pidevalt ümber defineerib” ning identifitseerib kaheksa teoreetilist ja poliitilist probleemistikku, mille ümber see „sõda positsiooni üle” aset leidis: 1) epistemoloogia ja tõlgendus; 2) determineeritus; 3) agentsus; 4) sotsiaalse formatsiooni struktuur; 5) kultuurilise formatsiooni struktuur; 6) võim; 7) kultuurilise võitluse spetsiifilisus; 8) modernsuse ajalooline väli (samas, 31–32). Grossberg näitab, kuidas vastused neile küsimustele on ajas pidevalt muutunud, seega ei tohiks ühtegi neist võtta iseenesestmõistetavana.

Grossberg toob samuti välja viis „stabiilset vormi kultuuriuuringute formatsioonis”: 1) (Hoggarti ja Williamsi) kirjanduslik humanism; 2) varane eklektiline katse määratleda dialektilist sotsio-loogiat; 3) esimene tõeliselt keskne seisukoht (kulturalism); 4) struktuurial-konjunktuurne positsioon; 5) postmodernistlik-konjunktuurne positsioon (samas, 33). Need viis stabiilset vormi võimaldavad

Grossbergil kaardistada viisi, kuidas eelmainitud kaheksat teoreetilist probleemistikku on arutatud, raamistatud ja teoretiseeritud igas staadiumis. Meie eesmärkide jaoks on eriti huvitav vaadata Grossbergi narratiivi teist staadiumi, mis kestab hilistest 1960ndatest varaste 1970ndateni. Keskendun sellele arengustaadiumile kolmel põhjusel. Esiteks, nagu Grossberg isegi tunnistab, libisetakse sellelt perioodilt tihti pealiskaudselt üle (samas, 39). Teiseks põhjuseks on kultuuriuuringute ja semiootika vaheline epistemoloogiline läbikäimine, mis neil aastatel toimus. Kolmandaks on neil aastatel kultuuriuurijaid juhtinud keskendumine ideoloogiale.

Peaküsimuseks, mis sel ajal esitati, oli „kuidas inimesed täidavad tühimiku ebaadekvaatsete kollektiivsete representatsioonide ja ebatäiuslike isiklike tähenduste vahel” (samas, 40). Selles staadiumis Grossbergi poolt *dialektiliseks intersubjektiivsuse teooriaks* nimetatud kultuuriuuringud nihkusid varase staadiumi teoreetilisest positsioonist (Hoggarti humanistlik ja kirjanduslik suund, mis asetas küsimuse *komplekssete kultuuritekstide ja nende lugejate „kujutlusvõimelise elu” suhete* terminites) semiootilise vahendatuse ja ideoloogia kui „konsensusliku maailmavaate konstruktsiooni” probleemideni. Nagu eelnevalt lühidalt öeldud, toimus kultuuriuuringute pöördumine semiootika poole; Umberto Eco ja Roland Barthes'i tööde retseptsioon on siin oluline. Tõepoolest, nii Halli kodeerimise-dekodeerimise mudel kui ka „semiootiline kultuuri-teooria” „moodustavad vastupanuvõimaluse teoreetilise aluse” (samas, 42). See on tähtis ning käesoleva analüüsiga vägagi kokkukõlav tähelepanek: see staadium tugevdas kultuuriuuringuid semiootilise metodoloogiaga, mis pakkus üliolulise temaatika – vastupanu. Vastupanu üheskoos noorte subkultuuride uurimisega moodustavad järgmise arengustaadiumi (1970ndate keskpaik) tuumteemad. Nagu Grossberg osutab, arenes teooria meedia-vastupanust välja semiootilisest teooriast vastupanuvõimelistest dekodeerimispraktikatest (samas, 42).

Järgmises osas kaevun sügavamale kodeerimise-dekodeerimise teooriasse ja selle suhetesse vastupanusse; pöördun arutlema kultuurisemiootika üle, erilise tähelepanuga Tartu–Moskva koolkonnale.

Kultuurisemiootika

Keskendume kõigepealt komplekssele mõistele, mis on nii kultuuriuuringute kui kultuurisemiootika keskmes – kultuurile.

Nagu Agar ütleb, on kultuur defineerimiseks üks ähmasemaid ja keerulisemaid mõisteid, kui just uurija ei lähene analüütilisest vaatepunktist, mis rõhutab termini suhtelist iseloomu:

Nagu tõlge, on ka kultuur *suhteline*. [...] Nagu tõlke puhulgi, ei saa rääkida X kultuurist, ütlemata X-i kultuur Y-i jaoks. Mil iganes kuuleme terminit kultuur, peame küsima: *kelle ja kelle jaoks?* (2006: 5, kursiiv originaalis)

Siin on tegemist ka uurijapositsiooni küsimusega, eriti selle eksplitsiitsusega. Kuna – nagu nägime – kultuur on alati suhteline, siis on uurijapositsiooni eksplitseerimine hädavajalik. See oli selge juba Tartu–Moskva semiootikakoolkonnale:

Semiootilis-tüpoloogilistes uurimustes on „kultuuri” mõiste algmõisteks. Seejuures tuleb eristada lähenemist kultuurile tema enda vaatepunktist või teda kirjeldava teadusliku metasüsteemi koostamise vaatepunktist. (Kultuurisemiootika teesid 1998: 61)

Vaieldamatult on kultuuriuuringute algusaastate üheks suuremaks saavutuseks kultuuri mõiste ümbermõtestus: mitte ainult kõrgkultuuri, vaid igasuguse kultuurilise produktsiooni, sh massi- ja populaarkultuuri, tunnustamine. Lisaks, kultuuriuuringute arusaam kultuurist lähtub alt üles, see tähendab vähemuste, marginaliseeritud ühiskonnaklasside, subkultuuride, noorsookultuuride jne vaatepunktist. Tuletan nüüd meelde Schönle ja Shine'i lühida kultuuridefinitsiooni, mis on visandatud, et ühendada kultuuriuuringud ja (J. Lotmani kujundatud) kultuurisemiootika viljakasse dialoogi. Autorid näevad *kultuuri* kui:

Diskursuste kimpu, mis samaaegselt võimaldab ja piirab teatud tüüpi tähendusi, identiteete ja käitumist, mitte kui eluviisi, mis tuleneks kindlast rahvuslikust vaimust. Kultuur küll sisaldab kõrgkultuuri, kuid ei ole sellega piiratud. (Schönle, Shine 2006: 9)

Seega ühenduvad mõlemad distsipliinid ühise valdkonna kontseptualiseerimisel, milleks on „laiaulatuslik kultuurimõiste” (Schönle 2002: 429). See väide on küll korrektne, ent paremaks siinse artikli objekt-distsipliinide võrdlevaks analüüsiks peaksime võtma arvesse ka kultuurisemiootika uurimisobjekti, millest lähtub selle enese kultuuridefinitsioon.

Mis siis on kultuurisemiootika uurimisobjektiks? Tuues välja ka ajaperioodi, milles kultuurisemiootika distsipliinina vormus, viitame Peeter Toropile (1999), kelle järgi oli 1973. aasta see, mil ilmusid

kultuurisemiootika jaoks märgilised tekstid. J. Lotmani, B. A. Uspenski, V. V. Ivanovi, A. M. Pjatigorski ja V. N. Toporovi mõjukates „Kultuurisemiootika teesides” defineeriti kultuurisemiootika uurimisobjekt kui märgisüsteemide funktsionaalne korrelatsioon (1998: 61).

See printsiip kätkeb endas arusaama, et kultuur koosneb omavahel suhestatud märgisüsteemidest. Kultuurisemiootika peamiseks ülesandeks on kirjeldada ja selgitada viise, kuidas need märgisüsteemid üksteisega seostuvad. Eelnevast tuleneb teine eeldus, nimelt, et oluliseks osutub uurida hierarhiaid, milles kultuurikeeled saavad korrastatud (kultuur kui „semiootiliste süsteemide hierarhia” (samas, 65)). Järgmine fundamentaalne arusaam, mis pärineb Tartu–Moskva traditsioonist, on eristus „primaarsete ja sekundaarsete modelleerivate süsteemide” vahel (Lotman 1977) – printsiip, mis on akadeemilistes debattides põhjustanud mitmeid vastasseise (Sebeok 1991). Tartu–Moskva koolkonna jaoks on loomulik keel *primaarne* ning sellele ehituvad või seda kasutavad materjalina teised, *sekundaarsed*, keeled (kirjelduskeeled – kunstikeel, kultuurikeeled nagu mütoloogia, religioon, käitumisharjumused jne) (Torop 1999: 10).

Kultuurisemiootika pakub oma hilisemas arengujärgus välja mõjuka ja võimeka lähenemise kultuuri holistlikuks uurimiseks. Alustades eeldusest, et ei eksisteeri ühtset kultuuriteooriat, saab küsimuseks, kas kultuurisemiootika võib olla selleks metodoloogiliseks liimiks, mis hoiab koos kultuuriga tegelevaid distsipliine.

Juri Lotmani (2005) *semiosfääri* mudel osutub kultuuri uurimiseks küllalt põhjalikuks, kuna võtab arvesse süsteemi dünaamilisust, holistlikku vaatepunkti, kultuuriliste piiride olemasolu ja pidevat piire ületavat tõlkeprotsessi. Semiosfäär on kultuurisemiootika raamistikus see koht, kus metodoloogia ja ontoloogia ühinevad, kuna see on üheaegselt nii „objekt kui ka metamõiste” (Torop 2005: 159). Nagu Peeter Torop rõhutab, suudab kultuurisemiootika sillutada teed kultuuri uurivate distsipliinide komplementaarsusele, liikumist üldise kultuuriuurimise loomisele ja metodoloogilise arusaamise poole (samas). Paljud teadlased on keskendunud J. Lotmani *semiosfääri* kontseptsioonile sisemiselt omasele interdistsiplinaarsusele. Teiste seas tunnustavad selle lähenemise mõju kultuuriuuringutele Schönle ja Shine:

Lotmani *semiosfääri* mõiste [...] on tugeva interdistsiplinaarse kallakuga. See ületab strukturalismist üle jäänud binaarsed kategooriad [...] ja pakub põhistava pinna kultuuriuuringute lokaalsetele uurimustele [...]. Semiosfääri organisistlik metafoor ei essentsialiseeri diskursust, vaid taastab selle

lõppematule elule ja jätkuvale ainevahetusele, mida diskursused maailma heidetult teostavad. (Schönle, Shine 2006: 7)

Lisaks on kultuuriuuringutes võimalik viljakalt kasutada teisi Juri Lotmani kultuurisemiootika põhikontseptsioone. Näiteks tsentri ja perifeeria vaheliste suhete uurimine haakub kenasti piirialade analüüsiga kultuuriuuringutes (samas, 27). Nagu järgnevas näeme, mängib see probleem tähtsat rolli eriti subkultuuriliste praktikate uurimises ja semiootiliste võimuväljenduste analüüsis. Siiani oleme arutlenud kultuuriuuringute ja -semiootika teoreetiliste võrdlusmomentide üle. Järgmises osas esitan praktilise analüüsi, mille eesmärgiks on tuua välja kahe vaatepunkti lähenemised ühes juhtumianalüüsis. Selleks uurin lähemalt *kultuuritõkestust*.

Kultuuritõkestus: ajalugu ja terminoloogia

Selle peatüki eesmärgiks on analüüsida kultuuritõkestust lähtuvalt kahest teoreetilisest vaatepunktist – kultuuriuuringud ja kultuurisemiootika. Kõigepealt teen sissejuhatuse uurimisobjekti. Teiseks käsitlen seda kultuuriuuringute ning kolmandaks kultuurisemiootika vaatepunktist.

Alustame niisiis kultuuritõkestuse lühikese ajaloo ja määratlusega. 1999. aastal määratles Kanada ajakirjanik Naomi Klein *kultuuritõkestuse* kui „reklaami parodeeriva ning reklaamtahvleid kaaperdava praktika, mille eesmärgiks on viimaste sõnumi radikaalne muutmine” (Klein 2000: 280). Kleini raamatu „No Logo” suure edu tagajärjel muutus väljend *kultuuritõkestus* populaarseks ning hakkas tähistama uut tüüpi antikonsumeristlikku aktivismi. Kuid selle esimene uurimus tuleb juba 1993. aastast, mil Mark Dery avaldas raamatu pealkirjaga „Culture Jamming: Hacking, Slashing and Sniping in the Empire of Signs”, kus ta kirjutab:

[kultuuritõkestajad] laevad signaali müraga [...] julgustades idiosünkraatilisi, ettekatsetamatuid tõlgendusi. Sissetungijatele vahele sekkudes sisestavad nad reklaamidesse, uudistesaadetesse ja teistesse meedia artefaktidesse õnestavaid tähendusi; samaaegselt nad ka dekodeerivad neid, muutes nende võrgutuse võimetuks. (Dery 1993: 5)

Mõiste *kultuuritõkestus* viitas algselt eetrisignaalidesse ja raadiosidesse sekkumise tehnikale. Amatöör-raadiooperaatorite žargoonis viitas mõiste *tõkestus* ebaseaduslikule vahelesekkumise praktikale raadioeetri kanalite signaalidesse personaalsete sõnumitega, mis

aeg-ajalt olid ebasündsad, kuid mis siiski genereerisid protesti *status quo* vastu (Dery 1993; Baines 2001: 14).

Üldiselt ollakse arvamusel, et mõiste *kultuuritõkestus* vermiti esmakordselt 1984. aastal audio-kollaaži ansambli Negativeland poolt, kuhu kuulusid Ameerika kunstnikud ja vembumehed, kes 1980ndatel rakendasid muusikakeelele kleebi-ja-lõika-tehnikaid, loomaks originaalseid viise reklaamikõllide dekonstruktsiooni ja assambleerimise kaudu (Dery 1993). Põhimõtteliselt kasutasid nad enese lugude loomiseks lõike teistest saadaolevatest helimaterjalidest. Üks ansambli endine liige väitis, et „oskuslikult ümbertöödeldud reklaamtahvel [...] juhib avaliku vaataja algse korporatiivse strateegia üle mõtlemisele” (Klein 2000: 281).

Kultuuritõkestus hõlmab laia tehnikateringi, mis kõik on suunatud „brändiidentiteedi või reklaami omastamisele õonestavatel ja tihti poliitilistel eesmärkidel” (Carducci 2006: 117). See on mitmekülgne nähtus, milles sisalduvad eripargelised sümbolite ja tähenduste õonestusvormid, „lai rekodeerimise, kaaperdamise, *subvertising*’u, *un-cooling*’u, demütiseerimise ja kultuurisfääri tagasinõudmise sõnavara” (Baines 2001: 14). Samamoodi kirjeldab Mark Dery (1993: 5) kultuuritõkestust kui „elastset kategooriat”, mis kätkeb endas mitmesuguseid subkultuurilisi praktikaid. Nagu Graham Meikle täheldab, „rakendavad kultuuritõkestajad tehnikaid, mis on praeguseks muutunud juba omaseks postmodernsele esteetikale: omastamine (*appropriation*), kollaaž, irooniline umberpööramine ja vastandamine” (Meikle 2002: 131). Kultuuritõkestuse aktivistide tegevuse näideteks on San Franciscos põhinev Billboard Liberation Front ning Adbusters, eestlase Kalle Lasni asutatud Kanada kultuuritõkestajate peakorter. Lasn (2005: 12) määratleb kultuuritõkestust järgnevalt:

Meie ülemaailmsesse iseorganiseeruvasse võrgustikku kuuluvad mediaaktivistid, kes tahavad olla järgivate aastakümnete kõige mõjukama ühiskondliku liikumise löögirühmaks globaalsel rindel. Meie eesmärgiks on lüüa kõikuma olemasolevad võimustruktuurid ja luua aluskorraldus uuelaadsele eluviisile 21. sajandil. [...] Eelkõige muudab [kultuuri tõkestamine] meie suhteid massimeediaga ning seda, kuidas ühiskonnas produtseeritakse tähendust.

Kultuuritõkestuse juuri otsitakse enamasti Prantsuse situatsionistide liikumisest ning viimaste mõju on ka kultuuritõkestajad ise kindlalt tunnustanud. Eriti toetuvad viimased situatsionistide poolt kasutatud *détournement*’i tehnikale. Mõiste tuleneb prantsuse keelest ning tähendab otseselt *kõrvalekallet*, *diversiooni*, *ümbersuunamist*, *moo-*

nutust. Nagu situatsionistide liikumise juht „*Détournement*”i kasutusjuhendis” kirjutas:

Igasuguseid elemente, olgu nad võetud kust tahes, saab kasutada uute kombinatsioonide loomiseks. [...] Kahe iseseisva väljenduse teineteisesse sekkumine ületab algsed elemendid ning toodab suurema tõhususega sünteetilise korrastatuse. (Debord, Wolman 1956)

Détournement’i mänguline taktika on õigupoolest juba ammu tehnika, mida kasutasid näiteks eelmise sajandi avangardkunstnikud. Nagu Lasn (2005: 104) viitab: „*Détournement*, *ümberpööramine*, tähendas vaatamänguliste kujundite, keskkondade, miljööde ja sündmuste ümberkanaliseerimist sellisel viisil, et nende tähendus pöörduks pahupidi või tühistuks ning muutuks seeläbi uuesti inimeste endi omaks.”

Eelmises lõigus mainitud *détournement*’i määratlused on üsna laialivalguvad – võib näiteks küsida, mille poolest erineb Debord’i *détournement* teistest defamiliarisatsiooni vormidest, näiteks vormikoolkonna *kummastusest*.⁷ On kasulik märkida, et Debord ise eristas kahte *détournement*’i tüüpi, nimelt „väike (*minor*) *détournement*“ ja „petlik (*deceptive*) *détournement*”. Ta kirjeldab esimest kui iseenesest tähtsusetu elemendi *détournement*’i, mis asetab elemendi uude konteksti, millest see ammutab kogu oma tähenduse (Debord, Wolman 1956). Petlik *détournement* on seevastu juba tähtsa/tähendusliku elemendi *détournement*, mille kaudu antakse sellele elemendile teistsugune ulatus (samas). Üks ei välista siin teist – mõlemad tüübid toimivad käsikäes.

Olles visandanud kultuuritõkestuse üldise kirjelduse, pöördun nüüd lähema analüüsi poole.

Vastupanupaik. Kultuuritõkestus ja kultuuriuuringud

Kultuuritõkestusele võib läheneda mitmest vaatepunktist. Psühholoogilisest vaatepunktist etendab tänapäevane postmodernne tarbija „reklaamivältimise strateegiaid, mis aitavad säilitada teatud suveräänsusemäära tema psüühilises ruumis” ja vältida tarbijakultuuri reklaamiküllust (Rumbo 2002: 128). Sotsioloogilisest perspektiivist

⁷ Nende tehnikate võrdluse leiab Audrey Wattersi tekstist „Defamiliarization: Shklovsky, Brecht, Debord” (2002). Saadaval: <http://audreywatters.com/defamiliarization.pdf>.

seostub kultuuritõkestus „ekspressivistliku pöörde” traditsiooniga ning „autentsuse otsingutega” (Carducci 2006). Meediauuringute mõistetes võib kultuuritõkestuses näha „semiootilise sõnakuulmatuse” deklareerimist taktikalise ja uue meedia abil, mis näivad ühenduvat „häkkerieetose” (Himanen 2001) omandamises üldise *modus operandi*’na.

Selles töös kasutan kahte teoreetilist lähenemist – kultuuriuuringuid ja semiootikat –, et mõtestada kultuuritõkestuse aluseks olevat filosoofiat ja praktikat. Nagu järgnevalt näeme, kirjeldavad kultuuriuuringud kultuuritõkestust kui praktikat, „mikropoliitilist vastupanuvormi”, mis üritab „tarbijaühiskonna hegemoonset korda destabiliseerida” (Worth, Kuhling 2004: 32); semiootika aga kaevub sügavale retoorilisse mehhanismi, mis võimaldab tõkestajatel reklaamimüüdi tähendust õõnestada. Esimene rõhutab hegemoonia ja kontra-hegemoonia rolli. Tuleks rõhutada veel üht olulist punkti, kuigi meil ei ole võimalik sellel pikemalt peatuda. Nimelt pärandit, mille kontra-hegemoonsed diskursused on saanud Michel Foucault’ teooriast, ja olulist rolli, mida mängib „allutatud teadmiste ülestõus” (Foucault 1980: 81). Teisisõnu juhtis ta tähelepanu „madala staatusega teadmiste” (samas, 82) olulisusele stagneerunud *status quo* troonilt tõukamisel.

Teiselt poolt, semiootika on peamiselt huvitatud (1) tõkestamise aluseks oleva kommunikatiivse mehhanismi dešifreerimisest; (2) kultuuri mõistmisest tekstina; (3) reklaami ja kultuuritõkestuse kirjeldamisest autokommunikatiivse ja reflektiivse protsessina. Nagu eelnevalt mainitud, on kultuuritõkestus üsna elastne kategooria, mitmekesine ja mitmehäälne. Kitsendan oma analüüsiobjekti, keskendudes kultuuritõkestuse konkreetsele vormile, *subvertising*’ule, mis on määratletud kui „antireklaamide tootmine ja levitamine, mis juhivad kõrvale Madison Avenue katsed suunata tarbija tähelepanu teatud suunas” (Dery 1993: 6). Teisisõnu, keskendun peamiselt viisidele, kuidas tõkestajad manipuleerivad, moondavad ja taasloovad reklaamtahvleid ning reklaame/logosid.

Vastupanu mõiste ning küsimus noorte- ja subkultuuride kohta on kultuuriuuringute ajaloos mänginud olulist rolli. Mitu mõjukat tööd on teoretiseerinud noortekultuuride uurimise ülima tähtsuse üle: „Resistance through Rituals” (Hall, Jefferson 1976) ja „Subculture” (Hebdige 1979) on selles valdkonnas maamärkideks.

Dick Hebdige rõhutas eriti *brikolaaži* mõistet. Ta arutles, et objektid, mis juba kannavad settinud sümbolilisi tähendusi, saavad ümbertähendustatud uues kontekstis seoses teiste artefaktidega. See viitab, et brikolaaž on võimeline ümber korraldama ja taaskon-

tekstualiseerima objekte, loomaks uusi tähendusi (Clarke 1976). Hebdige kirjutab:

Tarbekaupu võib nende algsete tootjagruppide poolt argielus sümboliliselt „taasomastada” ning varustada implitsiitselt vastandlike tähendustega. Sümbioos, milles ideoloogia ja sotsiaalne kord, tootmine ja taastootmine ühendatud on, ei ole fikseeritud ega garanteeritud. Selle võib lahti kangutada. Koostöömimist võib murendada, vaidlustada, tagasi lükata – ja vastupanu domineerivatele gruppidele ei ole alati võimalik lihtsalt eirata või automaatselt inkorporeerida. (Hebdige 1979 [2003]: 16–17)

Kultuuriuuringute teoreetikud kirjeldasid seega subkultuuride loominguks, ekspressiivset ja sümbolilist tööd vastupanuvormina. Sellesse mõistesse on kätkevad hegemoonia mõistmine sümbolilise dominatsioonina. Seda mõttejoont järgides võib argumenteerida, et kultuuritõkestus ja *subvertising* väljendavad kultuuri tarbekaubastamise vastu käivat radikaalset tungi. Kultuuritõkestust võib tõlgendada kui kontra-hegemoonset igapäevapraktikat, mis vaidlustab konsumerismi hegemoonse domineerimise.

Järgmise teoreetilise raamistiku võib leida Umberto Eco varajasest seisukohtadest. Üldsiteeritud artiklis ühendab Mark Dery kultuuritõkestuse nähtuse Eco käsitletud „semiooloogilise geriljasõjaga”, mille kohta Eco kirjutab, et kui sõnumi vastuvõtjale kuulub vabadus lugeda sõnumit teistsugusel viisil, siis tuleb

valgustada kuulajaskonda, et ta hakkaks kontrollima sõnumit ja selle erinevaid tõlgendusvõimalusi. [...] Läbi Tehnoloogilise Kommunikatsiooni maailma marsiksid siis kommunikatsiooni sissisalgad, kes teeksid passiivsest vastuvõtust uuesti kriitilise. (Eco 1997: 199–201)

Kaalul oleva probleemi võib sõnastada järgnevalt. Jällegi tuleb rõhutada publiku opositsioonilist hoiakut: publik keeldub passiivsest positsioonist kommunikatsioonis, haarates tõlgendamise ja tähenduste taasloomise aktiivse rolli. Deryl on seega õigus, väites kultuuritõkestuse sarnanevat Eco kirjeldatud semiootilise geriljaga.

Edasi võib tõmmata tugeva ühisjoone kultuuritõkestuse ja vähemalt kahe prominentse õpetlase – John Fiske ja Stuart Halli – vahel. Täpsustan seda väidet allpool.

Oma kuulsas raamatus „Television Culture” (1987) formuleeris John Fiske *semiootilise demokraatia* mõiste, kujutamaks protsessi, milles publik võitleb massimeedia võimu vastu kultuuriliste sümbolite rekodeemirise kaudu. Nagu Sonya K. Katyal (2006: 490) kirjutab: „Semiootilises demokraatias võivad indiviidid saada nii

tootjateks kui ka loojateks, olles võimelised taaskirjutama ja rekodeerima eksisteerivaid representatsioone ning selle kaudu laiendama meie rahvuse rikast kultuurilist kangast.”

Fiske keskendus peamiselt televisioonikultuurile. Siiski võib sama paradigmat laiendada tänapäevasele kõikjaloleva ja sissetungiva uue meedia situatsioonile. Lisaks, uus meedia ja internet pigem tugevdasid indiviidide võimalust „vastu rääkida” ja vabastada end pelkade pealtvaatajate passiivsest rollist. Kultuuritõkestajad ja aktivistid üldiselt tunnevad ja kasutavad osavalt ära uue meedia maastikul saadaval olevat interaktiivsust, loomaks tehnoloogilise sõnakuulmatuse taktikaid, mille eesmärgiks on meediatootjate diskursiivse autoriteedi lagundamine.

Stuart Hall (1980) tõi välja kolm hüpoteetilist positsiooni, millelt massimeedia (ja eriti televisiooni) diskursusi võib tõlgendada. Esimeseks on „dominantne-hegemoonne positsioon”, milles lugeja „dekodeerib sõnumit koodi alusel, milles sõnum on loodud” (Hall 2001 [1980]: 174). See on ideaaltüüpiline juhtum, kus tarbija/lugeja/vaataja jagab ja tunnustab eelistatud lugemist. Teist positsiooni nimetab Hall „läbiräägitud koodiks”, milles lugeja „tunnistab eelistatud lugemist, kuid mõnikord paneb vastu ja modifitseerib seda viisil, mis peegeldab tema enda positsiooni, kogemusi ja huvisid.”⁸ Kolmas võimalus on „opositsiooniline või kontra-hegemoonne” lugemine. Siin saadakse dominantsest koodist ja eelistatud lugemisest aru, kuid lugeja lükkab need tagasi. Hall kirjutab: „Ta detotaliseerib eelistatud koodis sõnumi, et retotaliseerida sõnum mingis alternatiivses raamistikus” (samas, 175). Sarnase terminina lõi Eco „kõrvalekalduva dekodeerimise”, kirjeldamaks olukorda, milles „teksti dekodeeritakse teistsuguse koodi alusel kui on kasutatud selle kodeerimiseks.”⁹ Ka sel juhul toimub mõistmine saatja kodeerimismodaalsuste kohaselt. Kuid kui vastuvõtja väärtustesüsteem lahkneb saatjale omistatust või vastandub sellele, võidakse viimase tähendusi enese järgi väänata (Manetti 1992: 62).

Seni öeldu valguses võib kultuuritõkestust analüüsida reklaamisõnumite nii opositsioonilise, kontra-hegemoonse lugemisena kui ka kõrvalekalduva dekodeerimisena.

⁸ Daniel Chandler: *Semiotics for beginners*.
<http://www.aber.ac.uk/media/Documents/S4B/semiotic.html>.

⁹ Samas.

(Kultuuri)semiootiline vaade *subvertising*'ule

Järgnevalt joonistan välja kolm erinevat lähenemist kultuuritõkestusele, kasutades üldsemiootilist teooriat ja kultuurisemiootikat.

Märkidel on võime valetada. Nagu Eco viitab, on semiootika distsipliin, mis uurib kõike, mida saab kasutada valetamiseks (Eco 2002: 17). Kui märgid valetavad, on ka vastupidine tõene: nad võivad ka tõtt rääkida. See väide on aluseks kultuuritõkestajate filosoofiale. Üheks kultuuritõkestajate peamiseks eesmärgiks on valgustada brändiidentiteetide „tumedat poolt”. Võrreldes reklaamidesse kätkevad manipulatiivse diskursusega saavad *subvertisement*'id tõepikadeks. Laenates Douglas B. Holti vermitud väljendit, võib öelda, et kultuuritõkestus on „brändi kattekihtide mahakoorimine”, see tähendab „korporatsioonide kulissidetaguse tegevuse” paljastamine (Holt 2002: 86). Kultuuritõkestajad paljastavad brändiidentiteetide „tameda poole”, näidates kõike seda, mis on peidetud autentse fassaadi taha – ekspluateerimine, kasu, ebaautentsus, pettus ja propaganda. Seega, korporatsioonid toodavad *maskeerivaid märke*, mille eesmärgiks on nende ideoloogilise sõnumi varjamine. Tõkestajad liiguvad vastupidises suunas, paljastades mündi teise külje. Nagu Guy Debord (2005: 113) kirjutas: „*Détournement* taasradikaliseerib eelnevad kriitilised järeldused, mis on kangestatud lugupeetud tõdeteks ning seekaudu muudetud valedeks.”

Niinimetatud pilareklaamide (*spoof ads*) – *subvertising*'u tehnikaid kasutades rekodeeritud reklaamid – eesmärgiks on paljastada hegemoonsesse korporatsioonide diskursusesse kätkevad varjatud pettus. Pilareklaamid säilitavad algse reklaamteksti maatriksi ja visuaalsete elementide tuuma. Just nimelt juba tuttavate/nähtud elementide kohalolu ja tsitaatidele viitamine toob esile lugeja vastukultuurilise originaalteksti tõlgenduse. Seega on võimalik tõkestatud tekstide fundamentaalse omadusena avastada ja identifitseerida formaalne sarnasus vastu-sõnumi (pilareklaamid, õõnestatud reklaamid) ja algsõnumi (reklaam) vahel. Kõnealune semiootiline mehhanism, mis toodab parodiaiefekti, on seega tsiteerimine. Mõned visuaalsed elemendid jäävad samaks, samal ajal kui teised muutuvad ja saavad re-semiotiseeritud ning kinnitatud uude, antagonistlikusse tähendusse. Kordused saavad semiootilise *détournement*'i vahendiks. Korporatiivsed brändilogod muutuvad *tühjadeks tähistajateks*. Laenan selle väljendi Ernesto Laclaut, kes kirjutab:

Tühi tähistaja saab [...] esile kerkida üksnes siis, kui tähistamises kui sellises eksisteerib struktuuriline võimatus, ning üksnes siis, kui see

võimatus saab ennast tähistada märgistruktuuri katkestusena (õõnestusena, moonutusena jne). Teisisõnu, tähistamise piirid saavad ennast kuulutada üksnes selle teostamise võimatusena, mis nendes piirides asub. (Laclau 1996: 37)

Seega, kuna teatud tähistamissüsteemi piire ei ole võimalik tähistada – kui oleks, kuuluksid piirid juba süsteemi enesesse –, on ainus võimalus probleemi lahendamiseks „näidata *neid endid* (piire) kui tähistamisprotsessi *katkestust* või *kokkuvarisemist*” (samas, 37 – kursiiv originaalis). Kultuuritõkestus mõistetuna semiootilise korporatiivsete brändilodode *détournement*’ina mängib just nimelt reklaamidiskursuste tühjusel, katkestades kommunikatsioonivoolu ja näidates tähistamise piire.

Õigupoolest põhineb kultuuritõkestuse visuaal-retooriline taktika puhtalt semiootikal. Nagu Dery arutleb:

See ei tähenda, et kõik tõkestajad [...] tuletavad teadlikult oma ideid semiootikast või et nad isegi tunneksid seda, vaid et nende *ad hoc* lähenemine kultuurialalüüsile seostub paljuski semiootiku katsetega „lageda ridade vahelt” tekstist, milleks on kultuur. (Dery 1993: 8)

See väide langeb kokku mõnede kultuurisemiootika põhialustega – tekstuaalsuse printsiibiga kultuuris, kultuuri kui tekstiga, teksti kui tekstuaalsusega ja teksti kui protsessuaalsusega.

Siin peab tegema veel teise tähelepaneku. Kas kultuuritõkestus kui „tegevus, mis suunatud vastukaaluks pidevale, rekombinantsele kapitalistlikult koormatud – ja massimeedia kaudu ettesöödetud – sõnumitetulvale” (Handelman 1999: 399) on täielikult efektiivne? Sellele küsimusele vastamiseks peame tähele panema, et kultuuritõkestust kui vastupanupraktikat hõivatakse tihti suurte korporatsioonide poolt. Nagu Andrew Potter ja Joseph Heath märgivad: „seda tüüpi kultuuriline mäss, nagu näitlikustatud Adbustersi ajakirja poolt, ei ole süsteemile ohtlik, *see ongi süsteem*” (Potter, Heath 2004 – kursiiv originaalis).¹⁰ Kultuurisemiootika pakub sellise dünaamika selgitamiseks võimsat tööriista – *autokommunikatsiooni* (Lotman 1990: 20) mõistet. Nagu Andreas Schönle (2002: 429) ütleb: „Subjektid tegutsevad oma autonoomiapüüdluse põhjal, pannes diskursusi üksteise vastu mängu, salvestades neid autokommunikatiivses aktis, mis genereerib selles protsessis uudsust.”

¹⁰ *The Rebel Sell*. Presentation as part of the University of Toronto Bookstore’s Reading Series, 13 October 2004 at Innis Town Hall, by Andrew Potter and Joseph Heath. <http://www.goodreads.ca/rebelsell/>

Põhimõtteliselt võib kultuuritõkestust ja samamoodi ka turundust mõista autokommunikatiivsete protsessidena, eneseleviitava kommunikatsiooni juhtumina, milles korporatsioonid kinnitavad oma identiteete, kujundeid ja kultuure. See on justkui pidev kultuuriline ring, milles mõlemad teisele vastu panevad ja teiselt laenavad, märgiimpeeriumist pääsemata. See näib tasakaalukam ja õiglasem vaade, kuna kujutab kultuuritõkestust haaravat protsessi, milles see jääb „lukustatuks igavesse vastandite tantsu, mitte ei kaitse ekspressiivset mitmekesisust” (Katyál 2006: 497).

Kokkuvõtteks

Kuigi teadlik oma lühidusest ja ebapiisavusest, pakkus see töö väikese panuse kultuurisemiootika ja kultuuriuuringute võrdlevasse uurimisse. Lisaks sai puudutatud mitut olulist teemat.

Artikli esimene osa pakkus kahe distsipliini teoreetilise võrdluse. Võrdluse käigus uurisin distsiplinaarse identiteedi probleeme: kultuuriuuringud selgusid olevat distsiplinaarsele määratlusele vägagi vastuseisvad. On ilmselge, et semiootilise metodoloogia laenamine on kultuuriuuringuid tugevdanud just vastupanu, ideoloogia ja võimu käsitlemisel. Seda viljakat distsipliinidevahelist kohtumist saame kasutada kultuuritõkestuse uurimisel – kultuuritõkestust võib käsitleda mitmel analüüsitasandil. Nagu eelnev artikkel püüdis näidata, võib kultuuritõkestust kui uurimisobjekti modelleerida erinevate teoreetiliste vaatepunktide kaudu. Ühest küljest nägime kultuuriuuringute kalduvust kujutada seda kui mikro-vastupanu praktikat, mis mängib individuaalsuse ja subjektsuse tasandil kontra-hegemonilist rolli. Teisest küljest on semiootilise teooria abil võimalik seletada kultuuritõkestuse praktikatesse kätketud retoorilisi mehhanisme. Veelgi enam, kaasates Lotmani autokommunikatsiooni mõiste, võime kultuuritõkestust vaadata kui ühte poolust pidevas vastupanu, assimileerimise ja omastamise vahelises dünaamikas.

Kui kultuuriuuringud ongi leidnud kultuurisemiootika näol kindla teoreetilise aluse – eriti selle näol, mida Grossberg nimetab *dialektilise sotsioloogia* staadiumiks –, ei tähenda see vaid ühesuunalist kommunikatsiooni. Vastupidi, kultuurisemiootika peaks kultuuriuuringutelt omandama keskendatuse tegelikele praktikatele, mida teostavad märgisüsteemide kasutajad. Keskendatus märgisüsteemide vahelistele suhetele peaks kaasama ka keerukad viisid, kuidas tõlgendajad neid süsteeme kasutavad, ning millised on selle kasu-

tuse pragmaatilised tagajärjed. Nagu kultuuritõkestuse analüüs ning *subvertising*'u praktikad on näidanud, käituvad antud kultuuri tõlgendajad viisidel, mis võimaldab neil omastada rahvusvaheliste korporatsioonide logosid ja brände, nendega manipuleerida, et võidelda nende ulatusliku kohalolu ja võimu vastu. Kultuuritõkestus on just nimelt üks selline märkide kasutamise viis.

Kirjandus

- Agar, Michael 2006. Culture: can you take it anywhere? *International Journal of Qualitative Methods* 5(2): 1–12.
- Baetens, Jan 2005. Cultural Studies after Cultural Studies. *Cultural Studies* 19(1): 1–13.
- Baines, Paul 2001. A pie in the face: Culture jammers re-code, hijack, subvert, un-cool, de-myth and reclaim the cultural sphere. *Alternatives Journal* 27(2): 14–16.
- Bennet, Tony 1993. Putting policy into cultural studies. — Grossberg, L.; Nelson, C.; Treichler, P. (eds.). *Cultural Studies*. Routledge: New York and London, 23–37.
- 1998. Cultural Studies: a reluctant discipline. *Cultural Studies* 12(4): 528–545.
- 2007. Making culture, changing society: The perspective of „culture studies”. *Cultural Studies* 21(4): 610–629.
- Berardi, Franco „Bifo”; Pignatti, Lorenza; Magagnoli, Marco 2003. *Errore di Sistema. Teoria e Pratiche di Adbusters*. Milano: Feltrinelli.
- Clarke, Gary 1976. Style. — Hall, S.; Jefferson, T. (eds.). *Resistance through rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*. London: Hutchinson.
- Debord, Guy 2005 [1967]. *Society of the Spectacle*. London: Algate Press.
- Debord, Guy; Wolman, Gil 2006 [1956]. A user's guide to détournement. — Knabb, K. (ed.). *Situationist International Anthology. Bureau of Public Secrets*. Online: <http://www.bopsecrets.org/SI/detourn.htm#1>, last access 1st June 2012.
- Dery, Mark 1993. Culture jamming: hacking, slashing, and sniping in the empire of signs. *Open Magazine Pamphlet Series: Pamphlet* 25: 5.
- Duranti, Alessandro 2005. On theories and models. *Discourse Studies* 7(4/5): 409–429.
- Eco, Umberto 1990. *I limiti dell'interpretazione*. Milano: Bompiani.

- 1997. Semiooloogilise sissisõja suunas. — Eco, U. *Reis hüperreaalsusse*. Tallinn: Vagabund, 189–201.
- 2002 [1975]. *Trattato di semiotica generale*. Milano: Bompiani.
- Foucault, Michel 1980. *Two Lectures*. — Foucault, M. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. New York: Pantheon, 78–108.
- Grossberg, Lawrence 1993. The formations of cultural studies: an American in Birmingham. — Blundell, V.; Shepherd, J.; Taylor I. (eds.). *Relocating Cultural Studies: Developments in theory and research*. London & New York: Routledge, 21–66.
- Hall, Stuart; Jefferson, Tony (eds.) 1976. *Resistance through rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*. London: Hutchinson.
- 2001 [1980] Encoding/Decoding. — Durham, M.G.; Kellner, D.M. (eds.). *Media and Cultural Studies Keyworks*. Malden, MA: Blackwell, 166–176.
- Handelman, Jay M. 1999. Culture Jamming: Expanding the application of the critical research project. *Advances in Consumer Research* 26: 399–404.
- Hartley, John 2003. *A Short History of Cultural Studies*. London & Thousand Oaks: Sage.
- Hebdige, Dick 1979. *Subculture: The meaning of style*. London and New York: Routledge.
- Himanen, Pekka 2001. *The Hacker Ethic and the Spirit of the Information Age*. London: Secker & Warburg.
- Holt, Douglas B. 2002. Why do brands cause trouble? A dialectical theory of consumer culture and branding. *Journal of Consumer Research* 29: 70–90.
- Kultuurisemiootika teesid 1998 = Ivanov, V. V.; Lotman, J. M.; Pjatigorski, A. M.; Toporov, V. N.; Uspenskij, B. A.. *Kultuurisemiootika teesid*. Tartu: Tartu University Press, 62–88.
- Katyal, Sonia K. 2006. Semiotic disobedience. *Washington University Law Review* 84(2): 489–571.
- Kellner, Douglas 1995. *Media Culture. Cultural Studies, Identity, and Politics between the Modern and the Postmodern*. London & New York: Routledge.
- 2009. *Cultural Studies, Multiculturalism and Media Culture*. On line, http://pages.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/2009_essays.html, last access 1st June 2012.
- Klein, Naomi 2000. *No Logo: Taking Aim at the Brand Bullies*. London: Flamingo.
- Laclau, Ernesto 1996. *Why do empty signifiers matter in politics? Emancipation(s)*. London: Verso, 36–46.
- Lash, Scott 2007. Power after hegemony: Cultural studies in mutation? *Theory Culture Society* 24: 55–78.

- Lasn, Kalle 2005. *Kultuuritõkestus. Ameerika naeruvääristamine*. Tallinn: Tänapäev.
- Lotman, Yuri, 1990. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. London: I.B. Tauris.
- 2005 [1984]. On the semiosphere. *Sign System Studies* 33(1): 205–229.
- 1977. Primary and secondary communication modeling systems. — Lucid, D. P. (ed.). *Soviet Semiotics: An Anthology*. Baltimore: Johns Hopkins, 95–98.
- Manetti, Giovanni 1992. I modelli comunicativi e il rapporto testo-lettore nella semiotica interpretativa. — Grandi, R. (ed.). *I mass media fra testo e contesto. Informazione, pubblicità, intrattenimento, consumo sotto analisi*. Milano: Lupetti, 53–84.
- McEwan, Paul 2002. Cultural Studies as a hidden discipline. *Cultural Studies* 5(4): 427–437.
- Meikle, Graham 2002. *Future Active: Media Activism and the Internet*. London: Routledge.
- Nelson, Cary; Treichler, Paula; Grossberg, Lawrence 1992. Cultural Studies: An introduction. — Grossberg, L.; Nelson, C.; Treichler, P. A. (eds.). *Cultural Studies*. New York & London: Routledge, 1–22.
- Potter, Andrew; Heath, Joseph 2004. *The Rebel Sell. Why the culture can't be jammed*. Toronto: Harper Collins.
- Rumbo, Joseph D. 2002. Consumer resistance in a world of advertising clutter: The case of Adbusters. *Psychology & Marketing* 19: 127–148.
- Schönle, Andreas 2002. Lotman and cultural studies: The case for cross-fertilization. *Sign System Studies* 30(2): 429–440.
- Schönle, Andreas; Shine, Jeremy 2006. Introduction. — Schönle, A. (ed.). *Lotman and Cultural Studies: Encounters and Extensions*. London: The University of Wisconsin Press, 3–35.
- Sebeok, Thomas A. 1991. *In what sense is language a primary modeling system?* — Sebeok T. A. (ed.). *A Sign is Just a Sign*. Bloomington: Indiana, 49–58.
- Storey, John 1996. Cultural Studies: an introduction. — Storey, J. (ed.). *What is Cultural Studies? A Reader*. London: Arnold, 1–13.
- Torop, Peeter 1999. Cultural semiotics and culture. *Sign System Studies* 27: 9–23.
- 2005. Semiosphere and/as the research object of semiotics of culture. *Sign Systems Studies* 33(1): 159–173.
- Turner, Graeme 1992. „It works for me”: British Cultural Studies, Australian Cultural Studies, Australian Film. — Grossberg, L.; Nelson, C.; Treichler, P. (eds.). *Cultural Studies*. New York and London: Routledge, 640–653.

Worth, Owen; Kuhling, Carmen 2004. Counter-hegemony, anti-globalization and culture in International Political Economy. *Capital & Class* 84: 31–42.

Inglise keelest tõlkinud Ott Puumeister¹¹

¹¹ Artikli tõlkimist toetas ETF teadusgrant 8804 „Võimusuhte ja poliitilise kommunikatsiooni semiootilise analüüsi perspektiivid”.

Ärkamine düstoopiasse: utoopilise vormi mitmetimõistetavusest¹

Jaak Tomberg

Artikkel võrdleb klassikaliste kirjanduslike utoopiate ja moodsate kirjanduslike düstooptate formaalseid atribuute ning järeldab, et neid kaht lahutab üksnes minimaalne erinevus – narratiivse subjekti sekkumine või ärkamine düstooptas. Kasutades võrdkujuna unenägu kui miskit, millest tuleb ärgata, kirjeldab artikkel igapäevast ideoloogilist eksistentsi kui pidevat võnkumist utoopilise (mitteajaloolise) suigatuse ja (düstoopilise) ärkvelolu vahel.

Märksõnad: utopia, düstopia, narratiivsus, ideoloogia, ärkamine.

*Ma küsin teilt: kes oli see kuri geenius, kes leiutas äratuskella? Mitte ükski
teine olend peale inimese ei suuda välja mõelda seadeldist, mis häiriks
regulaarselt ja igapäevaselt tema ainsat looduslikku õnneseisundit...*

*Ning pole kahtlust, et kurja geenuse
kuri kaksikvend leiutas vaigistusnupu...*

– Millennium, 2. hooaja 22. osa

Sissejuhatus

Mida tähenduslikku võiks nüüdisaegses mõttes niivõrd iganenud nähtusel, nagu seda on klassikalise kirjandusliku utopia vorm olla ikka veel öelda ideoloogia olemuse kohta – ja iseäranis selle kohta, mida alljärgnevas tahaksin kutsuda „ideoloogilise haarde toimeks”?

Püstitan selle küsimuse niimoodi, sest praegusel ajal nõustuvad paljud, et utopism kui rangelt programmiline mõtteviis on kahekümne esimese sajandi alguses kaotanud peaaegu igasuguse relevant-
suse: kui kasutada Fredric Jamesoni mõistestikku (Jameson 2005: 3–5), siis paistab utoopiline impulss (millegi parema suunas *selles maailmas*) olevat lõplikult lämmatanud utoopilise programmi (mõne

¹ Artikli valmimist on toetanud sihtfinantseeritav teadusteema „Mimeesi retoorilised alusmustrid ja eesti tekstikultuur” (SF0030054s08), ning ETFi Mobilitalase järel doktorantuuri grant 1.2.0301.08-0002

parema *maailma enese* suunas). Tuleviku ning sellega koos ka „hea vanamoodsa” utoopilise kujutlusvõime tunnetuslikud horisondid on siinse ja praeguse ümber otsustavalt koomale tõmbunud: ka Jameson täheldab utoopilise kujutlusvõime pärsitud haaret nüüdisaegses liberaaldemokraatlikus kontekstis, tõdedes, et tänapäevase utopistika ülesanne ei ole enam ammu mõne konkreetse utoopilise versiooni visandamine, vaid pigem utopia kui niisuguse üldise võimalikkuse põhjalik teoreetiline kaalumine (samas, 217). Kas või näiteks Hollywoodi mainstream-kinos võime igapäevaselt vaadata lugematul hulgal apokalüptilisi maailmalõpustsenaariumeid, samas kui hoolikalt väljajoonistatud utoopilisi visioone paremast maailmast ei tehta enam aastakümneid: niisuguse „jõudude vahekorra” tingib asjaolu, et nüüdisajal on meil võimalik õige hõlpsalt, peaaegu üksnes praeguste tendentside metonüümse edasiarendamise teel teha kujutlusvõimele kättesaadavaks usutav pilt inimkonna kollektiivsest hävingust, samas kui kujutelm sellest, et kapital võiks kusagile kaduda või millegi järgmisega asenduda, on justkui representatiivsete võimete teostamatu suursaavutus² (samas, 199) Samasugust mõtet on väljendanud ka Slavoj Žižek:

Kolmkümmend või nelikümmend aastat tagasi arutasime me ikka veel selle üle, milliseks tulevik kujuneb: kommunistlikuks, fašistlikuks, kapitalistlikuks jne. Praegusel ajal ei vaidle nendel teemadel enam keegi. Oleme kõik kapitalismile vaikiva nõusoleku andnud. Samal ajal oleme kinnisideeliselt hõivatud kosmiliste katastroofidega: sellega, et kogu elu Maa pealt ära kaob, kas siis mõne viiruse, asteroidi või mille tahes tõttu. Paradoksaalne, kuidas märksa lihtsam on kujutada ette kogu maapealse elu lõppu kui märksa tagasihoidlikumat radikaalset muutust kapitalismis. (Taylor 2005)

Ajastul, mil (nt liberaaldemokraatlikule kapitalismile) vahetute alternatiivide ja tõhusamate sotsiaal-majanduslike toimeprintsipiide otsimist teostatakse pigem „konstruktiivse tänavavallutamise” ehk n-ö protsessuaalse utopismi raames, kus põhirõhk ei ole mitte niivõrd ühe kokkuleppelise konkreetse alternatiivi võimalikult selgepiirilisel visandamisel, vaid pigem arutelul senisest demokraatlikumate mõttemallide üldise võimalikkuse üle (nt osalusdemokraatia üle, vt Occupy Wall Street), paistab vanamoodne, More'i, Baconi või isegi Fourier' stiilis *fiktionaalne ihalus* mõne konkreetse parema maailmakorra järele justkui veel iseäranis ajakohatu.

² Jameson räägib Frank Kermode'ist lähtudes ka sellest, et maailmalõpu-narratiivide usutavusele aitab teksti struktuuri tasandil alati kaasa igal narratiivi (ning iseäranis inimelu) paratamatu lõppemine (Jameson 2005: 199).

Vahetu „ideoloogilise olukorra” kõrval süvendavad kirjandusliku utopia iganenust veel kaht laadi ajaloolised põhjused: ühed puudutavad utopia mõiste „ajaloolist nakatatus” ning teised kirjanduslik-utoopilise vormi staatust „ajaloolisel ajastul” üldisemalt. Utopia kui kontseptsiooni ajalooline nakatus märgib negatiivse tähendusvarjundi nüüdisaegset hegemooniat *utopia* kui mõiste tähendussisus. Mitmete, retrospektiivis utopistlikult markeeritud (peaaegajalikult Marxi ideede tõlgendustest lähtuvate) sotsiaal-majanduslike projektide realiseerimispüüu ajaloolise läbikukkumise tõttu – ja iseäranis Suure Oktoobrirevolutsiooni päädimise tõttu stalinistliku diktatuuriga – ei tähista *utopia* kui kontseptsioon tavakeeles enam mitte niivõrd puhast eel-seisvat kollektiivset võimalikkust, vaid justkui juba ohtlikult luhtunud ajaloolist paratamatust. Utopia ei tähenda nende ajalooliste kogemuste valguses enam more’ilikus vaimus näiliselt käegakatsutavat *head mitte-kohta* (*eu/ou + topos*), vaid pigem kas mingit üdini teostamatut naivistlikku unelmat („See on ju utopiline!”) või totalitaarse võimutahte ohtlikult fanatistlikku väljendust („Ta on utopist!”).³

Teiseks mõjuvad vähemalt vara-uusaegsed klassikalised kirjanduslikud utopiad (nt More’i „Utopia”, Baconi „Uus Atlantis”, Campanella „Päikeselinn”) nüüdisajal iganenult ja intuitsiooni-vastaselt oma *fundamentaalselt mitte-ajaloolise staatuse* ja seda saatva *suletud ja mitte-narratiivse struktuuri* tõttu. Rääkides ajaloolisusest, tuginedes ungari marksistlikule mõtlejale György Lukácsile, kes teoses „Ajalooline romaan” kirjeldab ajaloolise mõtlemise teket kui Suure Prantsuse Revolutsiooni järgset „ajaloo massidesse kutsumist”:

Just Suur Prantsuse Revolutsioon, revolutsioonilised sõjad ning Napoleoni tõus ja langus tegid esmakordselt ajaloost massikogemuse, ning seda, veel enam, kogu Euroopa tasandil. 1789. ja 1814. aastate vahelistel aastakümnetel elas iga rahvus läbi rohkem järke murranguid kui varasemate sajandite jooksul kokku. Ning murrangute tihe järgnevus muudab nende kvalitatiivset loomust, nende ajalooline loomus muutub märgatavamaks kui

³ Ruth Levitas ütleb, et utoopilise mõtlemise totaliseerivat aspekti ei tohiks automaatselt pidada totalitaristlikuks tendentsiks: „Nõustun, et Utopia on olemuselt totaliseeriv, kuivõrd see nõuab sotsiaalsete, majanduslike, poliitiliste ja ruumiliste protsesside vaatlemist holistlikul viisil. See pole üldse sama, mis väita, et utopism kaldub seesmiselt totalitarismi poole, ning ma arvan, et nende kahe asja samastamine, mis osades anti-utopistlikes diskursustes esineb, on intellektuaalne viga (kui mitte sihilik ideoloogiline võte).” (Levitas, Sargisson 2003: 18).

isoleeritud, individuaalsete juhtumuste puhul: massidel ei jää neist enam mulje kui „looduslikest juhtumustest”. (Lukács 1983: 23)

Kui jääda Lukácsi hüpoteesile truuks, sai ajaloolise muutuse perspektiiv alles pärast neid sündmusi käegakatsutavaks ka „inimesele tänavalt”. Kirjandus- ja kultuuriteoreetik Carl Freedman seostab nende arendustega ajaloolise romaani ja teadusliku fantastika kui žanri peaaegu samaaegse ilmumise⁴: alles pärast seda, kui ajaloost sai massikogemus, osutusid kirjanduses võimalikuks žanrid, kus ajalugu ei kasutatud kui pelka dekoratsiooni, vaid kui inimese igapäevakogemust vahetult määratlevat „institutsiooni”, ning tulevikulised nägemused, mis rajanesid mitte lihtsalt üldise tehnilise võimaluse olemasolul, vaid tõeliselt konkreetsel, realiseeritavusele suunatud potentsiaalsusel (Freedman 2000: 75). Varamoodsad utopiad – More'i, Baconi või Campanella omad – langeksid niisugust jaotusjoont silmas pidades kirjutamisajalt n-ö proto-ajaloolisse või ajalooeelsesse aega: kui nood nägemused võisidki olla kehtiva ühiskonnakorralduse ja sotsiaalse olukorra kriitilised peegeldused, ei saanud nad mõjuda *ajaloolis-kriitiliselt*, mistõttu neil rohkearvulistel aruteludel, mis kaaluvad, kas More võis kirjutada oma „Utopia” lootusega selle programmilisele teostamisele või mitte, on siit üpriski keeruline otsustusjõuliselt kaugemale minna (vt nt Freedman 2000: 75; Bruce 2008: xxi–xxiv).⁵ Kõnealuste paremate maailmade nägemuste struktuuriline mitteajaloolisus avaldub ka nende kirjanduslikus vormis, ning iseäranis asjaolus, et utopia on lugeja ette toodud staatilise mittenarratiivse pildina. Nii More, Bacon kui ka Campanella pakuvad lugejale oma paremasse maailma üksnes „giidiga tuure” ehk väljamõeldud maailmakorra isoleeritud, staatilist liigendust ega kajasta oma täiuslikke ühikonnakordi nende ajaloolises eksistentsis (*tõeliselt* narratiivsed on üksnes raamjutustused selle kohta, kuidas üks või teine vaatleja utopiasaarele või külluse-

⁴ Freedman seab nende ilmumiste tinglikuks tähiseks Walter Scotti „Waverly” (1814) ja Mary Shelley „Frankenstein” (1818) (Freedman 2000: 48).

⁵ Jameson tõstatab võimaluse käsitleda utopiat ajaloolisel ajastul teadusliku fantastika sotsiaal-majandusliku alamharuna (Jameson 2005: 57); Carl Freedman väidab, et alles teaduslik fantastika „taasleiutab varasema [utopia]žanri ning elustab selle konkreetse utopilise potentsiaalsusega, mis on saadaval alles ajastul, mil tulevik on – kui nii võib öelda – hakanud eksisteerima” (Freedman 2000: 78); Ruth Levitasi ja Lucy Sargissoni sõnul avaldub klassikalisest Utopiast pärinev impulss nüüdisaja kirjanduses levinud „kriitilistes utopiates” või „kriitilistes düstoopiates” märksa fragmentaarsemalt, ajutisemalt, vaidlustatumalt, mitmemõttelisemalt – utopistliku tähelepanu põhirõhk on kandunud „sisult või struktuurilt protsessile” (Levitas, Sargisson 2003: 15).

linna satub ja sellele oma vaatepunkti lisandumise kaudu vormilise juurdepääsu tagab).

Eksisteerib niisiis vähemalt kaks põhjust, ajalooline ja struktuuriline, miks (klassikaline varamoodne) utopia on nüüdisaegse, ajaloolise ajastu intuitsiooni jaoks vastuvõetamatu või ebakohane. See aga ei tähenda, et klassikalise utopiakirjanduse *vormilis-narratiivsed* aspektid ning kirjandusliku utopia vormiline võrdlus oma ajaloolise ajastu „peegelpildi”, klassikalise (anti-utoopilise) düstoo- piaga (Orwell, Huxley, Zamjatin) ei võiks olla ka nüüdisaegse ideoloogi- lise konteksti suhtes kõnekad. Järgnev artikkel keskendubki eeskätt sellele vormilisele võrdlusele ning eelkõige subjektsuse mää- ravale rollile selles võrdluses, taotlusega öelda midagi tähenduslikku ka nende (eelmainitud) ajalooliste olukordade kohta, kus utopiline kujutlusvõime tundub olevat juba eos liiva jooksnud ning radikaalse teisitisuse tulevikulised horisondid paistavad olevat „ideoloogilisse haardesse pitsitatud” olevikumomendi eest küündimatult varjatud.⁶

Utopia ja (anti-utoopilise) düstopia ühine substant

Varamoodsate kirjanduslike utopiate ning hilisemate, 20. sajandist pärinevate düstoopiliste tekstide peamiste struktureerivate vormitun- nuste võrdlusest nähtub, et neid põhistab üks ja seesama impulss, mis võtab (Lukácsist lähtuvalt) „eel-ajaloolisel” ning „ajaloolisel” ajastul erineva kuju.

⁶Võrdluse selguse huvides olen järgneva arutluse lähtematerjalid piiranud üpris rangelt kirjandustekstidele; filosoofilist utopistikat (nt Blochi, Mannheimi, Marcuse, Marini või Ricoeuri utopiale kui ideaal-abstraktsele figuurile kes- kenduvaid mõtteid) olen kaasanud üksnes vajaduse korral täiendava taustana. Samamoodi võrdluse selguse huvides olen kirjanduse analüüsimisel kasutanud kõige üldtuntumaid klassikalise varamoodsa utopia ning klassikalise düstopia tekste ning jätnud kõrvale näiteks 1970ndatel populaarse, ent siinmail võib-olla mitte niivõrd tuntud „kriitilise utopia” žanri (nt Ursula LeGuini, Joanna Russi, Samuel R. Delany, Ernst Callenbachi või Marge Piercy tekstid). Arvan, et valitud materjalid on selle võrdluse produktiivseks läbiviimiseks piisavad, filo- soofilise utopistika või kriitilise utopia kaasamine nõuaks juba märksa mahu- kamat käsitlusruumi. Lisaks ei nõua siinse käsitluse üldistustasand düstopia ja anti-utopia žanrite laialtlevinud eristuse nüansseeritud rakendamist: anti-uto- pistlik impulss on teatava määran tüheldatav enamikus klassikalistes düstoo- pia- tes. Käesolevas arutluses on *düstopia* all silmas peetud esmajoones enamasti totaliseerivat laadi ning seega vähemalt mingil määral utopilise unistamise vastast impulssi kandvaid hõlmavustaotlusega ühiskonnakirjeldusi. Utopia, eu- topia, düstopia, ja anti-utopia vaheliste erinevuste kohta vt Sargent 1994: 9.

Klassikalistel varamoodsatel kirjanduslikel utoopiatel on vähemalt kolm struktureerivat ühisjoont. Kindlasti võib neid tuvastada veelgi, ent need kolm on käesoleva arutluse seisukohalt põhimised.

(1) Esimeseks selliseks läbivaks ühistunnuseks nii More'i, Baconi kui ka Campanella paremates ühiskonnakordades on ühisomandi ehk eraomandituse nõue, millest muuhulgas tuleneb kirjeldatavas ühiskonnakorralduses inimeste võrdsus. („Jah, vaesus ise, millel ainult näis raha nappivat, kahaneb ja kaob, kui raha enam ei ole”; vt More 2002: 129. „Nad otsustasid, et kõik on ühine, ja selleks nimeetatud ametimehed kannavad hoolt, et mitte ainult kehakinnitus, vaid ka teadmised, auavaldused ja meelelahutused oleksid kõigi päralt ja et keegi ei hoiaks midagi ainult enese tarvis”; vt Campanella 2005: 10.) Bacon keskendub „Uues Atlantises” majandusliku kapitali ühisomanduse asemel pigem sümboolse kapitali, s.t teadmiste ühisomandusele.

Tom Moylan vahendab kokkuvõtvalt filosoofia ajaloo võib-olla kõige suuremat utoopia apologeti ja eksegeeti Ernst Blochi, kes ütleb, et see nõue oli nende visioonide kirjutamise ajal küll sotsialismile suunatud, ent mitte „vahetult sotsialistlik”: „Kõik või peaaegu kõik utoopiad, olgu nad feodaalsed või kodanlikku laadi, ennustavad ühisomandit – see tähendab, peavad silmas sotsialismi. Tuleb tähele panna, et seda väljendati abstraktsel, kujutluslikul viisil, sest tolle aja tootlikud jõud polnud sotsialismi jaoks veel küpsed” (Moylan 1986: 23).

(2) Blochi tõdemus haakub hästi siinses arutluses käsitletud György Lukácsi hüpoteesiga, et „ajalooline ajastu” on Suure Prantsuse Revolutsiooni ja sellele järgnenud revolutsiooniliste sõdade tulemus, ning selle hüpoteesi poolt sisse viidud jaotusjoon liigitab varamoodsad kirjanduslikud utoopiad fundamentaalselt „mitte-ajaloolisse ajastusse”. Sellest ka nende juba mainitud teine ühisomadus: ilmuda pigem kui *staatiline pilt* või *vormiline totaalsus*, nagu narratiivita stoppkaader, mille juurde lugejale tagatakse ligipääs nn giidiga tuuri meetodi kaudu. Nii More'i, Baconi kui ka Campanella jutustustes küll „jutustatakse lugu”, ent see lugu on rangelt kirjeldatavate ühiskonnakordade erinevate tahkude esitlemise teenistuses – kaalul ei ole (näiteks) ühe või teise kangelase saatuse või ühe ühiskonnaklassi ajalooline võitlus teise vastu.

(3) Mujalt saabujad ei jõua utoopiatesse mitte sihiliku otsimise lõpptulemusena, vaid eksimise, mõne õnnetuse või muu sattumise kaudu, nii et utoopiaenklaavi „reaalne asukoht” jääb mingil põhjusel alati teadmata.

Baconi jutustaja jääb merereisil ränka merehätta, eksib teelt, ning laskub moonavarude lõppedes kaaslastega palvesse, et Jumal „nõndasamuti, nagu ta alguses kogus veed ühte paika, et kuiva maad näha oleks, ilmutaks seda nüüd [neilegi], et [nad] hukka ei saaks”. Seepeale jõuavad nad õhtuks ühe ilusa linna sadamasse, millest „Uues Atlantises” pikemalt juttu tulebki (Bacon 2004: 5).

Campanella „Päikeselinna” genoalane, kelle suu läbi utoopilisest imelinnast räägitakse, on sunnitud „mõningatel asjaoludel” Taprobanas ankru hiivama, kuid pageb hirmust kohalike elanike ees metsa ning leiab end sealt välja jõudes avaralt lauskmaalt otse ekvaatori all. Seal kohtub ta tervet hulka mehi ja naisi, kes juhatavad ta Päikeselinna (Campanella 2005: 5).

More saab „Utoopias” Utoopia-saare kohta teada mitme inimese vahenduse kaudu. Ta kohtub Antwerpenis oma sõpra Pieter Gilles'i, kes juhatab ta oma tuttava Raphael Hythlodaeusi juurde, kes oli oma merereisidel Utoopia-saarele sattunud ning kelle pajatuste põhjal More lõpuks oma ülestähendused koostab. „Utoopia” kaaskirjas oma sõbrale Pieter Gillesile kirjutab More aga hiljem niimoodi:

Sest kas ei tulnud meil ette temalt küsida või tal meile ütelda, millises Uue Ilma osas Utoopia asub. Ses asjas oleksin ma pigem suure hulga raha maksnud kui sellega leppinud, et see meil teadmata jääb, nii sellepärast, et mul on häbi, et ma ei tea, millises meres see saar asub, millest ma nii pika loo kirjutasin, nagu ka sellepärast, et meie seas on inimesi, iseäranis üks vooruslik ja väga mees, teoloogiaprofessor, kes tahab iga hinna eest Utoopiale minna... (More 2002: 11)

Need kolm ühisjoont – eraomandituse nõue, vormilise tasandi ajaloolisusetus või narratiivitus, juurdepääsu sattumuslikkus jäävad (Lukácsist lähtuva) „ajaloolise ajastu” klassikaliste kirjanduslike (anti-utoopiliste) düstopiate ühiskonnakirjeldustesse alles, kuid võtavad märksa teistsuguse kuju:

(1) Eraomanditusest saab subjektitus, iseloomutus või identiteeditus kui põhimine, individuaalne seesmine eraomanditus. Utoopias esiplaanil olevast inimeste majanduslikust võrdsusest saab düstopias kollektiivne, kriitikameeleta suikumus totalitaarset laadi ideoloogia-

unne. Sellise ühiskonna inimesed on võrdsed, sest nad on *võrdselt subjektitud*.

Näiteks üks varasemaid ja tuntumaid kirjanduslikke düstoope, George Orwelli „1984” (1948) kirjeldab ühiskonnasüsteemi, kus kõik indiviidid on ka nende kõige isiklikumate eraeluhetkede ajal range jälgimise all ning igasugune teisitimõtlemine („mõtteroim” selle sõna otseses mõttes) on karmilt karistatav. Orwelli teoses markeerib seestmist eraomanditust, inimeste võrdset sisemist eraomandit indiviidi kõige personaalsema sfääri koloniseerimine kehtiva ideoloogia poolt.

Kirjandusajaloo võib-olla kõige tuntum düstopia, George Orwelli „1984” (1948) kirjeldab ühiskonnasüsteemi, kus kõik indiviidid on ka nende kõige isiklikumate eraeluhetkede ajal range jälgimise all ning igasugune teisitimõtlemine („mõtteroim” selle sõna otseses mõttes) on karmilt karistatav. Orwelli teoses markeerib seestmist eraomanditust, inimeste võrdset sisemist eraomandit indiviidi kõige personaalsema sfääri koloniseerimine kehtiva ideoloogia poolt.

Võib vaielda, kas absoluutse majandusliku ühisomandi eeltingimuseks või kaasnähuks pole alati subjektidevaheliste erinevuste ühtlustumine, ent käesoleva arutelu seisukohalt on oluline osutada üksnes vormilisele asjaolule, et sellal kui varamoodsad utoopianarratiivid rõhutavad majanduslikku võrdsust kui midagi positiivset, siis „ajaloolise ajastu” düstopianarratiivid rõhutavad samal ühiskonnakirjelduslikul tasandil subjektidevaheliste erinevuste kadumist ning indiviidi individuaalset identiteeditust kui midagi negatiivset.

(2) Klassikaliste „ajaloo-eelsete” kirjanduslike utoopiate vormiline staatilisus ning nende äärmisel juhul üksnes marginaalne tähelepanu kirjeldatava mitte-koha ajaloole transformeerub „ajaloolise ajastu” narratiivsetes düstoopiates sisulise tasandi sündmuseta, muutumishorisondita seisakuhetkeks. See seisakuhetk on nende narratiivide esialgseks *lähteseisundiks*: ka düstopianarratiivide alguses tehakse lugejale kirjeldatavasse maailma kõigepealt suuremal või vähemal määral „giidiga tuuri” – talle näidatakse esialgu ajaloolist seisakuhetke, mis on utoopiatega sarnaselt totaalset laadi, ent erinevalt utoopiatest kirjeldatakse siin reeglina ühiskonda, milles ajaloolised

vastuolud on ära lahenenud täieliku totalitarismi kasuks – ajalooline võit (aga ka võit ajaloolisuse üle) on juba saavutatud⁷.

Tekstiliselt ei ole nende seisakuhetkede kirjeldused nii homo-geensed või mahukad kui varamoodsates utoopiates – näiteks nii Zamjatini romaanis „Meie” kui ka Orwelli romaanis „1984” saame kirjeldatava ühiskonnakorralduse sisulisest, totalitaristlikust ajaloolisusest aimu märksa fragmentaarsemalt, paralleelselt teose süžeearendustega. Küll aga Aldous Huxley düstooptas „Hea uus ilm” kirjeldatakse reproduktsioonitehnoloogiate ja unesõppimise kaudu saavutatud õnnelikku, vastuoludeta klassiühiskonda „giidiga tuuri” meetodil kõigepealt ligi kuuskümmend lehekülge, enne kui peategelasse puutuv romaani *tõeline süžee* alguse saab.

(3) Kui varamoodsate kirjanduslike utoopiate juures oli rangelt sattumuse küsimus kirjeldatava parema ühiskonnakorralduse (Päikeselinna, Uue Atlantise) leidmine, siis „ajaloolise ajastu” düstooptas on sattumuseks kirjeldatavast totalitaristlikust seisakuhetkest väljapääsemine – see, mida kohe hakkab kutsuma „ärkamishetkeks”.

„Ärkamishetk” kui düstooptanarratiivi käivitav jõud

Nimelt ühendab suurt hulka düstooptanarratiive üks sisuline motiiv – narratiivselt struktureeriv moment või ärkamishetk, mil loo peategelane *jõuab kriitilise teadvuseni*.

François Truffaut’ ekraniseering Ray Bradbury romaanist „Fahrenheit 451” (1966) viib vaataja tulevikumaailma, kus kirjandus on seadusega keelatud ning kus Ameerika Ühendriikide totalitaarne valitsus annab vaba voli Tuletõrje nimelisele institutsioonile, et järelejäädud olemasolev kirjandus leida ja hävitada. Film on jutustatud ühe tuletõrjuja, Guy Montagi vaatepunktist, kes kohtab ühel päeval oma naabrit, ebakonventsionaalsete töömeetoditega Clarisse’i, kes küsib talt, kas ta ka loeb raamatuid, mida tal põletada tuleb. Sellest

⁷ Kas asjaolu, et Nõukogude-aegses ajakirjanduslikus retoorikas kuulutati sedavõrd palju sündmusi „ajaloolisteks”, märgib samuti retoorilist tendentsi omistada ajaloolise muutuse kvaliteeti süsteemile, mis oma totaalsuses peab varjama (teesklust), et on ajaloolisuse tegelikult juba ületanud? – Ühelt poolt peab „eesrindlikule totalitaarsele subjektile” olema selge, et „parim võimalik maailmakord” on juba kehtestatud, teiselt poolt peab seda korda katma pidev sündmuslikkuse retooriline aura, mis veenab, et ka ajalooliselt lõpuleviidud maailmakorras saab juhtuda midagi murranguliselt ajaloolist.

alates hakkab Guy vabal ajal üha rohkem raamatute peale mõtlema, salaja omale raamatuid koju tooma ning neid õhtuti magava abikaasa eest end varjates lugema. Loo jätkudes tuleb Guy saladus ilmsiks ning tal õnnestub napilt seadusekohase vangistuse eest põgeneda.

Mõneti sarnaselt Truffaut' filmile kujutab Kurt Wimmeri märksa hilisem film „Equilibrium” (2002) rahus elavat tulevikumaailma, kus inimestele on keelatud nii tunded kui ka kunstiline väljendus ning elanikkond tarbib igapäevaselt kemikaale, et oma emotsioone maha suruda. Seaduse täitmise kontrollorganiks on Grammatoni kloorikute ordu, mis sarnaselt Truffaut' filmi Tuletõrjele otsib ja hävitab veel olemasolevat kunsti ning viib kohtu ette tunnete maha-surumisest keelduvaid vastupanuliikujaid. Lugu on jutustatud ühe klooriku, John Prestoni vaatepunktist, kes avastab, et tema paari-mees on reididelt luulet „kõrvale pannud” ning käib seda äärelinnades salaja lugemas. Ta hakkab oma paarimehe kuritööpaigal, ent juhtunu jääb teda kummitama ning ühel hommikul, kui tal jääb õnnetusjuhtumi tõttu oma igapäevane keemiadoos manustamata, hakkab ta kogema tundeid, mis seavad tema moraalse palge tema enda silmis kahtluse alla ning hakkavad mõjutama tema tegevusi. Püüdes oma tundeid töökaaslaste eest varjata, kontakteerub ta lõpuks vastupanuliikumisega, ning aitab kukutada režiimi, mida ta varem teenis.

Jevgeni Zamjatin romaanis „Meie” (1921) on riigimatemaatik D-503 Ühtse Riigi nimelise linnriigi peainsener, kes juhatab Integraali ehitamist – see on kosmoselaev, mis peaks loogika hegemonia ühel päeval teistele planeetidele eksportima ning aitama Ühtsel Riigil vallutada päikesesüsteemi („läbi integreerida universumi lõpmatu võrrand”, Zamjatin 2006: 1). D-503 kohtab aga I-330, väljakutsuvalt käituvat naist, kes selle asemel, et tema kõrval impersonaalselt magada, hoopis võrgutab ja õrritab teda, mille tulemusena tekivad mehel naise suhtes kinnismõtted ning ta hakkab nägema unenägusid, mida ühiskonnas peetakse irratsionaalsuse ja hullumeelsuse sümptomiks. Naine viib teda järk järgult kurssi väljaspool linnriiki tegutseva riigivastase vastupanuliikumisega...

Orwelli romaani „1984” peategelane Winston Smith, kes küll romaani algusest saadik režiimi salamisi vihkab, julgeb oma ühiskonnakriitilist meelsust väljendada alles pärast seda, kui talle on armastust avaldanud Julia, kelle mahitusel nad jälgimisvabades tsoonides armulugu püüavad alustada – ning edasi algab nende vastastikune reetmistejada.

Nagu öeldud, saavutab Aldous Huxley romaanis „Hea uus ilm” (1931) peategelane Bernard kriitilise teadvuse alles pärast ulatuslik-

ke ühiskondliku süsteemi kirjeldusi ning hakkab siis küsitlema ümbritseva „õnneliku” ühiskonnakorralduse radikaalselt desubjektiveerivat toimet. („Parema meelega jään iseendaks. Iseendaks ja pahuraks” (Huxley 1989: 65); „Mul on siis tunne, nagu ma oleksin rohkem mina” (samas, 66); „Bernard hakkas ajama mingit arusaamatut ja ohtlikku jama” (samas, 68).)

Äratundmisele või kriitilisele teadvusele jõudmine – nimetagem seda *ärkamisehetkeks* – on filosoofias võrdlemisi laialt levinud allegooriline kujund: mõelgem kasvõi Walter Benjamini kirjeldustele modernsusest kui uneteadvuse poolt konstitueeritud aja-unest, millest ärkamine võiks olla ajalooteaduse lõppeesmärk (vt Lott 2009: 589–590), või Madis Kõivu solipsismi-probleemi lahendus-püüdu konstitueerivale *ärkamisrealistlikule* tõdemusele, et unenägu on miski, millest tuleb ärgata (vt Kõiv 2000: 902–914). Samuti on uni olnud sageli „ideoloogilise teadmatus” võrdkujuks – Žižeki järgi oli Marxi kõige lihtsam ideoloogia definitsioon „Nad ei tea seda, aga nad teevad seda” (Žižek 2003: 65). Guy Debordi järgi ühendab Vaatemäng vaatemänguühiskonna liikmeid nende eraldamise kaudu, suigutades ja nõrgendades seeläbi nende kollektiivset vastupanuvõimet.⁸

Ning loomulikult on ärkamishetke, nägijaks saamise (või otse-õnu „silmade avanemise”) motiiv kesksel kohal Esimese Moosese raamatu pattulangemisloos, kus sellega märgitakse hetke, mil naine ja mees maitsevad mao pakutud keelatud vilja ning hakkavad tegema vahet heal ja kurjal:

Ja naine vastas maole: „Me sööme küll rohuaia puude vilja, aga selle puu viljast, mis on keset aeda, on Jumal öelnud: Te ei tohi sellest süüa ega selle külge puutuda, et te ei sureks!” Ja madu ütles naisele: „Te ei sure, kindlasti mitte, aga Jumal teab, et päeval, mil te sellest sööte, lähevad teie silmad lahti ja te saate Jumala sarnaseks, tundes head ja kurja”. Ja naine nägi, et puust oli hea süüa, ja see tegi ta silmadele himu, ja et puu oli ihaldusväärne, sest see pidi targaks tegema. Siis ta võttis selle viljast ja sõi ning andis ka oma mehele, ja tema sõi. Siis nende mõlema silmad läksid lahti ja nad tundsid endid alasti olevat, ja nad õmblesid viigilehti kokku ning tegid enestele põlled. (1Ms 3, 2–7)

⁸ „Vaatlejaid ühendab üksnes ühesuunaline suhe keskmega, mis hoiab alal nende isoleeritust teineteisest. Vaatemäng ühendab seega seda, mis on eraldatud, kuid ühendab seda ainult *selle eraldatuses*.” (Debord 1995: 22)

Käesoleva arutluse kontekstis kasutaksin ärkamishetke kujundit selleks, et iseloomustada narratiivset elementi, mis düstooopiažanri ülesehitust läbivalt struktureerib.

Nimelt jaotab kõikides ülal näiteks toodud kirjandus- või linateostes peategelase äkiline või järk-järguline kriitilise vaatepunkti lisandumine fiktsioonimaailma jäädavalt kaheks – või õigupoolest laseb see lugejale/vaatajale üht fiktsioonimaailma teose vältel paista kahest ühildamatult erinevast vaatenurgast. Toimuvat teisendavat jagunemist düstooopilises fiktsioonimaailmas võiks lugemiskogemuse seisukohalt kirjeldada järgmiselt: klassikalised düstopianarratiivid saavad oma tõelise algus- või põhjuspunkti hetkest, mil pealtnäha õnneseisundi saavutanud, takistusteta ja isetoimivas ühiskonnas ärkab keegi n-ö subjektina, kellenagi, kellel on ühtäkki ümbritseva suhtes kriitiline teadvus. Ning see keegi näeb äkitselt, „silmade avanedes”, et tema ümber valitseb süsteemi repressioonidel põhinev totalitaristlik õudusunenägu, millele kõik ülejäänud on nüüd, *tema uuest vaatepunktist*, alati olnud allutatud nagu mingisse kriitikameelela õnneunne. Teisisõnu – see, mis varem mõjus (kvaa-si-teadvustatult) täitunud utoopiana, saavutatud õnneseisundina, mõjub nüüd, ideoloogia-unest ärganule, (tagantjärele ja edaspidi) totalitaristliku süsteemi takistusteta isetoimivusena.⁹ Ning sellele vastavalt võiks teoste struktuurilist tasandit silmas pidades täheldada, et staatiline utoopia, milles varem tehti lugejale otsekui giidiga tuuri (ning mille osaline võis olla ka peategelase toona *mitte-kriitiline* vaatepunkt), muutub selle ärkamise ajal saadud tõukest narratiivseks düstooopiaks, kust edasi algab teoses reeglina ideoloogia-unest ärganud, humanistliku teadvuse saavutanud peategelase *ajalooline* võitlus ellujäämise eest, või parimal juhul isegi oma „vastavastatud” inimlike ideaalide levitamise eest.¹⁰

⁹ Orwelli romaanis on üleminek utoopialt düstooeriale märksa tinglikum, vähem radikaalne, hāgusamate piiridega: Winston on algusest peale kriitilisel teadvusel. Selles mõttes on Orwell *ideoloogia loomuse* suhtes peenetundelisem: ta näitab, et ideoloogiale alludes võib indiviid säilitada osalise *kriitilise meele*, ent teisalt siiski alluda althusserilikule interpellatsioonile, mida siin kehastavad otsesõnu vihkamisminutid. Sellegipoolest on vaatepunkti nihe ka Orwelli teosesse sisse kirjutatud – „keskmist inimest tänavalt” kirjeldatakse romaani alguses ikkagi kui kriitikameelela automaati.

¹⁰ Mitmel ülal näiteks toodud ärkamishetkel on üks ühisjoon – nii nagu Piiblis, paistab ka siin neid sageli provotseerivat naistegelane, kes nendes tekstides funktsioneerib kahtlemata iha figuurina. Iha ja õnn on tihti asetatud vastastikku välistavasse suhtesse: „Psühhoanalüüsis on iha reetmisel täpne nimi: õnnelikkus.” (Žižek 2002: 58)

Kokkuvõtvalt – kriitilise subjekti ärkamine viib kunstiteksti sisse utopia ja düstopia vahelise (näiliselt küll enne/pärast) eraldusjoone ning laseb ühel ja samal fiktsioonimaailmal paista ühes tekstis korraga nii subjektitu, mittenarratiivse, ajaloolisuseta õnneseisundina kui ka subjektiivse, narratiivse ja ajaloolise õnnepüüdlusena. Ent oluline on siinkohal tähele panna, et utopilisus ja düstopilisus ei ole sugugi fiktsioonimaailma olemuslikud kategooriad; kirjeldatava ühiskonnasüsteemi utopilisus või düstopilisus on rangelt (sattumusliku) vaatepunkti küsimus. Struktuuri tasandil on kirjanduslik utopia ja kirjanduslik anti-utopia peaaegu eristamatult sarnased: utopia ja anti-utopia ei projitseeri meile erinevaid ühiskondi. Nad projitseerivad meile üht ja sedasama ühiskonda kahest erinevast, ühildamatust vaatepunktist. Viimasel piirjoonel on võimalik väita: kollektiiv, ühiskond jääb mõlemas nägemuses esialgu samaks, tajunihe utopiast düstoopiasse tekitab ainuüksi ajalooline perspektiiv, mille lisandab ärganud, subjektsuse saavutanud indiviid. (Oluline on märkida, et tajunihe toimub ainult jutustaja/peategelase tasandil ning kui seda ei toimuks, tajuks lugeja kirjeldatavat ühiskonnakorda ikkagi düstoopilisena. Need kirjandustekstid eeldavad, et lugeja ise on „alati juba ärganud”: metafoorsel tasandil pakub ärkamishetke näitlik läbimäng lugejale niisiis arutlemisvõimalust omaenese ideoloogilise hõivatuse astme üle.)

Sestap õpetab kirjanduslike düstopiate narratiivne struktuur esmajoonel seda, et *düstopia on utopia, millest on ärgatud*.

Õnneune otsustamatu kvaliteet

Selle tõdemuse võiks ka mitte-allegoorilistes terminites sõnastada: düstopia on utopia, millele on lisandunud *põhimises mõttes narratiivne, ajaloolis-kriitiline subjekt*.¹¹

Niisugune järeldus ja sellesse kätketud implitsiitne erinevus utopilisest teksti staatilisuse ja düstopiate teksti dünaamilisuse vahel toob igapäevase ideoloogilise reaalsuse tasandile liikudes ning sealt *realiseerunud utopia* kontseptsioonile mõeldes endaga kaasa ühelt poolt vormilise kinnituse laialt levinud teoreetilisele seisukohale, et narratiivsus/ajalisus on sidusa subjekti loomise jaoks konstitutiiv-

¹¹ Kasutan siinses tekstis termineid *narratiivne* ja *ajalooline* peaaegu sünonüümsetena, eelistades esimest siis, kui jutt käib kirjandustegelase subject-susest, ja viimast siis, kui vaatluse all on ideoloogiline indiviid kui niisugune.

ne¹², ja teiselt poolt tõdemuse, et „ajaloolisel ajastul” on utoopilisele kujutlusvõimele paratamatult ka struktuuralseid, *narratiivset laadi takistusi*. Narratiivsus paistab olevat moodsa kriitilise subjekti ajaloolise eksistentsi eeltingimus. Seda sorti subjekt ei suuda oma ajalooliselt dünaamilise, avatud loomuse tõttu usutavalt ette kujutada täielikku neutrumit, kus dialektilised pinged on lõpuni lahendatud ning kätte on jõudnud end ainuüksi staatilise pildina ilmutav suletud sotsiaalmajanduslik ühiskonnakord, lõplikku õnneseisundisse ehk igavikulisse puhke-epohhi viidud ühiskonna seisakuhetk. Või õigemini – pigem on potentsiaalse seisakuhetke loomus niisuguse subjekti kujutlusvõime jaoks lõpuni määratlematu, otsustamatu: seisaku lõpliku ja totaalse kvaliteedi tõttu pole ajaloolise avatuse vaatepunktist otsustades võimalik öelda, kas tema „ärkamise-järgseks” tõeliseks sisuks on subjektide kollektiivne õnneseisund või selle vastand, subjektideta, totalitaarne kontrolliühiskond. Igapäevast, fundamentaalselt ajaloolist eksistentsi lahutab realiseeritud utoopia kujutelmast lõhe, mis rajaneb üldisel võimatusel kujutada ette mittesubjektiivset, ajaloolisusetut reaalsust. Utoopiline kujutlusvõime kohtab siin ületamatut narratiivset tõket: võimatust ületada ajaloolisust ennast, ületada ajaloolis-kriitilise subjekti avatud ja mittetotaalset loomust. Suutmatuse tõttu lõpuni ette kujutada mitteaajaloolist eksistentsi kummitab sellise subjekti jaoks utoopilise õnnelubaduse totaalsust alati ka ajaloolisusetu totalitarismi tont. Siingi kangastub uuesti ambivalentsus, mis on kätketud More'i sisseristiva teksti nimesse: Utopia (*ou/eu* + *topos*) on ajaloolise subjekti jaoks alati ja lahutamatult *nii* hea koht *kui* ka mittekoht.

Tõdemuse, et düstopia on utoopia, millele on lisandunud ajaloolis-kriitiline subjekt, võib nüüd panna „reaalsuse vastu proovile” ning naasta nende juba kirjeldatud ajalooliste olukordade iseloomustamise juurde, kus radikaalse teisisituse tulevikulised horisondid paistavad olevat „ideoloogilisse haardesse pitsitatud” olevikumomendi eest küündimatult varjatud.

Üheks hilisemaks, tuntumaks ja paljuarutatumaks niisuguse (näiliselt „täitunud utoopia”) olukorra püstitamiseks võib pidada Francis Fukuyama 1989. aasta deklaratsiooni *ajaloo lõpust* – nägemust selle kohta, et ajaloolisus on jõudnud liberaalse demokraatia idee näol oma loomulikku, *tõeliselt* ajalooliste alternatiivideta lõpppunkti. Selle deklaratsiooni vastu on viimasel kahel aastakümnel suunatud palju tõsist kriitikat (üht konstruktiivsemat ja põhjalikumat vt Derrida 1994: 56–75), ent samavõrra oli sel (iseäranis kirjandus-

¹² Aga konstruktiivset poleemikat selle seisukoha aadressil vt Lamarque 2004.

ja kultuuriteoorias ning postmodernsetes kultuuri-uuringutes) algusaastatel hulgaliselt vaimustunud kaasajooksikuid.¹³ Ja ehkki Fukuyama ei täheldanud „ideaalset ühiskonnavormi” (käesoleva arutluse terminites: utoopiat) niisiis *de facto*, täheldas ta seda sellegipoolest *ideelisel tasandil*, elluviidavana, ning isegi „ajaloo kui sellise” (Fukuyama 2002: 12) paratamatu lõpp-punktina.¹⁴

Käesoleva arutluse eesmärk ei ole aga laskuda eetilistesse otsustustesse Fukuyama deklaratsiooni üle, vaid osutada utoopia ja anti-utoopilise düstopia vahelise otsustamatuse taustal asjaolule, et eksisteerib struktuuralseid põhjuseid, miks seda laadi deklaratsioonid võivad olla kerged tulema ning miks neil võib olla sedavõrd palju järgijaid. Nii nagu kirjanduses on utoopilise ja düstoopilise maailmatunnetuse erinevus *vaatepunkti (lisandumise) küsimus*, eristab ka (antud juhul liberaal-demokraatliku) ideoloogia äärmuseni tugevnenud haardes reaalsust näiliselt juba realiseerunud utoopiast üksnes *ajalooliselt kriitilise subjekti pilgu juuresolu*. Ning, veel enam, iga niisuguse individuaalse pilgu lisandumine on rangelt võttes *sattumuse küsimus*: see, mida ühed pidasid liberaaldemokraatlikuks, „kapitalistlikuks paradiisiks kui ajaloo lõpuks” (Derrida 1994: 74), tundus teistele olevat pöördumatult suureneva ühiskondliku lõhe, süveneval ekspluateerimisel põhineva ja „pidevalt ahene-

¹³ Seejuures osutab ka Derrida, olenemata oma ränkadest vastulausetest Fukuyama *ethosele*, et tema ümber tekkinud negatiivset poleemikat on lisaks tublisti võimendanud nende teoreetikute pimeda ja pealiskaudse entusiasmi mõju, „kes teda on ekspluateerinud” (Derrida 1994: 74). Täpsuse huvides ja nonde kaasajooksikute kiuste tuleb siinkohal sestap märkida, et Fukuyama ei väitnud oma tekstis „Ajaloo lõpp ja viimane inimene”, et pärast 1980. aastate lõpu laialdast liberaaldemokraatlikku revolutsiooni puudunuks suuremas osas inimühiskonnast ebaõiglus, kuid väitis, et niisugune olukord on põhijoontes saavutatav: „Sellega ei tahtnud ma öelda, et tänases stabiilse demokraatiaga riikides nagu Ameerika Ühendriikides, Prantsusmaal või Šveitsis ei oleks ebaõiglust või tõsisid sotsiaalseid probleeme. Ent, nagu ma argumenteerisin, on need probleemid tingitud pigem sellest, et vabaduse ja võrdsuse kaksikpõhimõtte, millele tänapäeva demokraatia rajatud on, elluviimine on lõpetamata, ja mitte nii väga neis põhimõtteis endis sisalduvatest mõradest. Kuigi tänases päevas on riike, mis stabiilse liberaalse demokraatiani ei jõuagi, ja teisi, mis muudesse, primitiivsematesse valitsemisvormidesse nagu näiteks teokraatiasse või militaarsesse diktatuuri tagasi langevad, ei ole liberaalse demokraatia *ideaali* paremaks võimalik teha.” (Fukuyama 2002: 11 – kursiiv originaalis).

¹⁴ Just esmajoonel selle ideelise tasandi lõpudeklaratsiooni vastu oli suunatud Derrida kriitika, kui ta süüdistas Fukuyamat Alexandre Kojève'i mõtete väärtõlgendamises ning kontekstist väljarebitud võimendamises (vt Derrida 1994: 72–74).

vate tulevikualternatiividega” reaalsuse tingimustes toimuv (peaaegu totalitarismi-vastast laadi) düstoopiline (klassi)võitlus.¹⁵

Kirjandusteadlane Brian McHale on liberaaldemokraatliku revolutsiooni võiduaega, Berliini müüri varisemise ja Maailma Kaubanduskeskuse kaksiktornide varisemise vahelist aega kirjeldanud kui perioodi, mil aastakümneid olemas olnud kultuuriline postmodernism langes lõpuks kokku multipolaarsete maailmaajalooliste tendentsidega (vt Grishakova, Tomberg 2008). Ka see kirjeldus kätkeb endas vastakaid tendentse: ühelt poolt võib kõnealust perioodi kirjeldada niisiis kui ajastut, mida iseloomustas kunstiliste väljendusvõimaluste peaaegu utoopiline paljus, „niivõrd suur määramatus ja avatus, et seda ajajärku võiks käsitleda postmodernismi haripunktina” (samas).¹⁶ Aga teisalt ning siinse arutluse kontekstis asjakohasemalt rõhutatakse kultuurilise postmodernismi kirjeldustes sageli tehnoloogia otsustavat väljakutset subjektiivsusele ja üha suurema vaevaga alal hoitavat ajalootunnetust.¹⁷

Viimasel piirjoonel just seda õpetab utoopia ja düstooopia vaheline *sattumuslikul subjektiivsusel* põhinev minimaalne erinevus: *mida tugevam on (mõne konkreetse) ideoloogia haare, seda nõrgem on selle haardes viibiva kriitilise subjekti empiiriline ajaloolisustunnetus, nii et ümbritsev võib õnneliku sattumise korral hakata üha enam mõjuma staatilise ja mitte-ajaloolise realiseerunud utoopiana ning õnnetu sattumise korral maksimaalse määraneni ahenenud, tulevikualternatiivideta halva igavikuna.*¹⁸

¹⁵ Selle sattumuse taustal heiastub noor-hegeliaanide utoopiline sotsialism, millele Marx ja Engels vastandasid oma teadusliku sotsialismi: Marxi ja Engelsi sõnul oli *üleminek puhke-epohhi* utoopiliste sotsialistide jaoks teaduslikult läbitöötamata, pigem utoopilise soovmõtlemisel põhinev ja seega suuremal või vähemal määral sattumuslik element, millele nad vastandasid kommunismi kui ühiskonnakorra, mis kujuneb välja kapitalismile omaste sisemiste tendentside ajaloolisel intensiivistumisel.

¹⁶ Kõrvalt vaadates on kaheldav, kas see võimaluste avatus tähendas ka radikaalselt erinevate alternatiivide tajumist või lihtsalt liberaaldemokraatliku konteksti võimaluste piires pakutavat paljusust.

¹⁷ „Kogu meie tänapäeva sotsiaalne süsteem on järk-järgult hakanud kaotama oma võimet alal hoida omaenese minevikku, on hakanud elama kestvas olevikus ja pidevas muutumises, mis tühistab traditsioonitüüpe, mida kõik varasemad ühiskondlikud formatsioonid on pidanud ühel või teisel viisil säilitama.” (Jameson 1997: 141)

¹⁸ Olgu märgitud, et rääkides „ideoloogia haardest” räägin ma mõne konkreetse ideoloogia (nt liberaaldemokraatia) ülemvõimust ning ei puuduta althusserilikku tasandit, millel igasugune subjekt on *a priori* ideoloogiline. Need kaks

Väljajuhatus: ärkamise ja suikumise dialektika

Ent naaskem veel kord kirjanduslike düstoopiate ning iseäranis tolle *õnneunest ärganu* juurde, kellest nii paljude näidete varal juba juttu tehtud – Winstoni, D-503, Bernardi või Montagi juurde. Ärkamishetk, millega anti-utoopias kaasneb ajaloolisus ja narratiivsus, paistab osutavat, et ajalooliselt mõtlev, n-ö narratiivne subjekt on kollektiivi suhtes oma põhiolemuses vähemalt minimaalselt õnnetu.

Kuid kohane oleks öelda, et tema sattumuslik ärkamishetk märgib ühtlasi suurema äratundmise ja seega omamoodi tõelisema õnne juurde jõudmist: ta märkab, et on olemas mingi suurem õnn kui see, mida ta jagab oma kogukonnaga. Ning selle valguses tahab ta oma õnne kogukonnale projitseerida: ta näeb, et kõik teised, kogu too kogukond, on kollektiivselt õnnetud ja kannatavad. Ent tema äratundmisõnn osutub üürikeseks, ja seda sellepärast, et ta avastab, et tal pole seda õnne kellegagi jagada. Tal pole oma õnne suhtes pädevaid argumente: kui ta selle reedaks, püüaks kogukond teda kõrvaldada.

Äratundmise õnnest saab düstoopilises narratiivis niimoodi omakorda üksinduse õnnetus.

Aga see, mis düstoopilise fiktsiooni „autonoomsel väljal” võtab väljajoonistatud fikseeritud äärmuste kuju, toimub „reaalses ideoloogilises olukorras” suuremal või vähemal määral kahe pooluse vahelise eristamatuse tsoonis, pigem nende pooluste vahelise vahelduva võnkumise protsessina. Ning niimoodi võib utoopiate ja anti-utoopiate vahelise otsustamatuse taustal retooriliselt küsida: kas õnn on üldse miski iseeneses, või on see kollektiivne konstrukt? Kas õnn ei peitu tõepoolest, nagu liigagi sagedasti öeldakse, jagamises? Sest kes ütleb, et utoopiline kogukond ühe liikme ärkamisest õnnetumaks muutub? Õnnetumaks jääb ta siis, kui ärganul oma õnne jagada õnnestub ning kogukonda suurema tervikuna selle uue õnne poole püüdlema sunnib. Ning kas niimoodi, klassikaliste anti-utoopiate struktuuri valguses ei võiks dialektilises vaimus areneva, „ajalooliselt mõtleva” kogukonna kestust läbi aja kirjeldada ärkamisena üha uude õnnetusse, ent samavõrra ja samaaegselt ka sellejärgse suigatamisena üha uude õnneunne? Nii paistab uinumise ja ärkamise, õnne ja õnnetuse vaheline otsustamatus põhistavat ka selle kogukonna kestust. Õhtumaine kultuur paistab olevat leiutanud endale äratuskella, ning äratuskellaga kaasa ka vaigistusnupu, mis tal kestvalt

tasandit on omavahel kooskõlas ning vastavuses Louis Marini tuntud tõdemusega, et utoopia on kehtiva ideoloogia ideoloogiline kriitika.

ärgata ja uinuda võimaldab. Õnneunest ärgatakse üha uude õnnetusse, millest saab omakorda õnneuni, ja niimoodi, dialektiliselt, *ad infinitum*.

Kirjandus

- Bacon, Francis 2004. Uus Atlantis. Valik esseid. Tlk. K. Suursalu. *Loomingu Raamatukogu* 40.
- Bruce, Susan 2008 (ed.). *Three Early Modern Utopias. Utopia, New Atlantis and The Isle of Pines*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Campanella, Tommaso 2005. Päikeselinn. Tlk. K. Rebane. *Loomingu Raamatukogu* 15.
- Debord, Guy 1995. *The Society of the Spectacle*. Tlk. D. Nicholson-Smith. Zone Books: New York.
- Derrida, Jacques 1994. *Specters of Marx. The State of the Debt, the Work of Mourning & the New International*. Tlk. P. Kamuf. New York and London: Routledge.
- Freedman, Carl 2000. *Critical Theory and Science Fiction*. Hanover and London: Wesleyan University Press.
- Fukuyama, Francis 2002. *Ajaloo lõpp ja viimane inimene*. Tlk. M. Enno; T. Saimre; H. Saluäär; H. Tamm. Tallinn: Tänapäev.
- Grishakova, Marina; Tomberg, Jaak 2008. On the Obligation Toward the Difficult Whole. Interview with Brian McHale – *Hortus Semioticus* 3. http://www.ut.ee/hortussemioticus/1_2008/mchale.html (vaadatud 12. juulil 2011).
- Huxley, Aldous 1989. *Hea uus ilm*. Tlk. H. Rajandi. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jameson, Fredric 1997. Postmodernism ja tarbimisühiskond. Tlk. J. Lipping. *Vikerkaar* 1/2: 128–142.
- Jameson, Fredric 2005. *Archaeologies of the Future. The Desire Called Utopia and other Science Fictions*. London: New York: Verso.
- Kõiv, Madis 2000. Was ist der Esten Philosophie: metafilosoofiline mõtisklus. *Akadeemia* 4: 901–926.
- Lamarque, Peter 2004. On Not Expecting Too Much from Narrative. *Mind & Language* 19(4): 393–408.
- Levitas, Ruth; Sargisson, Lucy 2003. Utopia in Dark Times: Optimism/Pessimism and Utopia/Dystopia — Baccolini, R; Moylan, T. (eds.) *Dark Horizons. Science Fiction and the Dystopian Imagination*. New York; London: Routledge, 13–27.

- Lott, Toomas 2009. Walter Benjamin. — Annus, E. (toim.). *20. sajandi mõttevoolud*. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 569–597.
- Lukács, Georg 1983. *The Historical Novel*. University of Nebraska Press.
- More, Thomas 2002. Utopia. Tlk. R. Jesmin. *Loomingu Raamatukogu* 11–12.
- Moylan, Tom 1986. *Demand the Impossible*. New York: Methuen, Inc.
- Orwell, George 1990. 1984. Tlk. E. Treeman. *Loomingu Raamatukogu* 48–51.
- Sargent, Lyman Tower 1994. The Three Faces of Utopianism Revisited. *Utopian Studies* 5.1: 1–37.
- Taylor, Astra 2005. *Zizek! Zeitgeist* Video.
- Truffaut, Francois 1966. *Fahrenheit 451*. Universal Pictures.
- Wimmer, Kurt 2002. *Equilibrium*. Dimension Films.
- Zamjatin, Jevgeni 2006. *Meie*. Tlk. M. Varik. Tallinn: Tänapäev.
- Žižek, Slavoj 2002. *Welcome to the Desert of the Real!* London, New York: Verso.
- Žižek, Slavoj 2003. *Ideoloogia ülev objekt*. Tlk. H. Krull. Tallinn: Vagabund.

Teleoloogiline ajaloonarratiiv kui poliitilise antagonismi konstrueerimise strateegia Eesti taasiseseisvumise käsitluste näitel¹

Rein Ruutsoo, Peeter Selg

Artiklis analüüsitakse Essexi koolkonna diskursuseteeooria ning Tartu–Moskva koolkonna kultuurisemiootika sünteesil põhineva semiootilise hegemooniateooria valguses Eesti taasiseseisvumist käsitlevat ajalookirjutust. Lisaks nimetatud teooria kui poliitilise analüüsi raamistiku esitamisele selgitatakse, milliste ajaloo- ning ajaloolise mälu teooriast pärit mõistete kaudu nagu *süžeestamine*, *juhtnarratiiv*, *narratiivne sisu*, *skemaatiline narratiivne mudel* on võimalik vahendada semiootilise hegemooniateooria üldmõisteid konkreetselt ajalookirjutuse kui tähendussüsteemi analüüsiks. Analüüsiosas keskendutakse kõigi Eestis tegutsenud ajaloolaste kirjutistele, mis vastavad kolmele kriteeriumile: 1) nad taotleavad vastava perioodi dünaamika terviklikku esitlust; 2) on hõlmavad käsitlused (monograafia, kommenteeritud dokumendikogum, pikem artikkel või olulise ülevaate teose vastavale teemale pühendatud peatükk); 3) neis on perioodi käsitlus esitatud mitte mälestuste vormis, vaid objektiveerivalt, kõrvaltvaataja, ajaloolasena. Üks artikli arutlusest tulenevaid järeldusi on, et ajalookirjutus esindab lisaks erialasele praktikale ka teatud vormis poliitilist praktikat. Analüüsides valitud tekstikorpuses esindatud tähendussüsteeme, kaardistatakse, kuidas Eesti taasiseseisvumisprotsessi teleoloogilise narratiivi kaudu esitades konstrueeritakse poliitiline antagonism Eesti iseseisvuse „pooldajate” ja „vastaste” vahel ning periferiseeritakse ja välistatakse taasiseseisvumisprotsessi narratiivsest representatsioonist mitmed siirdeprotsessi olulised aspektid.

Märksõnad: semiootiline hegemooniateooria, ajalookirjutus, narratiiviseeritud ajalugu, antagonism, Eesti taasiseseisvumine.

¹ Autorid on tänulikud Marek Tammele, Andreas Ventselile ning *Acta Semiotica Estica* toimetajatele kasulike märkuste eest artikli varasemate käsikirjade kohta. Antud töö valmimist on toetanud Eesti Teadusfondi grantid ETF8804 „Võimusuhte ja poliitilise kommunikatsiooni semiootilise analüüsi perspektiivid” ja ETF7988.

Sissejuhatus

Kõige üldisemalt öeldes on artikli teema poliitilise antagonismi konstrueerimine ajalookirjutuses. Konkreetsemalt analüüsitakse semiootilise hegemooniateooria (vt 1.1) valguses Eesti taasiseseisvumist käsitlevat ajalookirjutust. Analüüs piirdub ainult Eestis tegutsenud ajaloolaste avaldatud kirjutistega perioodil 1989–2008.² Vaatluse all on kõik nende tekstid, mis vastavad järgmistele tingimustele. Esiteks tekst taotleb vastava perioodi dünaamika terviklikku esitlust, mitte sellega seotud üksiksündmuste käsitlust³. Teiseks, tegemist on hõlmavama käsitlusega: monograafia, kommenteeritud dokumendikogum, pikem artikkel või olulise ülevaate (nt S. Vahtre 2005; Bertricaud 2001) vastavale teemale pühendatud peatükk. Kolmandaks, tekstis on perioodi käsitlus esitatud objektiveerivalt: autor ei räägi enda nimel (mälestuste vormis), vaid kõrvaltvaatajana, ajaloolasena.⁴

Just viimane termin, *ajaloolane*, võib tekitada mõistmatust nende jaoks, kes, võttes arvesse, et mitmed meie vaatluse all olevad autorid olid ja on tegevpoliitikud (Laar, L. Vahtre, Adams), samastavad nende tegevuse automaatselt „poliitilise publitsistika”, mitte „ajaloo kirjutamisega”. Siinkohal saame tuua kaks märkust seoses „poliitilisuse” ja „ajalooga”. Alustades viimasest, võib osutada, et mõistet *ajaloolane* ei kasuta me essentsialistlikult: meie jaoks ei haara ta mingisugust sotsiaalsetest kategooriatest sõltumatult eksisteerivat entiteeti, vaid pigem tähistab elementi teatud viisil liigendatud tähendussüsteemis (vt ka allpool alapunkt 1). Antud kontekstis relevantse tähendussüsteemi liigendamisel on olulised ka muuhulgas tõigad, et enamik meie vaadeldavate teoste põhiautoritest on saanud ajaloolase kutsetunnistuse ning vastava ettevalmistuse allikakriitiliseks ja rekonstrueerivaks uurimiseks (peale Niitsoo ka koguni PhD tasemel; Kiin küll ranges mõttes kirjandusajaloo PhD). Erandid on siinkohal Tiit Made ja Jüri Adams. Lisaks sellele, erinevalt publitsistidest esitab enamik autoreid oma teoseid ajalookirjutamise formaalseid esitusnõudeid järgides: on viited allikatele

² Vaatluse all on järgmised tekstid: Adams 2008; Graf 2008; Kiin 2000; Kuuli 1999; Laar 1998; 2001; 2002; 2006; Laar, Ott, Endre 1996; Laar, L. Vahtre, Valk 1989; Made 2006; 2011; Niitsoo 1997; 2000; Samel, Nutt, Valge, Villem 1992; Sarv 1997; Tannberg 2005; L. Vahtre 1996.

³ Selle tunnuse alusel jääb välja nt Kadri Musta monograafia (2000), mis hõlmab kitsamat perioodi.

⁴ Just viimase tunnuse alusel langevad välja mitmesugused mälestuste domineerivad teosed sh nt Savisaar 2004.

ja kogutud teabele (sh intervjuu vormis), objektiveeriv (mitte memuaristlik) jutustamisstiil, toetumine teiste ajaloolaste töödele jne. Samuti on *ajaloolase* mõiste liigendamiseks olulise tähendus-süsteemi osaks tõik, et mitmeid vaadeldavaid autoreid on ka ametlikult tunnustatud ajaloolastena: nt esitasid ajaloolased Laari, Oti ja Endre raamatu (1996) nominendiks Eesti ajalookirjanduse aastapreemiale 1997. aastal. Kõnealuste autorite raamatuid tsiteeritakse teiste ajaloolaste poolt ajaloolaste uuringutena. Näiteks kõige akadeemilisema eestikeelse ja Eesti taasiseseisvumist puudutava ajalooteose „Eesti ajalugu” VI köite kaasaega käsitlevate osade autorid on Lauri Vahtre ja Mart Laar. Laari, Oti ja Endre raamat (1996) leiab erilist tunnustust historiograafilise allikana (S. Vahtre 2005: 237); samuti leiab äramärkimist Niitsoo panus (samas, 236).

Oleme teadlikud, et kõik valikud, eriti vägagi heterogeense ja küsitava professionaalsusega kirjutatud materjali põhjal, toovad kaasa probleeme. Aga esitades oma kriteeriumid, jätame võimaluse meie uurimistulemusi vaidlustada ja kontrollida. Meie eesmärk avaramalt on mitte ajaloo kirjutamisele keskendunud autorite tööde analüüs, vaid selle kindlaks tegemine, millised diskursused funktsioneerivad ajaloona ja seega kujundavad ajalooteadvust ning selle kaudu ka poliitilist teadvust. Et seda teadvust kujundavad isikud, kes lisaks ajaloolase tööle on olnud ka poliitikud, ei oma tähtsust selle kaardistamisel, millised diskursused on ajalookirjutuses esindatud. Just seda on eriti oluline mõista ning see toob meid ülal osundatud probleemi teise komponendi, „poliitilisuse” juurde.

Oluline on, et käsitleme vastavat Eesti ajalookirjutust *poliitilise* diskursusena. Rõhutame juba alguses (kuid vt täpsemalt eriti 1.2.3), et meie käsitluse aluseks oleva teoreetilise raamistiku valguses ei mõisteta *poliitilisust* mingisuguse ühiskondliku *asukoha* (riik, parlament, parteid, poliitikud) terminites, vaid teatud ühiskondlike suhete liigendamise *protsessi* terminites. Sestap ei tee kõne all olevaid ajalookirjutusi „poliitilisteks” mitte esmajoones tõik, et mitmed nende autorid olid ja on tegevpoliitikud, vaid see, et nendest moodustuvad diskursused on teatud viisil liigendatud. Meie käsitluses ei pruugi kõik, mida teevad poliitikud, automaatselt olla poliitiline ning ka vastupidi: esmapilgul ja peamiselt *asukoha* terminites mõistetuna apoliitilisteks peetud valdkondades võivad toimuda poliitilised protsessid. Lisaks võib Eesti taasiseseisvumisprotsessi käsitleva ajalookirjutuse käsitlemist poliitilise diskursusena põhjendada sellega, et ajaloolisel enesekirjeldusel on äärmiselt oluline roll rahvusriikluse ülesehitamisel ning ka kodanikuidenti-

teedi kujunemisel. Eesti rahvuslikku ajaloodiskursust on mitmeti analüüsitud (vt Tamm 2008), kuid selle poliitilis-hegemoonset ning ühiskondliku antagonismi tootmisega seonduvat aspekti seoses taasiseseisvumisprotsessiga pole veel õieti pildile toodud (kuid vt Undusk 2003 seoses nõukogude perioodiga).

Meie arutlus kulgeb kahes suures plokis: esiteks visandame teoreetilise raamistiku, mille alusel vaadeldavat ajalookirjutust on kontseptualiseeritud. Siin lähtume ühelt poolt nn semiootilisest hegemooniateooriast, mis põhineb Tartu–Moskva koolkonna kultuuri-semiootika ning Essexi koolkonna hegemooniateooria sünteesil. Sisuliselt esitame siinses osas oma arusaama poliitilisusest, mida mõistame ühiskondlike tähenduste liigendamise loogika terminites. Lisaks selgitame, milliste ajaloo- ning ajaloolise mälu teooriast pärit mõistete kaudu vahendame semiootilise hegemooniateooria üldmõisteid konkreetsetl ajalookirjutuse kui tähendussüsteemi analüüsiks. Teine suurem plokk keskendub tekstikorpuses esindatud tähendussüsteemi analüüsile ning kaardistab, kuidas Eesti taasiseseisvumise protsessi *teleoloogilise* narratiivi kaudu käsitledes konstrueeritakse poliitiline antagonism Eesti iseseisvuse „pooldajate” ja „vastaste” vahel ning periferiseeritakse ja välistatakse mitmed olulised aspektid siirdeprotsessi narratiivsest representatsioonist.

1. Ajalookirjutuse diskursus kui poliitilise analüüsi objekt

Kui historistlik allikakriitika läheneb ajalookirjutusele väidete põhistatuse vaatenurgast, siis siin keskendume ajalookirjutuse kui diskursuse analüüsile. Üks meie empiirilisi *üldistusi* on, et Eesti taasiseseisvumist käsitlevas ajalookirjutuses kujundatakse valdavalt teleoloogiline narratiiv Eesti taasiseseisvumisprotsessi kohta. See tähendab, et viimast mõistetakse paratamatu ja ettemääratuna, mitte ainulaadse ja ainult ajalooliselt seletatava sündmusena. Metodoloogilises mõttes lihtsustab teleoloogiline narratiiv olulisel määral ajalugu ning marginaliseerib väga paljusid mineviku mõistmiseks tarvilikke aspekte. Meie uurimisülesanne on aga laiem „lihtsustuste” ja „marginaliseeritud” teemade dokumenteerimisest: soovime analüüsida vastavat ajalookirjutust kui *poliitilist* diskursust. Nimelt on teleoloogiline ajaloonarratiiv väga funktsionaalne ühiskondlikke toimijaid ajaloolise „tõe” „sõpradeks” ja „vaenlasteks” liigendava poliitilise *antagonismi* konstrueerimiseks. Et säärane antagonistlik liigendus toimub kõnealusel ajalookirjutuses, on jällegi üks meie

empiirilistest *järeldustest*. Laiemat *teoreetilist* huvi peaks aga pakkuma just teleoloogilise narratiivi kui ühe *poliitilise* antagonismi konstrueerimise strateegia kaardistamine ajalookirjutuses. Tarvilik on aga esmalt selgitada, mida üldse peame silmas *poliitilise* probleemi all. Mõistame viimast lähtuvalt nn semiootilisest hegemoonia-teooriast, mis põhineb Tartu–Moskva kultuurisemiootika ning Essexi diskursuseteooria ühendamisel (vt Selg, Ventsel 2008; 2010; Ventsel 2009; Selg 2010; 2011).

1.1. Semiootilisest hegemoonia-teooriast tulenevad uurimisküsimused

Semiootilise hegemoonia-teooria aluseks on teoreetiline süntees, mis näitab, kuidas hoolimata erinevast terminoloogiast käsitlevad Essexi koolkonna diskursuseteooria esindajad (eesotsas Ernesto Laclauga [1996; 2004; 2005]) tähendustekke protsesse analoogselt Tartu–Moskva kultuurisemiootika koolkonnaga (eesotsas Juri Lotmaniga [1999; 2000; 2001]). Nende teoreetiliste positsioonide kongeniaalsuse võib kokku võtta kolme argumendiga (vt lähemalt eriti Selg, Ventsel 2010).

1.1.1. Tähendussüsteem kui heterogeensete elementide süsteem

Mõlemad traditsioonid mõistavad tähendussüsteeme saussure'ilikult *erinevuste* süsteemina. Ühtlasi rõhutavad nad iga tähendussüsteemi – teksti/kultuuri/semiosfääri (Lotman) või diskursuse (Laclau) – *heterogeensust*. See tähendab, et süsteemi ühendatud elemendid on mingis osas alati lepitamatus pinges ning sellest tulenevalt on süsteem ning tema elemendid alati ebastabiilsed konstruktsioonid. Lotmani (1999; 2001) käsitluses ilmneb tähendussüsteemi heterogeensus just selle kaudu, et ta on alati mitmekeelne kodeerimissüsteem. Tähendussüsteemi tekke jaoks on vaja vähemalt kaht kodeerimissüsteemi, mis püüavad erineval viisil tõlkida üht ja sama ekstraksemiootilist reaalsust. Kõige esmasemal tasandil võib eristada *diskreetset* ja *kontinuaalset kodeerimist*. Esimesel juhul on põhiliseks tähenduse kandjaks segment (märk), sellal kui segmentide jada kui tervik (tekst) on sekundaarne, moodustudes segmentide tähendus-test. Diskreetne kodeerimine domineerib nt kirjalikus tekstis (tähtedest moodustuvad sõnad, sõnadest laused jne). Teisel, kontinuaalsel juhul on tähenduse põhikandjaks tekst kui tervik ning segmendid (märgid) on sekundaarsed (nende tähendus kujuneb peamiselt tervi-

kusse kuulumise kaudu). Kontinuaalse kodeerimise lihtsaks näiteks oleks maalitud pilt: selle tähendust ei hooa me pintsli tõmmete kokkulükkimise teel, vaid pigem vastupidi – maal kui tervik annab tähenduse tema igale elemendile. Tähendussüsteemide diskreetsuse ja kontinuaalsuse puhul saab muidugi rääkida ainult tendentsidest: ükski tekst ei ole ainult diskreetne või ainult kontinuaalne. Ühtlasi tähendabki see mis tahes teksti kätketud kakskeelsus pinget nende kahe vastandliku kodeerimissüsteemi vahel. Ent kuidas on selliste kodeerimissüsteemide vaheline pingeline ületatav? Ilmutab ju tähendus-süsteem ennast alati *süsteemina*, piiritletud ning selles mõttes pigem *homogeense* tervikuna. Vastuseks osundagem, et Lotmani järgi kätkeb tähendusstruktuur alati ka kolmandat osist: „tinglike ekvivalentsüsteemide blokki, metaforogeenset seadeldist, mis võimaldab *tõlkeoperatsioone tõlkimatuses*” (Lotman 1999: 43, kursiiv lisatud). Ehkki kontinuaalse ja diskreetse kodeerimiskeele ehituse põhimõttelisest erinevusest tingituna ei saa siin tegemist olla *täpse* tõlkega, ületatakse see pingeline ajutiselt läbi kaudse ehk „retoorilise tõlke“ mehhanismi. Selg ja Ventsel (2008; 2010) ongi näidanud, et kokkuvõttes haarab lotmanlik diskreetne kodeerimine sama protsessi, mida laululiku *erinevusloogika* ning mõisteline kattumine kehtib vastavalt ka kontinuaalse kodeerimise ja Laclau *samaväär-susloogika* ning nende kahe loogika vahelise pingeline kohta. „Retooriline tõlkemehhanism” Lotmani mõttes loob tähendussüsteemile teatud *keskuse* ning selle süsteemi elementide asümmeetria. Sama rolli mängib laululikus keelepruugis *sõlmpunkti* mõiste, tuues meid järgmise aspekti juurde Essexi/Tartu–Moskva koolkondade kongeniaalsuses.

1.1.2. Tähendussüsteem kui hierarhiliste elementide asümmeetriline süsteem

Tähendussüsteemid on Lotmani käsitluses alati *asümmeetrilised*: osad tähenduselemendid on kesksamad ning osad perifeersemad. Laclau järgi on mis tahes diskursus alati liigendatud nn sõlmpunkti (*nodal point*) ümber, mis representeerib diskursust kui tervikut ning tagab selle elementide süsteemi ühtsuse ning piiritletuse. Kummagi käsitluse puhul ei ole aga keskuse või perifeeria konkreetne sisu midagi etteantut, vaid tegu on liigendamise/tõlkeprotsessi tulemiga, sattumusliku ning potentsiaalselt ümbermängitava konfiguratsiooniga. Laclau räägibki siin nn tühjadest tähistajatest, mille erinevusel (diskreetsusel) põhinev tähendus on võrreldes teiste süsteemi kuuluvate elementidega niivõrd tagaplaanil, et nad ongi võimelised

pakkuma n-ö sõlmpunkti, representeerides kõigi süsteemi elementide samaväärsust (kontinuaalsust) üksteisega ehk kuulumist samasse tervikusse. *Tühi tähistaja* võib terminina olla eksitav, kuna jätab mulje, et talle vastavat keskuse funktsiooni võiksid täita ainult üksikud sõnad või sümbolid. Laclaulikus/lotmanlikus käsitluses võib keskuse rolli täita sama hästi ka narratiiv (vt 1.2.2). Selletõttu on Laclaul paralleelselt kasutusel ka mõisted *sõlmpunkt* ning *hegemoonne universaal* (Laclau, Mouffe 2001: x), tähistamaks staatust, kus „mingi *partikulaarne* ühiskondlik jõud võtab endale temaga radikaalselt ühismõõdutu *totaalsuse* kehastamise” (2001: x). Mõiste *hegemoonne universaal* viib meid ka otsejoones poliitilise analüüsi problemaatika juurde, millega haakub iseäranis just kolmas kongeniaalsus Tartu–Moskva ning Essexi koolkonna vahel.

1.1.3. Tähendussüsteemid kui välistavad süsteemid

Mõlema käsitluse järgi põhineb tähendussüsteem alati alternatiivsete tähenduste *välistamisel*. Loomaks oma piirid kui ühe „esmise semiootilise individuatsiooni mehhanismi” (Lotman 2001: 131), peab iga tähendussüsteem *välistama* enda koosseisust osad tähendid. Iga süsteem põhineb Lotmani järgi binaarsel eristusel tema sisese ja välise vahel. Laclau räägib samas kontekstis antagonistlikust välistamisest, mis on ka tema jaoks otseselt seotud diskursuse piiride ja ühtsuse konstrueerimisega. Teisisõnu me peaksime osutama millelegi süsteemivälisele, et selgitada süsteemi piire. Siin on aga üks probleem: kui see süsteemiväline oleks lihtsalt *erinev* süsteemi elementidest sellisel viisil, nagu need elemendid on erinevad teineteisest, siis oleks see väline ju samuti lihtsalt üks erinevus teiste seas ja seega kuuluks ta süsteemi endasse – ehk ei oleks tema *väline* (Laclau 1996; vrd Torfing 2005: 15). Pigem oleks meil tarvis mõelda millelegi sellisele, mida võiks nimetada „konstitutiivseks väliseks” – see oleks selline väline, millel ei ole ühist mõõtu antud süsteemiga. Ning just sellist välist saab tekitada läbi antagonismi konstrueerimise, mille puhul teatud välistatud elementide puhul rõhutatakse nende elementide „samasust” (*sameness*) (Torfing 2005: 15) ühe ühise omaduse kaudu: kõik need elemendid kujutavad endast ohtu diskursusesisestele elementidele (samas, 16). Tartu–Moskva koolkonna terminites üteldes: „igale kultuuritüübile vastab tema „kaose” tüüp, mis ei ole sugugi algne, ühetaoline ja alati iseendaga võrdne, vaid kujutab endast inimese sama aktiivset loomingut, nagu ka kultuurilise organisatsiooni valdkond” (*Kultuurisemiootika teesid* 1998: 66).

Need kolm argumenti, mis rõhutavad tähendussüsteemide *heterogeensust*, *asümmeetrilisust* ja *välistavust*, moodustavad üldteoreetilise raamistiku Eesti üleminekuperioodi käsitleva ajalookirjutuse analüüsil. Peame aga pakkuma mõningaid keskastme mõisteid eelmises lauses kaldkirjas tähistatud protsesside kontseptualiseerimiseks just narrativiseeritud ajaloo kontekstis.

1.2. Narrativiseeritud ajalugu kui semiootilise hegemooniateooria uurimisobjekt

Kasutades Eesti taasiseseisvumist käsitlevat ajalookirjutust, võiksime öelda, et selle uurimise tervikliku analüüsi puhul huvitaksid meid kolm teemat: 1) Millised on selle diskursuse *heterogeensed* elemendid ning kuidas nende heterogeensus sõlmpunkti konstrueerimise ehk retoorilise tõlke kaudu ületatakse? 2) Millised elemendid moodustavad selle diskursuse domineeriva keskuse (sõlmpunkti) ning millised elemendid on tõrjutud perifeeriasse? 3) Millised on need alternatiivsed tähenduselemendid ja -süsteemid, mis on selles ajalookirjutuses antagonistlikult *välistatud* ning milliste mehhanismide kaudu see välistamine konstrueeritakse? Siinses artiklis ei saa me võrdsel määral tegeleda kõigi äsja nimetatud teemadega ning keskendume kõige enam kolmandas punktis toodule. Kuna kõik need teemad kuuluvad kokku, on vältimatu mõningane üldteoreetiline selgitus.

1.2.1. Narrativiseerimine kui süžeeestamise kaudu teostuv tähendussüsteemi konstrueerimise strateegia

Esimeses punktis nimetatud teemad seostuvad narrativiseerimise kui diskursiivse strateegiaga üldiselt. Narrativiseerimist võib mõtestada kui teatud lugude loomist aja, isikute ja olustikuga kompleksses suhtes olevate tegevuste kohta. Et ajalugu võtaks narratiivse vormi, on vaja ühendada tema sündmuste loetelud läbipõimitud sündmustejadaks, mis moodustab jutustusliku terviku. Ajalooline narratiiv on faktipõhine sündmuste esitus vormis „kuna juhtus see, *siis sellepärast* juhtus too”. Teisisõnu, ta on mõistetav üksikvaidete ahel möödunud sündmuste ja/või inimeste tegevuste kohta, mida oleks lugejal võimalik jälgida, sellal kui autor teda ette teada lõplahenduse poole juhib (Munslow 2006). Lisaks sellele mõistame narratiivi ka teatud diskursiivse strateegiana, mis paljudes kontekstides osutab pragmaa-

tilistele (sh poliitilistele) eesmärkidele. Kuna ajalooline ettekujutus ise eksisteerib intertekstuaalselt, kannavad ajaloolised narratiivid endas tähendusi, mis tulenevad teistest (nt poliitilistest) diskursustest. Narratiivsed struktuurid mitte ainult ei ühenda minevikku puutuvaid fakte ja tõlgendusi järjekindlaks tervikuks, vaid ühtlasi vahendavad ja annavad edasi eri mõttemalle, mõisteid, väärtusi ja hoiakuid (vt Grönholm 2000).

Arutamaks Eesti ajalookirjutust kui tõepretensiooniga jutustust, peame eeldama, et ajalooline narratiiv ei ole pelgalt teatud tüüpi „ilukirjandus”, nagu teinekord väidetakse. Me eeldame, et *faktipõhine* sündmuste esitus on kantud minevikku esitavast (presenteerivast) pretensioonist, olgu siis tegemist akadeemilise või populaarse ajalookirjutusega (Beck 2012). Siiski ei kattu kategooriad, mille abil narrativistlik ajaloolane liigendab ajaloolisi sündmusi, tegelikkust analüüsivate mõistevõrgustikega, mis taotleavad maailma seletamist hõlmavate seaduste varal (Stueber 2008). Selle tulemusena võivad ajaloolased jutustada erinevaid minevikke. Erinevate ajaloonarratiivide esilekerkimisel on kaks peamist lätet. Esiteks on ajalookirjutuse vältimatu tunnusjoon selektiivsus, valikuline lähenemine tõenditele ja „faktidele”. Teiseks, isegi, kui narratiivsed ajalookirjutused hõlmavad samu tõendeid ja andmeid, annavad nad neile erinevad tähendused. Ajaloolisi sündmusi seletatakse lihtsalt sel moel, et nad sobitatakse narratiivi. Neid seletatakse, kui nad asetatakse konteksti. Kirjeldus narratiivses kontekstis *ongi* seletus (Kosso 2009: 24). Erinevalt teadusele ja loogikale omasest tunnetusviisist, mis teeb vahet empiiriliste tõendite ja formaalse loogika põhistel tõesusväidetel, otsib narratiivne tunnetusviis ajaning kohaspetsiifilisi seoseid sündmuste vahel (Bruner 1986).

Süžeeastamine (*emplotment*) on üks keskseid diskursiivseid toiminguid ajalookirjutuse narrativiseerimise jaoks. Paul Veyne (1984) on väitnud, et ajaloolised faktid on „faktid” alles siis, kui ajaloolise narratiivi süžee on ajaloolase poolt välja arendatud. Süžee koondab heterogeenseid faktoreid nagu toimijad, eesmärgid, vahendid, interaktsioonid jne. Süžee pakub ühtlasi ka loole lõpppunkti, mis organiseerib üksiksündmused ja muudab loo jälgimise võimalikuks (Ricoeur 1984: 66–67). Ricoeuri järgi võib ajaloolisi narratiive analüüsida *episoodiliste* ja *konfiguratsiooniliste mõõtmete* terminites. Episoodiline narratiivi tüüp tugineb kronoloogiale ja ajalisele järgnevusele ning „iseloomustab lugu niivõrd, kui see on üles ehitatud sündmustest” (samas, 66). Konfiguratsiooniline mõõde seevastu kätkeb endas süžeeastatust ja on just see, mis „teisendab

sündmused looks”. Konfiguratsiooniline dimensioon nõuab „üksikasjastatud tegevuste” (*detailed actions*) „kokkuhaaramist”. *Spetsiifilised narratiivid* kombineerivad nii episoodilisi kui konfiguratsioonilisi omadusi. Nad on organiseeritud „keskaste” sündmuste ümber (samas). Riikide (sh demokraatlike riikide) praktikates ametlikustatud spetsiifilised narratiivid määratlevad tavaliselt poliitilise ajaloo (vt Beck 2012). Neil on keskne koht kooliõpikutes, mis keskenduvad suursündmustele nagu sõjad ja revolutsioonid (Wertch 2004: 59–60). Kui ajalookirjutuses hakkab faktide ja seletuste asemel domineerima narratiivne kompositsioon, siis jääb ta üha enam välja „falsifitseerimise loogika” haardeulatusest (Ricoeur 1999: 6). Teisisõnu, ta kaugeneb ajaloost kui *empüürilisest* uurimisest. See toob meid ühtlasi ülal (1.2) teises punktis mainitud keskuse (sõlmpunkti) ja perifeeria vahekorra juurde.

1.2.2 Sõlmpunkti (keskuse) konstrueerimise mehhanismid narratiivse ajalookirjutuse ja -teadvuse kontekstis

Ajalookirjutuse metateooriates on narratiiviseerimisprotsessi kontseptualiseerimiseks käibel *narratiivse sisu* (*narrative substance*) mõiste, mis pärineb Ankersmitilt (1983), kes kasutab seda sisuliselt sünonüümina Walshi (1967; 1970) mõistega *kolligatoorne mõiste* (*colligatory concept*). Narratiivne sisu on teatud perspektiiv, millelt minevikku käsitleda, vaatepunkt, mis liigendatakse teatud spetsiifilise ajaloolise narratiivi kaudu. Ta vastab sisuliselt *sõlmpunkti* mõistele kohandatuna spetsiifilisemalt ajaloo narrativiseerimise kui diskursiivse strateegia jaoks. Ta kirjeldab ajalookirjutuse protsessi, mille käigus ajalises järgnevuses aset leidnud sündmused hõlmatakse ajaloolase poolt narratiivse sisu kaudu üheks terviklikuks kujundiks. Näiteks narratiivne sisu „Renessanss”

viitab sellistele eripalgelistele fenomenidele nagu teatud maalimise, skulptuuri või sõjapidamise stiilile, teatud filosoofiale inimese saatuse kohta selles maailmas, teatud kontseptsioonile poliitikast ja sellest, mida haritud inimene peaks teadma. (Ankersmit 1983: 93)

Siinse artikli fookuses oleva Eesti taasiseseisvumise perioodi diskursiivses konstrueerimises käibel oleva narratiivse sisu näiteks võiks olla „Laulev revolutsioon” kui nimetus kogu perioodile (vrd Selg, Ventsel 2010). Ent lisaks ajalookirjutuse metateooriale haakub sõlmpunkti või keskuse küsimus ka ajaloolise mälu ja ajaloolise identiteedi teooriates vastavaid protsesse haaravate mõistetega,

eelkõige *juhtnarratiivi* (*master narrative*) ning *skemaatilise narratiivse mudeliga* (*schematic narrative template*)”.⁵

Juhtnarratiivi mõiste osutab, et narratiivid moodustavad teatud hierarhiaid just nõnda, nagu eeldab ka semiootiline hegemoniateooria. Juhtnarratiivi roll seisneb ajaloole *mõtte* andmises. Mõte ajaloo teatud suunatusest on viinud juhtnarratiivide konstrueerimiseni, mis seostasid teatud megasubjektide (kristlus, inimkond, rahvus, lääs jne) pikaajalise laienemise „mineviku, oleviku ja tuleviku kõikehõlmava arengukontekstiga” (Rüsen 2006: 42). *Juhtnarratiivi* mõiste on kasulik mõistmaks, miks mingid konkreetset narratiivid said *domineerivaks* (Berger 2006: 7) ehk *keskuseks/sõlmpunktiks*. Juhtnarratiivid on samuti lülitatud ametlikesse praktikatesse nagu kooliharidus (Strömbom 2010), sestap on nad ka rahvusriikluse kujundamise tähtis komponent (Rüsen 2001). Juhtnarratiivid peegeldavad ka ühiskondlikke võimusuhteid (Somers 1994), kuna aitavad kaasa mõistete tähenduste kinnistumisele. Neil on ka tugev roll identifitseerimisprotsessis:

Juhtnarratiivid ütlevad inimestele, kes nad on, nii üksikutele individidele kui gruppidele, rahvustele ja isegi tervetele kultuuridele. Nad jutustavad selle loo sellisel viisil, et nood, kes tahavad teada, kes nad on, võivad omaks võtta esitatud ajaloolise enesekuvandi. (Rüsen 2004: 1)

See tähendab muuhulgas, et muutuvad võimusuhted endiste ja praeguste juhtnarratiivide vahel võivad mõjutada identifitseerimisprotsessi ühiskondades (Strömbom 2010: 6). See viib meid veel ühe olulise narrativiseerimisega seonduva mõisteni kultuuripsühholoogias.

James Wertsch mõistab *skemaatiliste narratiivsete mudelite* all „struktuure, mis tekivad kindlate konkreetsete narratiivide korduvast kasutamisest” (Wertsch 2010: 470). Skemaatiliste narratiivse mudeli roll avalikus sfääris on lai ning ei piirdu ainult ajalookirjutusega. Muuhulgas „kujutavad [nad] endast sügavat ja tugevat konservatiivset jõudu, mis seisab vastu muutustele kollektiivses mälus” (Wertsch 2010: 459). Nende mudelite positiivne funktsioon seisneb aga selles, et nad pakuvad neid kandvatele toimijatele võimaluse väljendada kuuluvustunnet konkreetsetele rahvusriikidele. Skemaatilised narratiivsed mudelid, mis on mitmes mõttes „otseteed” (*short-cuts*) juhtnarratiividesse, täidavad viimastega võrreldavat rolli identiteedi kujunemises (Wertsch 2004). Erinevalt konkreetsetest

⁵ Lähtume viimase mõiste vaste puhul Wertsch 2010 eestikeelsest tõlkest.

narratiividest või ka juhtnarratiividest toimivad skemaatilised narratiivsed mudelid „teadvustamata tasandil” (Wertsch 2010: 473; 2004: 56). Wertsch koguni vastandab „narratiivide korrastatud pealispinda,” mis esindab „konkreetseid narratiive” ja narratiivseid mudeleid, mis „vahendavad sügavat kollektiivset mälu” (2010: 474).

1.2.3. Teleoloogiline ajaloonarratiiv kui poliitilise antagonismi konstrueerimise strateegia

Ülal (1.2) toodud kolmandas punktis esiletoodu, mis on meie põhiline huvifookus, keskendub niisiis sellele, milliste mehhanismide kaudu toimub antagonistlik välistamine Eesti taasiseseisvumist puudutavas ajalookirjutuses. Meie põhiväide, kordame, on, et see käib eelkõige taasiseseisvumisest *teleoloogilise* ajaloonarratiivi konstrueerimise kaudu. Siinkohal tuleks kõigepealt lühidalt täpsustada *antagonismi* uurimise seost poliitilisuse probleemiga. Juba Carl Schmitti kirjutistest võime lugeda, et *poliitilisust* defineerivaks jooneks on „sõbra” ja „vaenlase” eristus, teisisõnu, antagonism (Schmitt 1996: 26–7). Ning veelgi olulisem: see antagonism võib esile kerkida mis tahes ühiskondlikus valdkonnas ja seega *poliitilisust* ei tuleks mõista mitte ühiskondliku *asukoha* (parlamendid, parteid vms) terminites, vaid ühiskondlike suhete liigendamise *protsessi* (antagonismi konstrueerimise loogika) terminites (nn *asukoha*- ja *protsessikesksete* lähenemiste eristuse kohta poliitilisuse määratlustes vt Leftwich 2004; Selg 2011: 12–14). Selline poliitilisuse määratlus, mis distantseerib end *asukoha*-kesksest arusaamast, nõuab juba ette täpsustamist, et kui me allpool osutame, et Eesti taasiseseisvumist käsitleva ajalookirjutuse moodustavate tekstide autorid on mõnel juhul olnud ja on ühtlasi ka professionaalsed poliitikud, siis mitte *esmajoones* see (autorite „asukohaga” seotud) aspekt ei tee vastavat ajalookirjutust poliitiliseks, vaid just toodetud tekstidest moodustuva diskursiivse konstruktiooni protsess, mis liigendab taasiseseisvumisprotsessi toimijad antagonistlikeks „sõpradeks” ja „vaenlasteks”.

Schmittilik protsessikeskne lähenemine poliitilisusele on kongeniaalne meie käsitluse aluseks oleva Essexi koolkonna arusaamaga, mis mõistab poliitilisust just „ühiskondlikkuse institueerimise momendina” (Laclau 2005: 154; Laclau and Mouffe 2001: 153). Schmittilik lähtepunkt on eksplitsiitselt aluseks ka Mouffe’i käsitlusele, kes eristab *poliitikat* kui *hegemoonset* ühiskondliku korra liigendust ning *poliitilisust* kui „antagonismi dimensiooni, mis on inimsuhetele olemuslik (*inherent*)” (Mouffe 2000: 101). Tema jaoks

eeldavad antagonism ja hegemoonia teineteist vastastikku: 1) ühest küljest ei saa olla hegemoonset liigendust ilma mingisuguse antagonismi kohaloluta; 2) teisest küljest: vastupidiselt klassikalise marksismi arusaamale ei ole ükski antagonism „olemuslikult” antud, vaid on alati vähemalt osaliselt konstrueeritud mingi hegemoonse jõu poolt. Sarnasel positsioonil on muidugi Laclau (2004: 319), kes tsiteerib poolehoidvalt Urs Stäheli kokkuvõtet vastavast teemast: „Kuna ei ole olemas loomulikke antagonisme, siis on just antagonismi konstrueerimine ise see, mis saab Poliitilisuse potentiaalseks asupaigaks. Selmet eeldada, et leidub ette-‘eksisteeriv’ (*pre-‘existing’*) antagonism, mida tuleks analüüsida, saab tarvilikuks näidata *diskursiivseid strateegiaid, mis konstrueerivad mingi konkreetse antagonismi*” (Stäheli 2004: 239, kursiiv lisatud).

See määratlus viibki meid otsejoones meie keskse uurimisküsimuse juurde. Nimelt saame tõstatada küsimuse, millised on need diskursiivsed strateegiad, mis konstrueerivad antagonismi („sõbra” ja „vaenlase”, „oma” ja „võõra” jne eristuse) Eesti taasiseisvumist käsitlevas ajalookirjutuses. Meie vastus on üldiselt, et see strateegia on *teleoloogilise narratiivi* konstrueerimine.

Lotman esitab oma arusaama ajaloolisest uurimisest pidevas kriitilises dialoogis teleoloogilise ajalookäsitlusega (vt nt Lotman 2001: 226–27). Laias laastus esindab viimane arusaama, et ajalool on kokkuvõttes mingi lõppsiht või põhimehhanism ning ajaloo-sündmused ei ole sattumuslikud ja valikutel põhinevad, vaid mingi nende aluseks oleva „eesmärgi” (Jumala tahe, Mõistus, vabadus) järk-järguline realiseerumine. Kõige selgemini ilmneb Lotmani seisukoht, kui ta kirjutab, et just selline ajalookäsitlus on aluseks hegellikule ajaloo filosoofiale, mille valguses on „ajalooline tegevus niisugune tegevus, kus puudub valik” (Lotman 1999: 129). Sattumuslikkuse kontseptualiseerimine ajalooprotsessis on Lotmani jaoks määrava tähtsusega eriti just nn plahvatuslike sündmuste (revolutsioonid, impeeriumide lagunemised) mõtestamisel. Ent tabamaks sattumuslikkust ning valikuid ajalooprotsessis ei saa me piirduda ainult sellega, mis *toimus*, vaid peame analüüsima ka seda, mis *ei toimunud* või mis *võinuks* toimuda. See analüüs põrkub aga jällegi kõige tugevamalt hegelliku süvateadvusega, mis „kasvatab meis pieteeditunnet realiseerunud faktide ees ning põlglikku suhtumist sellesse, mis võinuks juhtuda, kuid ei saanud tegelikkuseks” (Lotman 2000: 73).

Kui teleoloogilise-hegelliku ajalookäsitluse „seaduspäraseks tagajärjeks on eshatoloogiline müüt ajaloo kulgemisest oma vältima-

tu lõpptulemuse poole” (Lotman 2000: 179), siis lotmanlikus käsitluses, „ajavälise plahvatuse ennustamatus transformeerub inimeadvuses pidevalt plahvatuse tekitatud dünaamika ennustatavuseks ja vastupidi” (samas, 179–180). Metafoorselt võtab Lotman nende käsitluste erinevuse kokku järgnevalt:

Esimese mudeli järgi võiks kujutleda Jumalat kui suurt pedagoogi, kes imetabase kunsti varal demonstreerib (kellele?) protsessi, mille käik on talle juba ette teada. Teist mudelit võiks esindada eksperimentaatorist loojakuju, kes viib läbi suurt eksperimenti, mille tulemus on talle endalegi üllatav ja ennustamatu. (samas, 180)

Teine mudel oleks aluseks narratiivsele strateegiale, mida võiksime nimetada analüütiliseks. Analüütilised narratiivid püüavad taastada ajalooliste toimijate „tegevuse semantikat” (Ricoeur 1984: 56), arendades välja toimijate kontseptuaalse mõistevõrgu, taastamaks nende eesmärgi, ettekujutusi ja valikusituatsioone. Analüütilised narratiivid kujundatakse välja vahenditena pakkumaks detailset ja *diskreetset* käsitlust kontekstist ja ajaloolisest protsessist ning sellesse kätketud võimalustest. See võtab arvesse olukordade kompleksuse ja iga hetke ning koha spetsiifilised kvaliteedid nende keerukas seoses tervikprotsessiga (vt Tilly 2002; Beck 2012). Muuhulgas on *rajasõltuvuse* (*path dependence*) käsitlus analüütilise narratiivi olemuslik osa (Mahoney 2000).

1.3. Metodoloogiline märkus: välistamist ja periferiseerimist ei saa uurida puhtimmanentse analüüsi kaudu

Kuna järgnevas analüüsis osutame korduvalt teemadele, mida käsitletavas ajalookirjutuses *ei* kajastata või mis tõrjutakse *perifeeriasse*, siis tuleks lühidalt osutada, et seda ei ole võimalik teha täielikult tekstikorpuse immanentse analüüsi kaudu. Kriitilise diskursuseanalüüsi üks mõjukamaid esindajaid Theo van Leeuwen osutab, et *välistamise* uurimine on olnud selle traditsiooni tähtis aspekt (2008: 28). Kitsamalt toimija välistamises eristab ta laias laastus kaht tüüpi tekstilist taktikat. Esiteks, radikaalne välistamine ehk *summutamine* (*suppression*), mille korral ei jää teatud toimijatest teksti üldse mitteringisugust jälge: nt tekstis „Tapeti 30 inimest”, on tapja kui toimija täielikult kõrvaldatud. Teiseks, *tagaplaanistamine* on

vähem radikaalne välistamine: välistatud sotsiaalset toimijat ei pruugita mainida seoses antud tegevusega, kuid neid mainitakse tekstis mujal, ning me võime mõistliku (ehkki mitte kunagi täieliku) kindlusega järeldada, kes nad on. Nad ei ole mitte niivõrd välistatud, kui alarõhutatud (*deemphasized*), surutud tahaplaanile. (samas, 29)

Näiteks oleks siin: „Politsei avas tule. Tapeti 30 inimest”. Ehkki nende kahe välistamise taktika puhul saab rääkida pigem gradatsioonist kui dihhotoomsest jaotumisest, võiks siiski ütelda, et kui tagaplaanistamist on vähemalt mingilgi määral võimalik tuvastada teksti immanentse analüüsi kaudu, siis summutamist mitte „sel lihtsal põhjusel, et ta ei jäta jälgi maha” (samas). Ning just seetõttu võib *summutamise* uurimine „mängida rolli ühe ja sama sotsiaalse praktika representatsioonide *kriitilises võrdluses, kuid mitte ühe teksti analüüsis*” (samas, kursiiv lisatud). Laiendades van Leuweni käsitluse *toimijate representatsioonist tekstis* laiemalt diskursuse elementide (lisaks toimijatele ka nt dokumendid, sündmused, asukohad jne) representatsioonile tekstikogumis, järeldame, et meil ei ole võimalik täielikult ignoreerida valitud tekstikorpusest välja jäävate tekstide toodetud tähendussüsteeme, selgitamaks meie analüüsitava korpuse toodetud teleoloogilises narratiivis summutatud või tagaplaanistatud elemente. Van Leeuweni sõnavara asemel jääme siin küll truuks lotmanlik/lacaulikule sõnavarale, rääkides vastavalt *välistamisest* ja *periferiseerimisest*. Sestap viitame aegajalt alternatiivsetele diskursustele, mida esindavad valdavalt läänes toodetud uuringud NSVL-i lagunemise ning Eesti taasiseseisvumise kohta. Meie eesmärk ei ole seejuures esindada ajaloolist tõde, vaid kõrvutada erinevaid diskursusi.

2. Iseseisvuse taastamise teleoloogiline narratiiv

Eesti taasiseseisvumise käsitlemise puhul saab eristada kaht peamist perspektiivi: 1) kõnealust protsessi võib mõista kui ajalooliselt sattumuslike sündmuste tulemit – seda võiks nimetada analüütiliseks lähenemiseks; 2) kuid seda võib diskursiivselt konstrueerida ka kvaasi-hegellikust teleoloogilisest perspektiivist, mille kohaselt see on miski, mis oli määratud juhtuma. Teleoloogilised narratiivid Eesti taasiseseisvumist puudutavas ajalookirjutuses on kontrastis kaduvväikese sama teemat käsitleva eestikeelsete uurimuste analüütilistest narratiividest moodustuva tekstikogumiga, mille autorid, kas vaikimisi või otsesõnutsi püüavad mõtestada Eesti

riikliku iseseisvuse taastamist ning NSVL-i lagunemist „võimaluste struktuuridega” opereerimise kaudu,⁶ nähes neid protsesse põhimõtteliselt avatute ja sattumuslikena. Võib osutada vähemalt viiele allikale: Must 2000⁷; Kuuli 1999; Graf 2008. Made 2006; 2011.

Taasiseseisvumisperioodi nõ tervikuna käsitlevad analüütilised tööd, mis oleksid kooskõlas analüütilisele narratiivile esitatavate nõuetega, Eestis tegutsevate ajaloolaste traditsioonis puuduvad. Kesk-astme uuringutes toodetud narratiivid (mis tavaliselt artikleerivad empiirilisi uuringuid) jätavad mulje, et hästi fokuseeritud ja valdavalt rekonstruktiivsete huvidega esituste autorid on teleoloogilisest diskursusest jäänud suuresti puutumata. Omamoodi ülemineku analüütilistelt narratiividelt teleoloogilistesse narratiividesse võime leida Viktor Niitsoo käsitlusest, milles leidub mõlema narratiivi elemente.

2.1. Analüütilistest narratiividest teleoloogilistesse

Niitsoo jõuab järeldusele, et „1987. aasta sügisel, mil Eestis oli võim veel kindlalt kompartei käes [...] mil maad lämmatasid okupatsiooniväed ja muulastest koosnev viies kolonn, tundus MRP-AEG nõudmiste elluviimine [taastada Eesti riiklik iseseisvus] olevat väga raskesti teostatav” (Niitsoo 2002: 22). Nn rahvusradikaalid (vt täpsemalt 2.3.3), kes sellise nõudega esinesid, ei välistanud toona perestroika maha surumise katset, nagu see juhtus 1991. aasta augustis (Niitsoo 2002: 22, 116). Ent isegi kui Niitsoo tunnistab vaikimisi, et perestroika avas „avaliku ruumi” ka radikaalsete liikumiste jaoks, kujutab ta Eesti revolutsiooni kui põhiliselt vastasseisu „radikaalide” ja Rahvarinde vahel. Radikaalide projekti teostumist peab ta „loomulikuks”, kuna ajalooline tõde oli nende poolel (Niitsoo 1997: 156). See element Niitsoo kirjutistes viib meid juba otsejoones taasiseseisvumist käsitleva ajalookirjutuse teleoloogilise narratiivi juurde. Ajaloolistes arengutes *võimaluste struktuuride* otsimise taandamine põhimiseks antagonismiks pragmaatiliste-parlamentaarsete praktikate ja radikaalsete-dissidentlikke

⁶ Sotsiaalsete liikumiste teoorias kasutatav *võimaluste struktuuri* mõiste osutab võimusuhte dünaamilisele loomusele: toimijate positsioonid ja koostöömustrid (alliansid, domineerimine) ei ole määratud nende „olemusega”. Hierarhiate lõdvenemisel tekivad uued „alliansid” ja võimalused positsioonide vahetumiseks (Tarrow 1998).

⁷ Ent vt ka joonealune märkus 3 seoses selle allikaga.

programmide vahel on Eesti taasiseseisvumist käsitleva ajalookirjutuse teleoloogiliste konstruktsioonide põhituum.

2.2. Teleoloogiline narratiiv NSVL-i lagunemisest: see oli paratamatu juba 1980ndate keskel

Vaadeldava ajalookirjutuse kõige eelistatavam narratiiv NSVL-i lagunemise kohta väidab, et Nõukogude süsteem oli hukule määratud kõigis oma alustes ja Impeeriumi lagunemine muutus vältimatuks juba enne seda, kui perestroika jõudis alata. Seejuures on huvitav, et tänaste teleoloogilise narratiivi protagonistide mõtlemises on aset leidnud märkimisväärne inversioon. Näiteks Laari, Vahtre ja Heiki Valgu ootused seoses iseseisvuse taastamise perspektiiviga olid pessimistlikud isegi 1988. aastal, kui Laulev revolutsioon oli juba haripunktis. Nende esimeses perestroika-perioodi käsitluses (1989) jäid nad tulevikuaarengute perspektiivi hindamisel väga reserveerituks.⁸ Autorite koostatud tähtsate sündmuste ajakavas täitsid nad „Aastale 2000” eraldatud lahtri küsimärgiga. Nad kirjutasid toona:

Kas ootab teda [Eestit] Muinas-Eesti saatus ja kas eestlased peavad uueks vabadusajaks veelkord ümber sündima, ei tea. Ehk siiski pöörab seesama kõverjoon taas ülesmäge. Kuid isegi siis ei kordu see, mis 50–70 aasta eest. *Ei, Eesti Vabariik meis enestes* püsib ja leiab aina uusi avaldusvorme. (Laar jt 1989: 106, sõrendus originaalis)

Siin on meil tegemist protsessiga, mida iseloomustab täpselt Lotmani käsitus nn plahvatusmomendist, millena NSVL kokkuvarisemist kahtlemata võib tõlgendada:

Niisiis loob plahvatusetk ennustamatuse olukorra. Järgneb väga huvitav protsess: juba toimunud sündmus heidab retrospektiivse pilgu seljataha. Sealjuures transformeerub otsustavalt toimunu olemus. Peab rõhutama, et olenevalt sellest, kas pilk on suunatud minevikust tulevikku või tulevikust minevikku, muutub vaadeldav objekt oluliselt. Vaadates *minevikust tulevikku*, paistab olevik meile *võrdsete võimaluste kogumina*. *Minevikku vaadates* aga saab reaalsus meie jaoks fakti staatuse ja me kaldume teda käsitama *ainuvõimalikuna*. Realiseerumata võimalused muutuvad meie jaoks millekski, mille teostumine oli fataalselt välistatud. Nad saavad

⁸ Ehkki raamatu käsikiri valmis osaliselt juba 1980ndate alguses, käsitletakse seal ka perioodi 1985–1989, mistõttu ei saa nende reserveeritust seletada käsikirja valmimisega 1980ndate algul.

efemeerse ilme. Sellest lähtub näiteks Hegeli filosoofia. (Lotman 2000: 143, kursiiv lisatud)

Tulevikku vaadanud Laari, Vahtre ja Valgu pessimism 1989. aastal oli heas kooskõlas enamiku majanduslike ja poliitiliste analüüsidega, mida on perioodi kohta teinud lääne vaatlejad (vt nt Clemens 1997; Cox 2009; Brown 1996). Laari „retrospektiivses pilgus” esindatud nägemus nagu oleks Reagan seadnud eesmärgiks NSV Liidu hävitamise või muutmise „kerjaste riigiks” (Laar 2011), juhatab meid aga sisse NSVL-i lagunemise protsessi teleoloogilise narrativiseerimise tüüpilisse strateegiasse.⁹ Olgu selle seisukoha kontekstualiseerimiseks muuhulgas esmalt osutatud, et see ei ole ka kooskõlas näiteks „sovetoloogide” enamiku seisukohtadega, kes pidasid liidu pikaajalist püsimist tõenäoliseks (Kumar 2001: 110, 123) ning hindasid, et Balti riikidel õnnestub parimal juhul kümne aasta jooksul saavutada mingi lõtv autonoomia NSV Liidu koosseisus (nt Brzezinski 1991).

Iseloomustamaks vaatluse all oleva ajalookirjutuse „retrospektiivsest pilgust” lähtuvat teleoloogilist narratiivi NSVL-i lagunemise kohta, võiksime veel kord meelde tuletada Lotmani sõnu: selle „seaduspäraseks tagajärjeks on eshatoloogiline müüt ajaloo kulgemisest oma vältimatu lõpptulemuse poole” (Lotman 2000: 179). Mart Laari käsitluses sai „1980. aastate keskpaigaks [...] isegi Nõukogude juhtkonnale selgeks, et nad on külma sõda kaotamas” (Laar 1998: 395) ning „1986. aastal algas impeeriumi pöördumatu lagunemine” (Laar 2002: 10). Teleoloogilise vaate järgi oli ka nõukogude võimu hingu-selemine või närbumine Eestis ettemääratud. Laari, Oti ja Andre käsitluse kohaselt polnud Gorbatšovil, kui ta 1987. aasta veebruaris Eestit külastas, mingit võimalust Baltimaades vallandunud arenguid peatada: „See, mis *algama pidi*, oli selleks ajaks juba alanud” (Laar jt 1996: 126, meie kursiiv). Sirje Kiini väitel ei jaganud eestlased lääneriikide illusioone NSV Liidu püsivusest: „Seestpoolt oli selgesti tunda, et kommunistliku impeeriumi lagunemisprotsess oli muutunud pöördumatuks” (Kiin 2000, 18). „Eesti Kongressi muutmisel utoopilisest unistusest reaalsuseks [...] *sai selgeks*, et see rong ei lähe mitte Siberisse, vaid demokraatlikku Läände” (samas, 48, meie kursiiv). Teleoloogiline käsitus NSVL-i lagunemisest tõrjub ajalookirjutuse diskursuse perifeeriasse probleemid, mis on seotud

⁹ Ranges mõttes ei kuulu Laar 2011 meie analüüsikorpusesse, kuid on valitud kujuka sissejuhatava näitena teleoloogilise narrativiseerimise strateegiast kõige vahetumast minevikust.

nii Nõukogude ühiskonna lõpuperioodi komplekskuse ja ühiskonnakihtide huvide paljususega, kui ka näiteks mitmete autorite poolt käsitletud lääne toonase huviga tuumariiki stabiliseerida (vt Beschloss, Talbott 1994; Schweizer 1994).

Teleoloogiline narratiiv on hõivanud nii tugevalt osade ajaloolaste mõtlemise, et isegi kui mõned neist on teinekord valmis tunnistama, et ajalugu on avatud alternatiivsetele arengustsenaariumidele, ei ole nad valmis loobuma ettemääratusekesksest lähenemisest:

Küllap võinuks minna ka teisiti. Hing ihkab nõndamoodi otsustada kasvõi sellepärast, et oleks kahju paljude meeste ja naiste tööd, tegevust, eneseohverdust, närvi- ja ajakulu alavääristada mingi kõrgemalt poolt ettenähtud arengukava fataalseks täideviimiseks. (L. Vahre 1996: 128)

Tee vabaduseni võinuks Vahre arvates kulgeda ka „teist, võib-olla sirgemat, võibolla käänulisemat teed mööda”, aga oleks „viinud enam-vähem sama lõpptulemuseni” (samas). Üks kõige populaarsemaid tõestusi ajaloolise teleoloogia jaoks, mis moodustab rahvusliku juhtnarratiivi alustala, on kujundatud õigusfundamentalistliku narratiivina (Sarv 1997: 162–164). Hea näide sellise narratiivse strateegia efektiivsest ekspluateerimisest on „inimese tänavalt”, ausa Eesti mehe, Harald Tillemani radikaalsete uskumuste vastandamine ühe Rahvarinde liidri Marju Lauristini argumentidele. Kiini järgi tegi see lihtne mees, kes kasutas igatühele selgeid juriidilisi argumente, vastuvaidlematult selgeks isegi professor Lauristinile, et

varem või hiljem on Moskva sunnitud Molotovi-Ribbentropi paktist avalikult lahti ütleva ja selle kehtetuks tunnistama. Sellest tuleneb *vältimatult*, et Stalini poolt Eestis (ja teistes Baltimaades) 1940 kehtestatud võim oli ebaseaduslik. See võim tuleb niisama *vältimatult* asendada seadusliku võimuga, mida kõik riigid saaksid tunnustada kooskõlas rahvusvahelise õigusega. (Kiin 2000: 32, meie kursiiv).

Teleoloogilisest vaatepunktist on ka lihtne vastus küsimusele, miks 1989. aastal olid Rahvarinde liidrid kõhklevad ses osas, et restitutsiooniline fundamentalism on ainus garantii Eesti iseseisvusele: „juriidilise järjepidevuse idee lihtsalt ei mahtunud neile pähe” (L. Vahre 1996: 57). See viimane märkus juhatab meid aga just otsejoones teleoloogilise narratiivi kui antagonismi loomise strateegia problemaatika juurde.

2.3. Teleoloogiline narratiiv kui antagonismi konstrueerimise diskursiivne strateegia: iseseisvuse pooldajad ja vastased

Kui süžee üldiselt on see loogika, mis võimaldab siduda tõlgendavaid tähendusi loo intriigile eelnevate komplekssete sündmustega, siis *antagonistlikud* süžeed fikseerivad substantsiaalsed tähendused ja rollid tugevalt polariseerituna. Antagonistlik süžeeлин käsitleb sündmuse kahe peamise jõu vahelise võitluse raamistikus. Ajaloolise arengu ja narratiivi paljutasandiliste, komplekssete ja põhimõtteliselt avatud intriigide taandamine antagonistlikku tüüpi süžeeks oli normatiivne nõue leninistliku ajalookirjutuse jaoks okupeeritud Eestis (Grönholm 2000). Kui tähendused ja toimijad kinnitatakse antagonistliku süžeeлини külge, siis raamistatakse nad must-valgesse normatiivsesse mõtlemismudelisse.

Vaadeldava Eesti üleminekuperioodi käsitleva ajalookirjutuse teleoloogilised narratiivid on teravas kontrastis analüütiliste narratiividega, mis domineerivad Balti üleminekuperioodi kohta läbi viidud Ameerika ja Lääne-Euroopa uuringutes (vt nt Gerner ja Hedlund 1993; Clemens 2000; Smith 1996). Eesti taasiseseisvumise teleoloogilise ajaloonarratiivi ülesanne on näidata, et ajalugu on määratud ajaloolise õigluse poolt. Viimane sai antud kontekstis tähendada ainult üht: Eesti sõjaelse riikluse taastamist. Ent võttes normatiivselt omaks teleoloogilise retoorika, väidame ühtlasi ka, et ainult väga ignorantsed või sügavalt iseseisvuse vastaselt meelestatud poliitikud ei olnud valmis aktsepteerima ideid, mis olid selged „inimesele tänavalt”. Teleoloogiline narratiiv jätab vähe ruumi rekonstruktiivsele uurimusele. Ajaloolised isikud kerkivad pinnale mitte kui inividid, kes on silmitsi sattumusliku reaalsusega, vaid kui ajaloolise tõe teenrid ja esindajad või ajaloolise tõe vaenlased. Nad on normatiivsel pinnal jaotatud patriootlikeks ja mittepatriootlikeks inimesteks, rahvusliku iseseisvuse vaenlasteks või sõpradeks.

Olemata huvitatud sotsioloogilistest, majanduslikest jm argumentidest, kujundab vaadeldava tekstikorpuse autorite enamik „laulva revolutsiooni” juhtnarratiivi skemaatiliseks narratiivseks mudeliks. Teleoloogiline narratiiv on liigendatud skemaatilise narratiivse mudelina *iseseisvuse taastamise „uskumise”* terminites. Naturaliseeritud usk garanteeritud iseseisvusse on muudetud tõeliste „vabadusvõitlejate” omaduseks. Mitteuskujad paljastasid selle narratiivse strateegia järgi oma halvasti kavandatud plaanid, arendades välja „asendustegevusi” nagu IME, Rahvarinde liikumine jne (L. Vahtr 1996: 56, 68, 76; Laar 2001: 236; Laar 2002: 17). Veel enam, seda

laadi algatused ei olnud mitte ainult „asendustegevused”, vaid suisa selliste inimeste salasepitsused, kes ei uskunud rahvusliku iseseisvuse taastamise või tegutsesid Moskva ja KGB käsilastena (vt Laar jt 1996: 12, 293; Kiin 2000: 19; Niitsoo 2002: 50; Sarv 1997: 262; L. Vahtre 1996: 32). Sellest perspektiivist on iseseisvuse taastamist kujutatud mitte ainult heitlusena „uskujate” ja „uskmatute” vahel, vaid rahvuse patriootide ja reeturite vahel.

Tihe liit ajalookirjutamise ja rahvusluse vahel post-sovetlikes maades tähendas tavaliselt, et suur osa ajalookirjutusest tegeles rahvuse/riigi oletatavate vaenlaste leidmisega. Need võisid olla välised vaenlased, (teised rahvusriigid), või sisemised vaenlased, isikud või organisatsioonid, kes/mis rahva/rahvuse siseselt olid oletatavasti vaenulikud rahvuse suhtes (Berger 2006: 8) ning kes diskursiivselt lülitati ajaloolise vaenlase koondportreesse. Vaatleme mõningaid spetsiifilisemaid strateegiaid riigi/rahvuse „sisemiste” vaenlaste konstrueerimisel.

2.3.1. Iseseisvumisprotsess kui võitlus EKP „Eesti fraktsioonide” vahel

Keskse tähtsusega aspekt Eesti taasiseseisvumisprotsessi mõtestamisel paistab olevat Eestimaa Kommunistliku Partei (EKP) rolli ja saatuse mõistmine, sest toimis see üksus ju aastakümneid vägivaldarežiimi keskse institutsioonina. Eesti siirdest kirjutanud lääne ajaloolased (Gerner, Hedlund 1993; Zetterberg 2009: 580–83) sh eesti päritoluga uurijad (Raun 1991) rõhutavad EKP nn Eesti-tiiva tähtsust selles, et vabanemise protsessid võisid kulgeda ohvriteta. Määrava tähendusega on seejuures, kuidas tõlgendatakse partei lagunemist ja eliitide konflikti. Etnilised lõhed, mis okupeeritud Eestis määrasid ära kesksed poliitilised subjektid ja uued põhiantagonismid, killustasid ka EKP organisatsiooni. Need lõhed defineerisid nii EKP kui institutsiooni sisesed ja selle kontrollimise ümber käinud võimuvõitlused. Perestroika-aastatel kerkisid need Moskvat juba pikka aega ärritanud konfliktid pinnale ja hõlbustasid mitmesuguste formaalsete organisatsiooniliste piirjoonte ülestõlgendamist poliitiliste liitude tekkimist (isegi EKP ja rahvusradikaalide vahel) (Graf 2008: 58–90; Kuuli 1999: 156–215; Sootla, Maiste 1989: 42–43; Must 2000: 19–21). Tõsiasi, et nn monoliit – NSV Liidu Kommunistlik Partei – oli killustunud, et Moskva kui keskus oli kaotamas „juhtpositsiooni” ja selle tohutu mõju arengutele Eestis (eelkõige *võimaluste struktuuri* esilekerkimine) leidsid mõningast

kajastamist (ent mitte analüüsi) ainult Kuuli (Kuuli 1999: 170 jj) ja Made raamatutes (Made 2006: 197–205; Made 2011).

Vaadeldava tekstikorpuse autorite valdav enamik keskendub peamiselt konfliktidele „*Eesti* fraktsioonide” vahel EKP-s. Vene fraktsiooni rolli ei analüüsita üldse. Samel, Nutt, Valge ja Villem, kes analüüsivad poliitiliste ideede arengut üleminekuaastatel, osutavad kolmele „*Eesti* fraktsioonile” EKP-s. Esimest „esindas peamiselt 60–70. aastate komsomolipõlvkond (M. Titma, R. Veide-mann, E. Savisaar)”; teine segment oli moodustatud tiptaseme nõukogude aparatsikutest (Vaino, Saul, Ristlaan, Paulman); ning kolmandat gruppi juhtisid põhimõttelagedad „manööverdajad” (Toome, Rüütel) (Samel jt 1992: 3). Niisugust skeemi järgitakse vaikumisi (vahel täpselt) paljude teiste vaadeldavate ajaloolaste poolt. Selle peamine defekt (lisaks täiesti meelevaldsele fraktsioo-nide konstrueerimisele) on see, et täielikult on pildilt välja jäetud aparaadi domineeriv tuumik, *EKP venekeelne segment*, mis toimis Nõukogude võimu peamise tagajana Eestis. Samuti on vaadeldavas tekstikorpuses ainult sporaadiliselt mainitud militaariususte juhtide orkestreeritud sabotaaže ning armeeüksuste repressiivseid tegevusi (Tannberg 2005). Interrinde ründeid Savisaare valitsuse vastu kirjeldatakse mõnikord lausa naeruväärsetena (Laar jt 1996: 689–90; L. Vahtre 1996: 59, 81), ent valdavalt kui midagi sellist, millel ei olnud määravat tähtsust. Isegi kui neid mängijaid kujutatakse Eesti poliitilisel laval kui jõulisi toimijaid (näiteks akadeemilises Eesti ajaloos, S. Vahtre 2005), on Interrinne, Nõukogude Armee üksused Eestis ning EKP vene segment peamise süzeeliini seadmisel tõrjutud perifeeriasse. Sügavalt vaenulik ning Lätis ja Leedus massilised terroriaktsioonid käivitanud okupatsioonivõim on narratiivselt peri-feriseeritud. Analüütilise narratiivi aluseeldusi eiravalt joonistatud poliitiline kaart piirab kriitilisel määral lugeja võimalust taas läbi elada pragmaatilist loogikat (kalkulatsioon, hirne, liite), mille järgi Eesti poliitiline eliit 1986.–1991. aastatel toimis (vt näiteks toonase poliitilise eliidi esindajate mälestusi: Saul 2006, Rüütel 2001, Väljas 2006). Moskvasse puutuva „unustamine” on vaadeldavas ajalookir-jutuses domineeriv joon nii asjassepuutuva poliitilise olukorra (re)-konstrueerimises kui ka „patriootide” ja „mitte-patriootide” määrat-lemises. Demoniseeritud EKP-d kujutatakse kui monoliiti, mis pea-aegu sulas ühte Rahvarindega (Kiin 2000: 22). Laar, Endre ja Ott eelistavad kirjeldada Rahvarinde suhteid EKP-ga kui omamoodi „ar-mulugu”, rääkides RR-i juhtide „avalikust EKP lembusest” (Laar jt 1996: 394). EKP killustatuse (sh etnilisel tasandil killustatuse) „unustamine” ning tema ja RR-i „ühtsuse” rõhutamine, aitab kaasa

antagonistliku süžee konstrueerimisele, mis on jaganud aastateks Eesti eliidi ja ühiskonna diskursiivselt kaheks peamiseks vastanduvaks leeriks: iseseisvuse pooldajateks ja vastasteks.

2.3.2. *Iseseisvuse pooldajad ja vastased*

Kahe konkureeriva poliitilise mõtlemise ja tegutsemise tüübi olemasolu Eesti taasiseseisvumise nimel peetud võitluses konstateeriti juba 1988. aastal (Laar 1988). Neid alternatiivseid lähenemisi antagonismiks taandav narratiiv sõnastati eksplitsiitselt esimest korda aga 1992. aastal:

1988. aasta jooksul kujunes välja kaks *kindlapiirilist* suunda Eesti ühiskondlikus mõttes: Eesti Vabariigi taastamise idee, mille kandjaks sai vastasutatud Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei (ERSP), ning rahvuslik-kultuurilise autonoomia ja majanduslik-poliitilise detsentraliseerimise idee, mis viis välja uue liidulepingu kontseptsioonini. Seda suunda esindasid loomeliitude juhataste ühispleenum ning *perestroikat* toetava Rahvarinde loomine, platvormi koostamine NLKP XIX parteikonverentsile, EKP IX pleenum, Rahvarinde kongress, suveräänsusdeklaratsiooni ja keeleseaduse vastuvõtmine Eesti NSV ülemnõukogus. (Samel jt 1992: 3, kursiiv lisatud)

Iseseisvumisprotsessi kahe ühiskondliku mõtlemise antagonismile taandava narratiivi võtab kompaktselt kokku sedastus, mille kohaselt enne 1990. aastat „võis Eesti poliitilisi liikumisi jagada iseseisvuse pooldajateks või vastasteks” (Samel jt 1992: 4). Järgnevatel kümnenditel sai selline vastandamine standardiks, peaaegu kanoniseeritud raamistikuks Eesti taasiseseisvumise tõlgendamiseks. Märkimisväärne, et Eesti Vabariigi taastamise nõue, ei olnud toonase seisuga originaalne idee. Seda ei arendatud välja „kodus”. Neljakümne aasta jooksul oli see nn mittetunnustamise doktriin olnud poliitilise tegevuse keskmeks emigreerunud liidrite ning mõnede Eesti dissidentide jaoks (vt nt Mälksoo 2005: 210).

2.3.3. *„Rahvusradikaalid” taastasid iseseisvuse – Rahvarinde kiuste!*

ERSP ja Muinsuskaitse Seltsi poliitika vastandamine Rahvarinde ja EKP Väljase fraktsiooni omale kinnistatakse vaadeldava tekstikorpuse enamiku narratiivis kui patriootide ja iseseisvuse vastaste vaheline võitlus. Võrdluseks, näiteks Grafi (2008), Kuuli (1999) ja Made (2006; 2011) töödes osutatakse kõigile poliitilistele liikumistele, milles domineerisid etnilised eestlased, põhimõtteliselt kui patrioot-

likele või „iseseisvusmeelsetele”. Nimetus „rahvusradikaalid” antakse suundumustele, mis koondavad õigusfundamentalistlikult teleoloogiliselt artikuleeritud liikumisi. Termin „rahvusradikaalid” ei osuta vastavate toimijate nõudmiste põhisisule, nagu seda on tõlgendanud Vahtre ja Laar (L. Vahtre 1996; Laar 1998), vaid poliitika pragmaatiliste aspektide marginaliseerimisele. Vaadeldavad autorid räägivad teinekord „rahvusliku liikumise kahest tiivast” (Laar jt 1996), ent „iseseisvuse” predikatiiv seotakse tingimusteta ainult radikaalide tegevustega.

Ülivaldava osa vaadeldavate ajaloolaste käsitlused Rahvarinde poliitikast võib kokku võtta Sirje Kiini üldistuses: „Rahvarindest sai rahvalik, kuid mitte rahvuslik liikumine [...] Rahvarinde *keskne ideoloogia* oli kompartei juhitud impeeriumi sisemine reformimine” (Kiin 2000: 19, meie kursiiv). Rahvarinde liidrite poliitilisi uuendusi (IME projekt, Suveräänsusdeklaratsiooni algatamine) ei analüüsita võimaluste struktuuri võtmes, vaid stigmatiseeritakse kui poliitilise ootunismisi näiteid. Teleoloogilise narratiivi kohaselt reetsid Rahvarinde liidrid ja EKP rahvuslikud huvid, hülgasid iseseisvuse taastamise ning muutusi amoraalseteks „võimule trügijateks” (vt Laar jt 1996: 452). Eelkõige aastail 1987–1988 kujunenud poliitiliste jõudude konstellatsiooni (vaated, keelekasutus, argumendid, retoorika, omavahelised suhted jne) säärane käsitlus on järjepidev üksnes siis, kui võtame omaks teleoloogilise ajaloomõistmise ning eeldame Eesti taasiseseisvuse paratamatust.

2.3.4. „Radikaalide” ja „oortunistide” kompromissitu võitlus

Nagu nägime ülal (2.1), oli 1980ndate lõpus isegi rahvusradikaalidel vähe alust uskuda iseseisvuse taastamisse lähitulevikus, kui üldse. Iseseisvusse „uskujate” ja „mitteuskujate” vastandamine on äärmiselt ahistooriline. Ent on võimalik liikuda veelgi fundamentaalsema antagonismi konstrueerimise strateegia juurde läbi teleoloogilise ajaloonarratiivi, nagu demonstreerivad Jüri Adamsi (radikaalide ajaloolase) tööd. Adamsi käsitluses ei ole erinevused patriootliku ja mittepatriootliku leeri *tegevuse semantikas* motiveeritud ainult egoismi ja amoraalsusega. Tema järgi oli „Eesti poliitiliselt aktiivne elanikkond 1988. aasta sügiseks lõhestunud kahte põhimõtteliselt erinevasse leeri”, mille eripärad olid sügavalt juurdunud ajaloolises mentaliteedis ja liigendatud vastandlike sotsiaalsete ja kultuuriliste formatsioonide kaudu: „Üks tiib kandis endas ennesõjaaegse iseseisva Eesti poliitilist ja juriidilist traditsiooni (mis oli muidugi lünklik ja ebatäielik). Teine osa kandis kommunistlikku tegutsemisviisi,

teooriat, mõistestikku ja sõnavara” (Adams 2008: 365). Siinkohal tasub kõigepealt meenutada, et teleoloogilise ajalookäsitluse tuntud halvaks praktikaks oli range teadusena serveeritud nõukogulik ajalookirjutus, mis toetus valmisvastandustele, „üldistustele” ja sil-distamistele (vt Grönholm 2000). Just Adamsi käsitluses ilmneb vast kõige selgemini see paradoks, mis iseloomustab Eesti taasiseseis-vumisest teleoloogilises võtmes kirjutajaid üldiselt: nad soovivad kõigest hingest olla ideoloogias või ka vaimus Eesti Vabariigi pärijad, kuid kasutavad seejuures kõige tugevamalt nõukogude ajal kanoniseeritud ajaloost mõtlemise diskursiivseid strateegiaid. Adams reprodutseerib nõukogulikus ajalookirjutuses tavapärase aru-saama kahe leeri paratamatust surmavõitlusest (kodanlus vs töolis-klasse, imperialistid vs NSV Liit) taas „kes keda?” tüüpi kompro-missituks, sotsio-kultuuriliseks nimetatud formatsioonide võitluseks (*à la* „klassivõitlus”). Tema ning tema kolleegi Sirje Kiini sõnavaras võime kohata mõisteid nagu „võitlus”, „rindejoon” jne. Jüri Adamsi, Sirje Kiini jt poolt välja arendatud pilt kompromissitust võitlusest kahe antagonistliku grupi, kahe põhimise sotsiokultuurilise formatsiooni avangardi (sõjaeelse Eesti Vabariigi traditsioon vs Nõukogude okupatsioon) vahel meenutab marksistlik-leninistlikku teooriat „revolutsioonist kui ajaloo vedurist”, kokkupõrkest, mis võib leida oma lõpu, kui üks formatsioon teise üle võidu saab.

Nii või teisiti, skemaatilise narratiivse mudelina kujundatuna on antagonism „autonoomiaga rahuldujate ning täieliku iseseisvuse nõudjate vahel” (Laar 2002: 15) vormunud üldiseks teadmiseks, Eesti revolutsiooni standardtõlgenduseks (vt Laar 2001: 231–232; Laar 2002, 15).

2.4. Juhtnarratiivid, narratiivsed sisud ja periferiseeritud elemendid

Võime ütelda, et alapunktis 2.3 analüüsitud teleoloogiline narratiiv koos sellele omase antagonismi konstrueerimisega moodustab Eesti taasiseseisvust käsitlevas Eesti ajaloos teatud keskuse, sõlmpunkti või juhtnarratiivi (vt 1.2.2). Seejuures on kronoloogilised käsitlused üleminekuaastatega seotud sündmustest väga sarnased kõigis Balti riikides, kuna revolutsioonilised protsessid neis maades, Moskva reaktsioon ning nende maade tihe koostöö struktureerisid (sünd-muste terminites) arengud üpriski sarnasel moel ning löid palju paralleele. Läti ja Leedu ajalookirjutuses genereerivad iseseisvuse

taastamise protsessi tõlgendusi terve rida juhtnarratiive, narratiivseid sisusid ning skemaatilisi narratiivseid mudeleid. Koos terminiga „ärkamisaeg” on „Balti teest” kujunenud Baltikumi revolutsioonide või iseseisvuspüüdluste domineeriv ühisnimetaja parlamentaarsete strateegiale Lätis ja Leedus, kus 1991. aasta augustipäevade *kangelased* on muuhulgas saanud riigi kõrgeima tunnustuse.

Eesti ajaloolased eelistavad lähiminekü perioodi (1986–1991) jaoks nimetusi „laulev revolutsioon” või „ärkamisaeg” (Graf 2008; Niitsoo 1997: 9). „Laulev revolutsioon” ja „ärkamisaeg” ei ole loogilisest vaatepunktist mitte mõisted, vaid narratiivsed sisud. Mõlemad metafoorid on laenatud ajalooliste toimijate (EKP, Rahvarinne jt) enesekirjelduste keelest ja on seotud üsna spetsiifilise ajaloolise situatsiooniga aastatel 1987–1988. Jutustuse konkreetne narratiivne subjekt on moodustatud narratiivsetest sisudest (lausungite hulgast). See tähendab, et üleminekuperioodi refleksioon on taandatud sündmustekogumitele, millele osutatakse nende spetsiifiliste narratiivsete sisude kaudu. See ei ole automaatselt problemaatiline ning on osalt ka paratamatu. Narratiivsete sisude kui historiograafiliste loetelude (*accounts*) spetsiifilised sünteetilised kvaliteedid (nt nende metafoorsus) ei välista nende omavahelist kommunikativust. Teiste sõnadega, ehkki narratiivsete sisude dialoogis pole tegemist n-ö konkurentsiga (allikaliselt verifitseeritavate) faktiväidete, vaid „konstruktsioonide” vahel, on nad siiski piisavalt sisukad: neil on ühine, aegruumiliselt lokaliseeritav sündmusalus. Näiteks võib üht ja sama sündmusalust konstrueerida „Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonina” või ka „kommunistide-terroristide demokraatiavastase putšina”; „ždanovliku juunipöördena” või „töörahma revolutsioonina”; „Suure Isamaasõjana” või „II maailmasõjana”. Ent kui meile on antud ainult üks viis mineviku nägemiseks ehk üks narratiivne sisu, siis muutub see kergesti veendumuseks seoses sellega, kuidas minevik „tõesti on olnud” (Ankersmit 1994: 94).

Väga vähe on arutatud 1986.–1991. aastate perioodi „nimetamise” üle (vt nt Selg, Ventsel 2010). Kuid narratiivsete sisude nagu „laulev revolutsioon” ja „ärkamisaeg” hegemoonsel positsioonil ühelt poolt ning „perestroika” marginaliseerimisel teiselt poolt on olnud sügav mõju skemaatiliste narratiivsete mudelite juurutamisele. Nimetamine, mis annab „laulmisele” ja „ärkamisele” keskse koa iseseisvuse eest peetud võitlust puudutavas sõnavaras, juba implitsiitselt toetab üleminekuperioodi semantiliselt *spiritualiseerimist* ning muudab vastava ajalooperioodi tähendusväljas vähem tähtsaks või isegi väärtusetuks mitmed pragmaatilisi-poliitilised sammud ning ka Gorbatšovi algatatud reformide, glasnosti-poliitika,

uute välismaale reisimise võimaluste mäletamise, teisisõnu paljude nende sammude mäletamise, mis löid konteksti kõikidele neile muutustele, mis said võimalikuks ning käivitasid revolutsiooni Balti riikides. Eesti taasiseseisvumisprotsessi liigendavate juhtnarratiivide domineeriv muster ja diskursiivne kontroll kui juhtnarratiivide olemuslik dimensioon seletavad, miks Balti *poliitikute* panust NSV Liidu demokratiseerimisse ning võimaluste struktuuride avamist Eesti jaoks vaadeldavas ajalookirjutuses praktiliselt üldse ei kajastata. Ainult Kuuli ja Grafi raamatutest võime leida ka NSVL-s tehtud reforme hõlmava narratiivi (Graf 2008: 332–338; Kuuli 1999). Eesti poliitikute algatusi NSVL-i esinduskogudes (Rahvasaadikute Kongressis), kus Liidu tulevikku paljuski otsustati, on nt Laari ja Kiini ning teiste kirjutistes meenutatud lühidalt ja peamiselt marginaliseerivas võtmes (Laar 2001: 231–232; Kiin 2000: 29). IME programmi, suveräänsusdeklaratsiooni, MRP hukkamõistmist Rahvasaadikute Kongressi poolt ja muid toonase poliitilise eliidi algatusi kommenteeritakse ka kui „osavat võtet” (Niitsoo 2002: 21) või tõeliste patriootide ideede „ülevõtmist” (vrd Kiin 2000: 29). Lauri Vahre kommentaar seoses MRP hukkamõistmisega kõlab järgnevalt: „Jõululaupäeval tõi jõuluvana eesti rahvale Moskvast kauaoodatud kingikarbi: NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi otsuse [mis kuulutas MRP saladokumendid õigustühiseks]” (1996: 68). Oma ingliskeelses raamatus „Eesti tee” võtab Laar selle kokku nii:

Moskvas moodustasid reformimeelsed Eesti delegaadid ühise grupi reformimeelsete delegaatidega teistest Balti riikidest, seades sihiks Molotov-Ribbentropi pakti tühistamise ja ülemineku autonoomiale. Kuid Moskva sundimine järeleandmistele osutus vaevalisemaks kui ENSV liidrid olid oodanud. (Laar 2006: 259)

Mitte ainult selles raamatus, vaid ka tema artiklis “Eesti taasiseseisvumine” (Laar 2001) ja Laari, Endre ja Oti ühistöös (1996) ei ole MRP hukkamõistmist Moskvast 24. detsembril 1989 *expressis verbis* mainitud. Teemat puudutavate kommentaaride tonaalsus on muudes vaadeldavates kirjutistes valdavalt distantseeruv või isegi sarkastiline: „Moskva afäärid”, kontaktid Gorbatšoviga ei olnud tõsised sündmused ega omanud tähtsust Eesti iseseisvuse saavutamisel (L. Vahre 1996: 55, 58, 68, 76). Ent mis kõige tähtsam: need lühikesed käsitlused, mida võime leida isegi

mõnes mahukas köites (nt Laar jt 1996¹⁰), ei ehita mitte mingisugust sidusat narratiivi, mis võiks integreerida Eesti toonaste juhtide parlamentaarsed saavutused lahutamatuks osaks Eesti ajaloost. Ühtlasi tähendab see, et isikud, kes mängisid olulist rolli Moskvas aset leidnud poliitilises otsustamises (Rüütel, Väljas, Savisaar), on marginaliseeritud või isegi Eesti ajaloost välja heidetud. Mitmed Baltikumi uurijad ja hulk Euroopa ja Ameerika ülikoolide õpetlasi on just nn Eesti Moskva eduloo aspekti oluliseks pidanud (vt nt Senn 1995; Smith jt 2002; Hosking ja Duncan 1992; Smith 1996; Gerner, Hedlund 1993; Gerner 1990). Artiklis analüüsitud kirjutised jätaavad mulje, et autorite enamik ei ole huvitatud diskursustest, mis jätaaksid perestroika-narratiivile tähtsa positsiooni, produtseeriksid analüütilisi narratiive ja näeksid Eesti iseseisvuse taastamist laiemas kontekstis. Dekontekstualiseerimisel on olnud uuringute kvaliteedile laastav mõju. Lühidalt öeldes: kontekst määrab alati tõlgendused ja tähendused. Dünaamiliste protsesside dekontekstualiseerimine tähendab loobumist ühest ajaloolise arutluse alustalast ja põhilisest uuringu professionaalsust tagavast kvaliteedist (Kuhn jt 1994). Ühtlasi tähendab see hüpet mineviku analüütilisest tõlgendusest selle teleoloogilisse narrativiseerimisse, mis, nagu siinses kirjutises on näidatud, on oluline strateegia antagonistliku välistamise konstrueerimisel. Ja võib peaaegu kindel olla, et kõne all olevad ajaloolased (kellest paljud olid ja on aktiivsed poliitikud) mõistsid selle manöövri mõju.

3. Järeldusi

Artikli fookuseks on olnud selle esiletoomine, kuidas ajaloolises diskursuses konstrueeritakse ühiskondlik antagonism. Selle selgitamiseks uuriti kõiki Eesti taasiseseisvumist käsitlevaid tekste, mis taotlesid vastava perioodi dünaamika terviklikku esitlust; olid hõlmavad käsitlused (monograafia, kommenteeritud dokumendikogum, pikem artikkel või olulise ülevaateteose vastavale teemale pühendatud peatükk); milles on perioodi käsitus esitatud mitte mälestuste vormis, vaid objektiveerivalt, kõrvaltvaataja, ajaloolasena. Üks meie arutlusest tulenevaid järeldusi on, et ajalookirjutus esindab lisaks erialasele praktikale ka teatud vormis poliitilist praktikat. Vähetähtis, aga mitte määrav ei ole ka see, et mitmed taasiseseisvumise perioodi kesksed tegelased on poliitiliselt aktiiv-

¹⁰ Teose kogumaht on 851 lk.

sed ka tänapäeval ning sama kehtib ka mitmete analüüsitud tekstide autorite kohta (Laar, Vahtre). Sellest perspektiivist on hegemoonsete ajalooliste narratiivide analüüsimine üpris valgustav nii Eesti ajalooliste uurimuste hetkeseisu kohta, kui ka ajalooüuringute rolli kohta Eesti poliitilise diskursuse kujundamisel. Kokkuvõttes võime öelda, et vaadeldud Eesti taasiseseisvumist käsitlevas ajalookirjutuses domineerib teleoloogiline narrativiseerimine, mida saadab antagonistliku vastanduse konstrueerimine Eesti riigi patriootide ja vaenlaste vahel. Sellele võib tuua vähemalt neli tõlgendust.

1) Eestlaste jaoks, nagu see on ka tüüpiline post-sovetlikes riikides, on üks peamisi strateegilisi ülesandeid mineviku narrativiseerimisel endise NSV Liidu perioodi delegitimeerimine. Eelmiste peremeeste ning ühtlasi perestroika narratiivide marginaliseerimine on osa sellest ülesandest. Ilma rahvusliku ajaloota jäävad rahvad pelgalt ajaloo passiivseteks subjektideks „kelle identiteeti vormivad jätkuvalt nende endised impeeriumi valitsejad” (Kuzio 2002: 247). Ent perestroika diskrediteerimisel on ka praktilised poliitilised järeloomid. Tunnistades reformiliikumiste ja perestroika tähtsat rolli režiimi muutuses legitimeeritaks ühtlasi ka teiste toimijate poliitilisi tegevusi lisaks rahvusradikaalide poolt väljakäidule. 2) *Iseseisvuse taastamisel* kui uuel juhtnarratiivil ning sellele viitavil skemaatilistel narratiivsetel mudelitel (*laulev revolutsioon, ärkamisaeg*) on mängida määrav roll üpris hiljuti nõukogude ametlikes struktuurides karjääri alustada jõudnute moraalses emantsipatsioonis ja pretensioonides distantseerida end täielikult minevikust. Ajaloolised juhtnarratiivid sulanduvad teadvustatult või teadvustamatult ajaloolise õigluse teleoloogilise narratiiviga. Teisisõnu, ajalookirjutus on asendatud ajaloo teleoloogilise kontseptualiseerimisega. Ajalooline teleoloogia legitimeerib ajalookirjutust, mis esitab ajaloo käiku kui ettemääratud (lineaarset) protsessi. Ajaloolise arengu keerdkäikudes võidelnud, ajaloolise valiku sõlmkohtades selle tulemust otsustavalt kujundanud sündmuste (töö Moskvaa Rahvasaadiku Kongressis, töö Eesti Vabariigi Ülemnõukogus, IME-meeskonnas, Rahvarindes jne) kaasautorid osutuvad kõrvalteedel ekselnuteks. 3) Eesti ajaloolased ei ole hakanud endist mõtlema kui laiema uurimiskogukonna liikmetest. Üleminekuperioodi narrativiseerimises domineerib metodoloogiline natsionalism. Nendes terminites kõneldes esitab Eesti ajalookirjutus ühedimensioonilised ja hoolikalt pakendatud rahvuslikud juhtnarratiivid, mis välistavad avalikkuse jaoks alternatiivseid vaateid ning ka kompleksseid ja arendatud minevikumõistmisi. 4) Ajaloolased, kes

kirjutavad üleminekuperioodist ja aktiivsed poliitikud või poliitilised praktikud on suuresti samad isikud. Nad püüavad instrumentaliseerida nende versioone rahvuslikust ajaloo ja toetada nende poliitilisi püüdlusi. Spiritualiseeritud ajalooline teleoloogia pakub metafüüsilisi argumente muutmaks mõtteid, uskumusi, veendumusi jne ajaloo keskseteks dimensioonideks ja seda kontekstualiseeritud poliitiliste praktikate analüüsi asemel. Kokkuvõtteks võime öelda, et kooskõlas ülal visandatud teleoloogilise narratiiviga Eesti taasiseisvumisest võib selgitada erinevaid strateegiaid Nõukogude režiimile väljakutsete esitamiseks osutavate kategooriate bipolaarse vastandamise kaudu ning arendades ahistorilisi dihhotoomiaid nagu *perestroika* vs *iseseisvuse taastamine* (tõeline demokraatia), *iseseisvus* vs *suveräänsus*, *õigusfundamentalism* vs *õiguslikud manöövrid*, *reform* vs *iseseisvuse taastamine* jne.

Ajalookirjutamine ja narratiivide loomine leiab alati aset ajaloolis-poliitilises kontekstis. Ka Eesti ühiskond jääb etniliste gruppide, klasside, eliitide jt võimuvõitluse väljaks. Konkurentsivõimu pärast saab ajalugu efektiivseks vahendiks võitluses sümboolse kapitali nimel, mida rakendatakse, saavutamaks legitiimsust enda poolele ja delegitimeerimaks vastaseid. Kokkupõrge hegemoonse ajaloolise jutustuse, juhtnarratiivi üle peegeldab kokkupõrget ideoloogilise ja poliitilise hegemoonia üle käivas võitluses. Kalduvus hegemoniseerida lokaalajalugu, mis ilmneb ühedimensiooniliste tõlgenduste kodifitseerimises ja näiteks mälestuspühade taasleiutamises, ei ole ainult post-kommunistliku trauma tunnus, vaid üleüldine tendents moodsas ajalookirjutuses (Grever 2009: 47). See seletab ka, miks rahvusliku ajalookirjutuse narratiivsed strateegiad ja poliitika on teravate vaidluste keerises.

Teleoloogiline eelhoiak ajaloo tõlgendamisel teenib hästi *antagonistlike vastanduste* konstrueerimist. Kas aga see seos nende kahe vahel on üldine või pelgalt omane post-kommunistliku Eesti narratiiviseeritud ajalookirjutusele, vajab laiemat empiirilist ja teoreetilist selgitamist. Jätame selle väljakutse tulevasteks uurimustöödeks ajaloo poliitilise ja semiootilise analüüsi vallas.

Kirjandus

- Adams, Jüri. 2008. Mõttevahetusest „Kuidas taastada Eesti iseseisvus”. — Pärnaste, E. (koost.). *Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei. ERSP aeg*. Tallinn: Magna Memoria, 356–373.

- Ankersmit, Franlin Rudolf 1983. *Narrative logic: A semantic analysis of the historian's language*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- 1994. *The Rise and Fall of Metaphor*. Los Angeles: University of California Press.
- Beck, Peter J. 2012. *Presenting history. Past and Present*. London: Palgrave; Macmillan.
- Berger, Stefan 2006. National Historiographies in Transnational perspective: Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *Storia della Storiografia* 50: 3–26.
- Bertrica, Albert (ed.) 2001. *Eesti identiteet ja iseseisvus*. Tallinn: Avita.
- Brown, Archie 1996. *The Gorbachev Factor*. Oxford: Oxford University Press.
- Bruner, Jerome 1986. *Actual minds, possible worlds*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Brzezinski, Zbigniew 1991. Kõne laulusildade ajal korraldatud Ida-Lääne majandussuhete konverentsil. *Poliitika* 2(1): 7–11.
- Clemens, Walter, C. 1997. Who or what killed the Soviet Union? How three Davids undermined Goliath. *Nationalism and Ethnic Politics* 3(1): 136–158.
- 2000. *The Baltic Transformed. Complexity Theory and European Security*. New York: Rowman & Littlefield Publishers.
- Cox, Michael 2009. Why did We Get the End of the Cold War Wrong? *The British Journal of Politics & International Relations* 11(2): 161–176.
- Gerner, Kristian 1990. *Baltikum mellan Sovjetunionen och Europa. Världspolitikens dagsfrågor*. Volumes 7. Stockholm: Utrikespolitiska institutet.
- Gerner, Kristian; Hedlund, Stefan 1993 *The Baltic States and the End of the Empire*. London: Routledge.
- Graf, Mati 2008. *Kalevipoja kojutulek*. Tallinn: Argo.
- Grever, Maria 2009. Fear of Plurality. Historical Culture and Historiographical Canonization in Western Europe. — Epple, A.; Schaser, A. (ed.). *Gendering Historiography: Beyond National Canons*. Frankfurt and New York: Campus Verlag, 45–62.
- Grönholm, Pertti 2000. Jutustus ja argumentatsioon. Diskursianalüüs õukogude ajalookirjutuse kriitilises lähivaates. — Tarvel, E. (toim.). *Ajaloolise tõe otsingul*. 7. detsembril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi *Eesti lähiajaloo metodoloogilisi probleeme*. Materjalid. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 7–28.
- Hosking, Geoffrey Aves; Peter, Jonathan 1992. *The Road to Post-Communism. Independent Political Movements in the Soviet Union 1985-1991*. London & New York: Pinter Publishers.

- Kiin, Sirje 2000. Eesti Kongress. Nii nagu see oli. — Pärnaste, E. (koost.). *Eesti Kongress. Siis ja praegu*. Tallinn. Eesti Vabariigi Riigikantselei. SE&JS, 12–145.
- Kosso, Peter 2009. Philosophy of Historiography. — Tucker, A. (ed.). *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*. Oxford: Blackwell, 21–49.
- Kuhn, Deanna; Winestock, Michael; Flaton, Robin 1994. Historical reasoning as theory-evidence coordination. — Carretero, M.; Voss, J F. (ed.) *Cognitive and Instructional Processes in History and The Social Sciences*. New York: Erlbaum, 377–402.
- Kumar, Krishan 2001. *Revolutionary Ideas and Ideals*. London & Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kultuurisemiootika teesid 1998 = Ivanov, V. V.; Lotman, J. M.; Pjatigorski, A. M.; Toporov, V. N.; Uspenskij, B. A. Kultuurisemiootika teesid. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 62–88.
- Kuuli, Olaf 1999. *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991*. Tallinn: O.Kuuli.
- Kuzio, Taras 2002. History, Memory and Nation-building in the Post-Soviet Colonial Space, *Nationalities Papers* 30(2): 241–264.
- Laar, Mart 1988. Sõnavõtt Eesti Esimesel Noortefoorumil. *Vikerkaar* 10: 64–65.
- 1998. Mait Rauna romaani ajalooline taust. — Raun, Mait. *Wake up. Naiivseid mälestusi ajaloost 1987–1988*. Tallinn: SE&JS, 392–406.
- 2001. Eesti taasiseseisumine. — Bertricaud, A. (toim.). *Eesti identiteet ja iseseisvus*. Tallinn: Avita, 223–234.
- 2002. *Eesti uus algus*. Tallinn: Konrad Adenaueri Fond.
- 2006. *Estonia's way*. Tallinn: Pegasus.
- 2011. Perestroika ristiisa. *Diplomaatia* 8(2): 6–8.
- Laar, Mart; Ott, Urmas; Endre, Sirje 1996. *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1992*. Tallinn: SI & JS.
- Laar, Mart; Vahtre, Lauri; Valk, Heiki 1989. Kodulugu II. *Loomingu Raamatukogu* 31, 42–43.
- Leftwich, Adrian 2004. Thinking Politically: On the Politics of Politics. — Leftwich, A. (toim.). *What is Politics?* Cambridge: Polity Press, 1–22.
- Laclau, Ernesto 1996. *Emancipation(s)*. London, New York: Verso.
- 2004. Glimpsing the Future. — Marchart, O., Critchley, S. (eds.). *Laclau: A Critical Reader*. London, New York: Routledge, 279–328.
- 2005. *On Populist Reason*. London, New York: Verso.
- Laclau, Ernesto; Mouffe, Chantal 2001. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. 2nd edition. London, New York: Verso.
- Lotman, Juri 1999. *Semiosfäär*. Tlk. K. Pruul. Tallinn: Vagabund.
- 2000. *Kultuur ja plahvatus*. Tlk. P. Lotman. Tallinn: Varrak.

- 2001. *Universe of the Mind. A Semiotic Theory of Culture*. Tlk. A Shukmann. I. B. Tauris & Co. Ltd.
- Made, Tiit 2006. *Ükskord niikuinii. 1986–1991*. Tallinn: Argo.
- 2011. *Kremlis iseseisvust toomas*. Tallinn: Argo.
- Mahoney, James 2000. Path Dependence in Historical Sociology. *Theory and Society* 29(4): 507–548.
- Mouffe, Chantal 2000. *The Democratic Paradox*. London: Verso.
- Munslow, Alun 2006. *Deconstructing History*. London & New York: Routledge.
- Must, Kadri 2000. *Iseseisvuspäeva süünd*. Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio.
- Mälksoo, Lauri 2005. *Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus. Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940. a –1991.a ja pärast 1991.a*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Niitsoo, Viktor 1997. *Vastupanu 1955–1985*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- 2002. *Müürimurdjad: MRP-AEG ja ERSP lugu*. Tallinn: Ortwil.
- Raun, Toivo 1991. *Estonia and the Estonians*. 2nd ed. Stanford: Hoover Institute Press.
- Ricoeur, Paul 1984. *Time and Narrative*. Vol. 1. Tlk. K. McLaughlin; D. Pellauer. Chicago: University of Chicago Press.
- 1999. Memory and forgetting. — Kearney, R.; Dooley, M. (toim.). *Questioning Ethics. Contemporary Debates in Philosophy*. London, New York: Routledge, 5–11.
- Rüsen, Jörn 2001. History, Overview. — Smelser, N. J.; Baltes, P. B. (eds.). *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Amsterdam: Elsevier, 6857–6864.
- Rüsen, Jörn 2004. Culture: Universalism, Relativism, or What Else? *Journal of the Interdisciplinary Crossroads* 1(1): 11–8.
- 2006. Sense of History: What Does It Mean? With an Outlook into Reason and Senselessness. — Rüsen, J. (ed.). *Meaning and Representation in History*. New York, Oxford: Berghahn Books, 40–63.
- Rüütel, Arnold 2001. *Tuleviku taassünd*. Tallinn: Ilo.
- Samel, H.; Nutt, M.; Valge, J.; Villem A. 1992. *Eesti poliitilise mõtte ajaloost. Valitud artiklid 1987–1991*. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 3–5.
- Sarv, Enn 1997. *Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Saul, Bruno 2006. *Meie aeg*. Tallinn: Ilo.
- Savisaar, Edgar 2004. *Peaminister: Eesti lähiajalugu 1990–1992*. Tartu: Kleio.
- Schmitt, Carl 1996. *The Concept of the Political*. Tlk. G. Schwab. Chicago: University of Chicago Press.

- Schweizer, Peter 1994. *Victory: The Reagan Administration's Secret Strategy that Hastened the Collapse of the Soviet Union*. New York: Atlantic Monthly Press.
- Selg, Peeter 2010 Toward a Semiotic Model of Democracy. *Applied Semiotics / Sémiotique appliquée* 10(25): 22–54.
- 2011. *An Outline for a Theory of Political Semiotics*. PhD-thesis. Tallinn: Tallinn University Press.
- Selg, Peeter; Ventsel, Andreas. 2008. Towards a semiotic theory of hegemony: naming as hegemonic operation in Lotman and Laclau. *Sign Systems Studies* 36(1): 167–183.
- 2010. An outline for a semiotic theory of hegemony. *Semiotica* 182(1/4): 443–474.
- Senn, Alfred 1995. *Gorbachev's Failure in Lithuania*. New York: St. Martin's Press.
- Smith, David; Pabriks, Artis; Purs, Aldis; Lane, Thomas 2002. *The Baltic states: Estonia, Latvia and Lithuania*. London: Routledge.
- Smith, G. (ed.) 1996. *The Baltic States: The National Self-Determination of Estonia, Latvia and Lithuania*. London: Macmillan.
- Somers, Margaret 1994. The narrative constitution of identity: A relational and network approach. *Theory and Society* 23(3): 605–649.
- Sootla, Georg.; Maiste, Margus 1989. *Tähtaasta*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Strömbom, Lisa 2010. *Revisiting the Past. Israeli Identity, Thick Recognition and Conflict Transformation*. Lund: Lund University Press.
- Stueber, Karsten R. 2008. Theories Explain, and so do historical narratives: but there are differences. *Journal of Philosophy of History* 2(2): 237–243.
- Stäheli, Urs 2004. Competing figures of the limit: dispersion, transgression, antagonism and indifference. — Marchart, O., Critchley, S. (eds.). *Laclau: A Critical Reader*. London, New York: Routledge, 226–240.
- Beschloss, Michael; Talbott, Strobe 1994. *At the Highest Levels: The Inside Story of the End of the Cold War*. New York: Litte, Brown and Company.
- Tamm, Marek 2008. History as Cultural Memory: Mnemohistory and the Construction of the Estonian Nation. *Journal of Baltic Studies*, 39(4): 499–516.
- Tannberg, Tõnu. 2005. Taasiseseisvumine. — Vahtré, S. (peatoim.). *Eesti ajalugu*. VI köide. Tartu: Ilmamaa, 374–395.
- Tarrow, Sidney 1998. *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, Charles 2002. Event Catalogs as Theories. *Sociological Theory* 20(2): 248–254.

- Torfin, Jacob 2005. Discourse Theory: Achievements, Arguments, and Challenges. — Howarth, D; Torfin, J. (eds.). *Discourse Theory in European Politics Identity, Policy and Governance*. Palgrave Macmillan, 1–32.
- Undusk, Jaan 2003. Retooriline suund eesti nõukogude ajalookirjutuses. — Krikmann, A; Olesk, S. (koost.). *Võim ja kultuur*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, 42–64.
- Vahre, Lauri 1996. *Vabanemine. Eesti 1987–1992*. Tallinn: Im Meedia.
- Vahre, Sulev (peatoim.) 2005. *Eesti ajalugu*. VI köide. Tartu: Ilmamaa.
- Van Leeuwen, Theo 2008. *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Ventsel, Andreas 2009. *Towards Semiotic Theory of Hegemony*. Tartu: Tartu University Press.
- Veyne, Paul 1984. *Writing History: Essay on Epistemology*. Trans. Mina Moore-Rinvulcri. Middletown, CT: Wesleyan UP.
- Väljas, Vaino 2006, Maailmast ja natuke ka endast. — Anupõld, E. (toim.). *Ühe elu pöörud*. Tallinn: Ilo, 138–168.
- Walsh, W. H. 1967. Colligatory concepts in history. — Burston, W. H.; Thompson, D. (eds.). *Studies in the nature and teaching of history*. London: Routledge and K. Paul, 65–84.
- 1970. *An introduction to the philosophy of history*. London: Humanities Press.
- Wertsch, James 2004. Specific Narratives and Schematic Narrative Templates. — Seixas, P. (ed.). *Theorizing Historical Consciousness*. Toronto: University of Toronto Press, 49–62.
- 2010. Kollektiivse mälu valged laigud: Venemaa juhtum. — Oksanen, S; Paju, I. (koost.). *Kõige taga oli hirm*. Tallinn: Päevaleht, 405–418.
- Zetterberg, Seppo. 2009. *Eesti Ajalugu*. Tallinn: Tänapäev.

Võõra semiootiline modelleerimine Eesti lähiajaloos¹

Mari-Liis Madisson, Andreas Ventsel

Alljärgnev artikkel keskendub *oma* ja *võõra* opositsioonile enesekirjeldustes kui peamisele kultuurikarakteristikule, mille kaudu erinevaid identiteete konstrueeritakse. Põhirõhk on identiteedi modelleerimistüüpide *kultuur–antikultuur*, *kultuur–mitte-kultuur* ja *kultuur–kultuuriline teine* analüüsil. Uurimisteema ajaline fookus keskendub Eesti lähiajaloole – vaadeldakse, millistest enesekirjelduslikest modelleerimismehhanismidest on sõjajärgses Eestis lähtunud migrandi kui ühe *võõra* konstrueerimisel ja kuidas need identiteediloomed mudelid on avalikus tekstiringluses edasi kandunud ja transformeerunud. Artiklis kasutatavad teoreetilised seisukohad lähtuvad suures osas Tartu–Moskva koolkonna kultuurisemiootikast, Mihhail Bahtini dialoogikäsitusest ja George Schöpflini identiteedikontseptsioonist.

Märksõnad: *kultuur – mitte-kultuur – antikultuur, oma ja võõra* konstrueerimine enesekirjeldustes, Tartu–Moskva kultuurisemiootika, Bahtini dialoogikäsitlus, Schöpflini identiteedikontseptsioon.

Käesolev artikkel keskendub identiteedi konstrueerimise protsessile ja selle transformeerumisele radikaalsete kultuuriliste ja sotsiopolitiliste muutuste kontekstis. Identiteeti võib vaadelda kui koherentset tähenduslikku diskursust/teksti, mille kaudu püüab kultuur saavutada enesekirjelduste mõningast ühtsust. Teatav kultuuriline identiteet eristab ennast ekstrasemiootilistest reaalsustest ja teistest semiootilistest süsteemidest (identiteetidest). Seega funktsioneerib identiteediloomed ühe peamise sotsiokultuurilist reaalsust korrastava mehhanismina.

Eesti asub piiridel, olgu nendeks püsivamad geograafilised või ajaloos ebastabiilsemad ideoloogilis-poliitilised piirid. Identiteediteoreetik George Schöpflin eristab geograafilistest piiridest rääkides nende konkreetset ja metafoorset aspekti. Kuna geograafilistel

¹ Artikli valmimist toetas ETF teadusgrant 8804 „Võimusuhte ja poliitilise kommunikatsiooni semiootilise analüüsi perspektiivid”

piiridel on tugev sümboolne jõud, funktsioneerivad nad kui loomulikud metafoorid (2010: 66). Poliitilised piirid funktsioneerivad jagatud arusaamadena valitsemisest, administratsioonist jne ning nende omaduseks on lühikese aja jooksul väga tugevaid poliitilisi identiteete konstrueerida (samas, 67). Viimased on Eesti lähiajalugu mõjutanud eriti traagilistel viisidel. Saame käsitleda kohalike elanike rahvuslikku, ideoloogilis-poliitilist, keelelist identiteeti. Identiteediloomes protsessiga on kaasas käinud ka küsimus, kuidas enesekirjeldust abstraktsemal tasandil mõista ehk – eesti identiteedi näite puhul kerkib küsimus, mida peetakse silmas, kui räägitakse ühe rahvuse identiteedist. On seisukohti, mis apelleerivad rahvusele kui püsivale tuumtunnuste kogumile, kui ajas muutumatule olemusele. Sellistel juhtudel käsitletakse identiteeti essentsialistlikult, modernistlike identiteedikäsitluste vaimus, seda mõtestatakse millegi püsiva ja homogeense, järjepideva ja korrastatuna. Essentsialistlikud identiteedikäsitlused on levinud ka tänapäeval, nt osutatakse eestlaste sünnijärgsele geneetiliselt määratletud identiteedile (Aaviksoo 2011).

Siinne artikkel juhindub ennekõike arusaamast, et identiteet on kultuuriline konstruktsioon, semiootiline ühtsus, mis tekib erinevate modelleerivate keelte sõlmpunktis. Niisugune lähenemine vastandub eespool kirjeldatud essentsialistlikele identiteedikäsitlustele. Sotsiaalsed kogukonnad ja nende identiteedid pole ajas püsivad, nad on avatud muutustele ja dünaamikale vastavalt konteksti muutumisele. Identiteet pole seega essentsialistlikult mõistetav suurus, substantsiaalne nähtus, vaid alati tulevikuperspektiivist lähtuv projekt. Seda isegi siis, kui otsitakse oma „päristisi” juuri minevikust.

Müüt annab kollektiivsele eksistentsile temporaaalse dimensiooni; see rajab kogukonnaliikmete jaoks jagatud mineviku, mis võib olla ebatäpne, ent seda on võimalik tunnetada kui autentset; see annab ka jagatud tulevikutunde. Ükski kogukond ei saa eksisteerida ilma jagatud mineviku ja tuleviku tunnetamiseta. Sellest lähtuvalt loob iga kollektiivne eksistents oma ratsionaalsuse, kultuurilise taastootmise [...]. (Schöpflin 2010: 76)

Kollektiivse deklareeritud identiteedi ja individuaalse privaatse identiteedi vahel on alati teatava pingestuse ja interferentsi ala – nad konstrueeritakse üksteisele vastandumise, aga ka paralleelide tõmbamise kaudu. Indiviid võib kanda endas mitmeid, ka üksteisele vastukäivaid identiteete, kuna ta võib kuuluda erinevatesse sotsiaalsetesse kogukondadesse. Samas artikuleerib iga kogukond, kuhu

indiviid kuulub, oma totaalsuse, teatava dominantse väärtussüsteemi, mis tõmbab selge piiri

sisemise ja välimise vahele. Niisugune artikuleerimisprotsess intensiivistub eelkõige süsteemi enesekirjelduse tasandil: kollektiivse identiteedi loomise käigus omistatakse endale selged piirid ja suur ühtlustatuse aste. Enesekirjelduse protsessi saab üksnes tinglikult teoreetilisel tasandil kollektiivseks ja individuaalseks jagada, sest tegelikkuses mõjutavad need protsessid teineteist vastastikku. (Lotman 2001: 195)

Kultuurisemiootika järgi „näeb kultuur välja teatud piiritletud alana, millele vastanduvad temast väljaspool asetsevad inimkonna ajaloo, kogemuse või tegevuse nähtused. Seega on *kultuuri* mõiste lahutamatult seotud tema vastandamisega *mitte-kultuurile*” (Kultuurisemiootika teesid 1998: 66). Igale kultuuritüübile vastab

tema „kaose” tüüp, mis ei ole sugugi algne, ühetaoline ja alati iseendaga võrdne, vaid kujutab endast inimese sama aktiivset loomingut, nagu ka kultuurilise organisatsiooni valdkond. Igale ajalooliselt antud kultuuritüübile vastab talle ainuomane mitte-kultuuri tüüp. (samas)

Kultuuri kaks eripära: selle kalduvus mitmekeelsusele ning see, et kultuur ei kata kõiki tekste, funktsioneerides mitte-kultuuri taustal, olles sellega keerulistes suhetes, määravad ära kultuuri töömehhanismi inimkollektiivide ja inimkonna kui terviku informatsiooni-reservuaarina (Lotman 2010: 32). Sellest johtuvalt võib rääkida erinevatest kultuuri infokorrastatuse mudelitest.

Käesoleva artikli peateema on kultuuri enesekirjeldus. Esile toodud *migrant* tähistab üht *võõrast* rääkimise viisi, üht võimalust *oma* kultuurist väljaspoolset modelleerida. Migrandi olemus on ambivalentne – tegemist on samal ajal nii oma kui võõraga. *Omaga*, kuna ta eksisteerib dominantkultuuriga samas aegruumis, kuid ka *võõraga*, kuna ta ei lase viimasel ennast homogeense tervikuna tajuda. Artikli peatähelepanu keskendub nendele modelleerimise tüüpidele, mida Eesti sõjajärgses ajaloos on kasutatud migrandi kui *võõra* kujutamiseks, ja sellele, kuidas migranti on püütud *oma* struktuuridesse integreerida ning kuidas on selle suhte modelleerimise tüübid edasi kestnud sotsikultuurilise konteksti kardinaalsel transformeerumisel.

Artikli esimeses osas keskendutakse *oma*–*võõra* suhte modelleerimisele lähtuvalt identiteediteoreetik George Schöpfliini identiteedikäsitlusest ja Tartu–Moskva kultuurisemiootika kultuuri–antikultuuri mudelist, mis iseloomustab valdavalt nõukogude perioodi, ent

mainitud mudelit võib kohata ka Eesti taasiseseisvumise perioodil kaheksakümnendate aastate lõpus. *Oma* kultuuri vastandi, mis on loodud antikultuurist lähtuvates enesekirjeldusprotsessides, tähistamiseks kasutame selguse mõttes mõistet *vaenlane*, et osutada sellega viimase miinusmärgilisele struktureeritusele ja põhimõttelisele võimatusele seda kultuuri *oma* struktuuri integreerida. Artikli teises osas arutletakse identiteedi kirjeldamise võimalikkuse üle lähtuvalt kultuur–mitte-kultuuri mudelist. *Mitte-kultuur* kuulub funktsionaalselt kultuuri sfääri, kuid ei täida selle reegleid (Lotman 2010: 31). Siin keskendume nõukogude perioodi lõpu enesekirjeldustele, ennekõike migrandi nimetamise problemaatikale. Nimetame mitte-kultuurilist *teist võõraks*, et eristada seda antikultuurilisest *vaenlasest*. Artikli kolmandas osas lähtume Mihhail Bahtini dialoogikäsitlusest, mis võimaldab kultuur–mitte-kultuur suhete konstrueerimisel identiteeti avatumalt ja dünaamilisemalt määratleda. Seda mudelit võiks nimetada *dialoogiliseks kultuurimudeliks*. Selguse mõttes on oluline mitte-kultuuri asemel kasutada *kultuurilise teise* mõistet, kus dialoogipartnerit vaadeldakse kui iseseisvat subjekti, kellega astutakse dialoogilistesse, nii *oma* kultuuri kui *kultuurilist teist* rikastavatesse suhetesse.

Toetume siinses artiklis nii eesti identiteediprobleemistiku varasematele kontseptualiseeringutele kui ka materjalile, mis pärineb vahetult toleaegetest päevalehtedest. Päevalehtedest käsitleme 1989. aasta ajalehte Edasi, mis erinevalt ülevabariigilistest päevalehtedest Rahva Hääli ja Noorte Hääli, oli oluliselt vähem allutatud valitsusepoolsele tsensuurile (Vihalemm, Lauristin 2004). Käsitletaval perioodil hakati avalikus tekstiringluses esmakordselt diskuteerima Eesti taasiseseisvumise võimaluste üle, mistõttu intensiivistus ka erinevate sotsiokultuuriliste identiteetide artikuleerimine avalikkuses. Identiteeti on Eesti kontekstis semiootika vaatepunktist käsitlenud mitmed autorid, uuritud on nii varasemaid ajalooetappe (Tamm 2010), kui ka lähiajaloo sündmusi (Kotov 2005; Monticelli 2008; Tamm, Halla 2008; Veidemann 2000; 2011). Ka käesoleva artikli autorid on varem identiteeditemaatikast kultuuri-semiootikast lähtuvalt mõtestanud (Ventsel 2005, 2006, 2010; Selg, Ventsel 2009; Madisson 2011). Kultuurisemiootika ideede vaimus tunnistame, et osutame oma artiklis üksnes *võõra* modelleerimise teatud suundumustele, mis üht või teist ajalooetappi iseloomustavad, kuid me ei väida, et see tendents oli sel perioodil absoluutne ja ainuvaldav.

1. Eesti rahvusliku identiteedi kujunemine semiootilisest vaatepunktist

Juri Lotmani järgi ilmneb rahvuslik-kultuuriline eripära esmalt võõramaalase perspektiivist vaadatuna (Lotman 1999: 45). Sellest lähtuvalt on mõistetak, et eesti rahvusliku ärkamisaja esimese faasi ideelisteks kandjateks olid ennekõike saksa soost intelligendid, kel tuli seista vastamisi küsimusega: kes on *need* (eestlased kui veel ühtselt määratlemata identiteediga sotsiaalne grupp), kes ei ole *meie* (sakslased kui juba kujunenud identiteediga rahvus). Järgmises faasis jõuab kultuur, mis on seni olnud üksnes välise kirjelduse objektiks, välja enesekirjelduse tasandile, ta võtab „enese suhtes välise vaatepunkti ning kirjeldab end kui ainulaadset” (Lotman 1999: 46). Positiivne terviklik enesemääratlemine vastab niisiis küsimusele: kes *me* oleme. Vastandudes identifitseerib rahvus või sotsiaalne grupp end negatiivselt: *me* ei ole need, kes on *nemad*. Seega aktiveerub selles faasis identiteediloome protsessi teine poolus – võõra konstrueerimine.

Eestlaste identiteedi kujunemise algusfaasis eristub kaks peamist enesekirjeldust kujundavat faktorit: keele- ja *topos*-keskus. Keelepõhine kultuuriline identiteet hakkas formeeruma eestikeelse piiblitõlke ajast (Veidemann 2000). Piibliõpetus lõi eeldused logotsentrismi esiletõusuks eesti rahvuslikus diskursuses, see avaldus nt asjaolus, et enesekirjelduse tasandil hakati tähtsustama folkloori ja müüte. Eestlased kuuluvad niiõelda „ajaloota rahvuste” hulka, kuna eestluse esimesed ideoloogid tuginesid etnilistele traditsioonidele ja folkloorsetele müütidele, mitte aga põliselanike enda kirjapandud sõnale. Rahvusliku narratiivi ja *oma* ajaloo loomisel lähtuti suures osas teiste rahvaste kogemusest, sidudes seda tollal levinud ideestikega (Annus 2000: 89). Erilisel kohal siinse (tegelikult kogu Ida-Euroopa väikerahvaste) vaimuelu kujundamisel ja tärkava eestluse eneseteadvustamisel olid Johann Gottfried Herderi ideed (Undusk 1995: 581). Herderlik arusaam keele „substantsiaalsest” tajust, keelest kui rahvuskeha kandjast, mis elavale rahvale omane, mõjutas suuresti eesti rahvuskeele ideoloogiat, millega 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi algul vastandati end esmalt saksa ja hiljem vene keele ülemvõimule (Undusk 1995: 582).

Erilisel kohal olid *topos*’ega seotud identiteedisümbolid, folkloorsed motiivid ja müüdid, mille kaudu end kultuuri kuuluvana identifitseeriti ja representeeriti. Need seovad ühte elupaiga ja eluviisi ning moodustavad pinnase, mille taustal moodustub kultuur

kui suhete süsteem (Kotov 2005: 187). Omaette küsimuseks on läbi aegade olnud Eesti paigutumine suurema geograafilise areaali konteksti, ennekõike identifitseerumine lääne (peamiselt Euroopa) – ida (peamiselt Venemaa) teljel. 19. sajandi keskpaigast alanud rahvuslikust eneseteadvustamisest on eestluse ideoloogid (välja arvatud mõned erandid, nt Oskar Loorits 1930ndatel (2000)) pidanud eestlasi Euroopast pärit rahvaks. Selle all on enamasti silmas peetud kuulumist Lääne-Euroopa kultuuriruumi, mille sees on omakorda toimunud väiksemad diferentseerumised sarnasuse alusel (nt identsus ühtse Baltimaaga või Põhjalaga, kirjandusrühmituse *Noor-Eesti* eurooplus). Tõsi, lääne mõttes eurooplus kujunes eestlase identiteedi lahutamatuks osaks alles pärast Eesti Vabariigi väljakuulutamist, sest iseseisvumise ajal olid kontaktid Lääne-Euroopaga tihedamad kui kunagi varem (Karjahärm 1995).

Eripärane rahvuslik enesemääratlemine kujunes suuresti välja alles pärast riikliku iseseisvuse saavutamist, esimese Eesti Vabariigi ajal (1918–1940). Riikliku tähelepanu fookusesse tõusis rahvuslik identiteediloomine aga n-ö Pätsu ajastul, kus sellega tegeles teadlikult ja sihikindlalt Propagandatalitus (aastast 1935 Riiklik Propaganda Talitus). Viimase eestvedamisel viidi rahvustunde tõstmiseks 1930ndatel kampaaniavormis läbi perekonna- ja kohanimede eestindamise, kodukaunistamise, Eesti lipu propageerimise, võidupüha tähistamise traditsiooni alustamise, Isamaaliidu loomise jne massiaktisioonid. Loone Ots on märkinud, et peamisteks eestlase rahvuslikku loomust määratlevateks faktoriteks kujunesid tol perioodil isamaa ja perekonna väärtustamine, osalemine isamaalistes ühingutes ning rahvuslike tähtpäevade tähistamine. Sakraalsust omasid muinasaeg ja Lembitu, Päts, Laidoner ja Vabadussõda, isamaalüürika ja rahvaluule jne, mis koos kujundasid rahvusterviku olemuse (Ots 1998: 67). Sõjaeelse Eesti 1930ndate aastatel riiklikult välja töötatud ideoloogia järgi, mis oli suuresti mõjutatud herderlikust kultuuri-kontseptsioonist ja jätkas seega juba ärkamisaja ideoloogide alustatud tööd, nähti põlisrahvuse keeles kunagise kunstitöö riismeid, rahvaluules aga killukesi minevikupildi looduslähedasest, kuid kõrge kultuuritasemega rahvuslikust vägevusest. Juurte taasleidmise kaudu arvati olevat võimalik taastada rahvuse „üleindividuaalne mina, mis koondab rahvuse harmooniliseks kõrgemaid sihte seadvaks ja neid järgivaks tervikuks” (Eenpalu 1936: 8). Tollane peaideoloog Kaarel Eenpalu arvas, et „igal klassil oleks täita oma ülesanne *rahvustervikus*” (samas, 4–5), mis tooks kaasa rahvusliku üksmeele leidmise ning selle mobiliseerimise „arusaamas, et kõik,

mis on pühendatud isikliku töö ja ettevõtte kaudu enese isiklikule huvile, on ühtlasi pühendatud ka üldisuseks isamaale” (Eenpalu 1936: 11). Kuni vabariigi likvideerimiseni kuulub *rahvustervikkuse* mõiste poliitilisse retoorikasse (vt Karl Liideman 1934, 1935; Konstantin Päts 1939, 1940 jne). Ajaloolise kollektiivsustunde ehk n-ö rahvusliku „massihinge” teooriaid kohtab tolleaegsetes moodsates rahvusideoloogiates sagedasti, kusjuures seda mitte ainult Saksamaal, vaid ka leedulaste, poolakate ja tšehhide juures (Kruus 1940: 5). Inimeste harmoonilist koosseksisteerimist käsitletakse siin *Gemeinschaft*’i vaimus: urbaniseerunud ja mehhaanilise ühiskonnamudeli asemel eelistatakse ruraalset, orgaanilist unitaarsust; loomuvastasest korrast minnakse loomuliku korra juurde; ja lõpuks – konfliktilt harmooniale (Donskis 1995: 2355).

Uued olud kujunesid Eestis poliitilis-sotsiaalsete murrangute ajajärgul 1930ndate aastate lõpus, eriti aga II maailmasõja ajal ja sellele järgnenud nõukogude perioodil. Enamasti on identiteedi-loomelise ja enesekirjelduste intensiivistumine seotud väliste mõjutustega, milleks on: 1) teatud poliitiline, majanduslik või kultuuriline surve, rääkimata otsesest sõjalisest ohust; 2) dialoogi hoogustumine, uute kultuurikontaktide tekkimine; 3) kehtivate kultuuri- ja võimuhete muutumine globaalses kultuurisüsteemis toimuvate muutuste tagajärjel; 4) kommunikatsioonivõrgu muutumine uute meediumide tõttu (Kotov 2005: 189). Valdav osa nendest tingimustest kerkivad sõja ajal eriti teravalt esile, tuues kaasa radikaalseid muutusi inimeste enesekirjelduste erinevatel tasanditel. Sõjaajal lähtub enesekirjeldus valdavalt antiteetilisest struktuurist. Viimase funktsiooniks on visandada ettekujutus ohust, mis seab kahtluse alla kogu *oma* grupi eksistentsi ja sel viisil mobiliseerida rahvast võitlusele (Gudkov 2005: 14). Vaenlane, see ühiskonna terviklikkuse permanentne ohustaja, ilmub sõja korral vahetult ajaloo areenile, transformeerides niiviisi võõra vaenlaseks. Etteruttavalt võib öelda, et selline sõjaretoorika jätkus ka nõukogude okupatsiooni ajal pärast sõda.

Nõukogudeaegne antikultuurile orienteeritud enesekirjeldus avalikus tekstiringluses

Ühiskondlike suhete laad ja nende väljendusvõimalused sõltuvad sotsiokultuurilisest kontekstist ja on ajastuspetsiifilised. Kontekstuaalsed ja ajastuspetsiifilised on ka suhted kollektiivse ja individu-

aalse, deklareeritud ja tegeliku identiteedi vahel. Kultuurides, kus väljendusvõimalused on väga jäigalt piiratud (nt tsensuur), omavad enesekirjeldustes suurt tähtsust võimuinstitutsioonidest lahus seisvad privaatdiskursused. Kollektiivsed ja individuaalsed identiteedid eksisteerivad ja mõjutavad üksteist paralleelselt. Refleksiivsed protsessid võivad identiteedi tunnetamist kiirendada, relativiseerida, identiteedis kahtlusi äratada, aga nad ei saa seda elimineerida; küll aga võivad nad tekitada kimbatustunde, mille kohaselt ei näi maailm selline, nagu ta olema peaks (Schöpflin 2010: 51). Kogu see kompleks kehtestab *mõttemaailma* (*thought-world*) vastavuse *mõtlemisstiiliga* (*thought style*). Mõttemaailmad organiseerivad probleemidest mõtlemise viise, mõtlemisstiilid determineerivad viisi, kuidas neid artikuleeritakse (Schöpflin 2010: 51). Kultuurisemiootika terminoloogiast lähtuvalt võime siin rääkida üldiste semiootiliste modelleerimistüüpide (*ikoonilis-kontinuaalne* või *verbaal-diskreetne kodeerimine*, enesekirjelduslik orienteeritus antikultuurile või mitte-kultuurile) ja erinevate semiootiliste modelleerimissüsteemide/semiootiliste keelte vastastiksuhtest. Järgnevalt püüame niisugust identiteediloomeprotsessi mõtestada lähtuvalt Tartu–Moskva kultuurisemiootika ideedest, ennekõike toetume kahe erineva kultuurilise enesekirjelduse modelleerimise tüübile: kultuur–antikultuur ja kultuur–mitte-kultuur.

Pärast sõda toimunud sotsiaalmajanduslikud muutused raputasid märkimisväärselt Eesti ühiskonna struktuuri. Varasem eestlaste enesekirjeldus lähtus ennekõike agraarühiskonna ideaalidest (Saro 2006: 28; Kotov 2005). Individuaalmajanduslikud talud ja sellega seotud peremehe fenomen olid peamised eestluse ideoloogia nurgakivid. Sundkollektiviseerimise ja kolhooside loomisega kadusid nii esimene kui teine. Eesti sai osaks üldisemast plaanimajandusel baseeruvast nõukogude majandussüsteemist, mis orienteerus raskestööstusele. Viimast polnud sõjaeelses Eestis nii märkimisväärsel kujul olemaski, et oleks saanud rääkida väljakujunenud tööliklassist. Rasketööstuse loomine ja sõjas purustatud linnade ülesehitamine tõi kaasa suure välistööjõu sissevoolu Nõukogude Liidu teistelt aladelt. Sõjajärgne migratsioonilaine tõi *oma* ja *võõra* suhte konstrueerimisel kaasa olulisi muudatusi, kuna võrdlemisi homogeensesse dominantkultuuri sisenenud migrandid saabusid siia massiliselt ja kohalikud elanikud suhtusid niisugusesse migratsiooni kui mitte-legitiimsesse.

Sõjajärgsel ajal sätestati nii diskursiivsel kui seadusandlikul ja institutsionaalsel tasandil strateegiad, kuidas integreerida sovetlikku

kultuurimudelisse kõigi liiduvabariikide mitmenäoline kultuuripärand (tõsi küll, sageli kulges see võrdlemisi suurte raskustega) ning, lisaks poliitilistele eesmärkidele, aidata kaasa uue ühtsuse, internatsionaalse *homo soveticus* 'e mentaalse palge loomisele. Pseudoetnograafiline rahvuslik vorm oli lubatud, kuid suurem osa rahvuslikust pärandist ning kõik vihjedki lääne kunstile põlustati (Kangilaski 1999).

Eelkirjeldatud nõukogude perioodil võib täheldada avalikus tekstiringluses kultuur–antikultuur enesekirjeldustüübi prevaleerimist (Lepik 2007, Ventsel 2006). Ajakirjanduses ja teistes massiteabehandlites luuakse deklareeritud nõukogude identiteedile tema kultuuriline vastand: *antikultuur*. See on kultuuriga isomorfne ja on tema osa, s.t nõukogude *oma* kultuur pole antipooluseta mõeldav (Lepik 2000: 742–744). *Oma* kultuuri vaatepunktist peetakse antikultuuri märgisüsteemiks, kultuuri ohustavaks struktuuriks. Lotmani ja Uspenski järgi tekib loomulik püüd tõlgendada kõiki kultuure, mis etteantud *õigele* kultuurile vastanduvad, ühese *vale* süsteemina. Antikultuuri tajutakse miinusmärgiga kultuurina (Lotman, Uspenski 2000). Antikultuuri–kultuuri polariseeruvad elemendid alluvad mõlemal pool telge sümmeetrilisele redutseerimisprintsiibile: nii antikultuuri elemendid omavahel kui kultuuri elemendid omavahel sünonümiseeruvad (Lepik 2007: 69–71, 74–76). Antikultuur on kui suletud kultuuriareaal, kus piir blokeerib kultuuri deformeerivate *nende* tegevust *meie* suunas (Lepik 2007: 65).

Oma, s.t antikultuurile vastanduva kultuuri, vaatenurgast võib väljapoole levimise püüd üldse puududa (Lotman, Uspenski 2000). Seega *oma* kultuurile vastanduvat antikultuurilist sfääri konstrueerides püüab antiteetilisest enesekirjeldusmudelist lähtuv nõukogude kultuur vältida *oma* muutmist, sest *välisega* kontaktis olemise kaudu uut informatsiooni genereeriv kultuurisubjekt ei ole enam vahetult muutumatu tema ise. Antikultuurile orienteeritud identiteediloomet näitlikustab Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee ideoloogiasekretäri Andrei Ždanovi kuulus sõjajärgne kõne, mis kirjeldab poliitilist situatsiooni järgnevalt:

Reaktsioonilised imperialistlikud elemendid kogu maailmas, eriti Inglismaal, Ameerika Ühendriikides ja Prantsusmaal panid erilisi lootusi [...] hitlerlikule Saksamaale [...], et kui mitte hävitada teda (Nõukogude Liitu – *autorite märkus*), siis vähemalt nõrgendada tema mõju. [...] Ameerika Ühendriikide uus poliitika on suunatud tema monopoliseisundi kindlustamisele, millega loodetakse seada oma kapitalistlikud partnerid alluvasse, Ameerika Ühendriikidest sõltuvasse seisundisse [...]. Kuid Ameerika Ühendriikide maailmavalitsemise taotluse teel seisab NSVL oma

kasvava rahvusvahelise mõjuga, antiimperialismi ja antifaašismi kants (1947: 1).

Kultuur–antikultuur opositsioonis konstrueeritud *vaenlase* tsentrumid koonduvad Ameerika ümber, mis on hõivanud Hitlerist ja sakslastest tühjaks jäänud vaenlase koha ja kehastab nüüd *puhast kurjust*. Saksamaad peavaenlasena kujutav narratiiv on asendunud narratiiviga Ameerikast kui peavaenlasest, samas ilmestab kogu seda identiteediloomeprotsessi antiteetilise mudeli edasikestmine. Vaenlast tajutakse iseäranis ohtlikuna, kuna see on koondanud oma vasallriigid, kes täielikult Ameerika diktaadile alluvad. Nõukogude Liidu ümber aga koonduvad vabatahtlikult ja suure innuga kõik *headuseleeri* kuuluvad jõud. Ameerika eesmärgiks on teiste orjastamine ja hävitamine, Nõukogude Liit vastab sellele aga antiimperialismi ja rahutaotlustega ehk orjastamise antiteesiga, vabastamisega. Mõlema tsentrumi sees on omakorda hierarhia – Ameerikas tipneb see „reaktsionistlike imperialistlike elementidega”, Nõukogude Liidus kommunistliku parteiga. Sarnane antagonismile üles ehitatud tähistamisloogika esineb ka kohalike võimumeeste kõnedes, näiteks võib osutada Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Eduard Pälli sõnavõtule: „Maailm on jagunenud kahte suurde leeri: demokraatia ja rahujõud ühel pool ja agressiooni jõud teisel pool. Rahu ja demokraatia jõudude leer, mille eesotsas seisab suur Nõukogude Liit, teostab hoogsat pealetungi reaktsiooni mustadele jõududele” (Päll 1949). Sümmeetria on osutatud kõnedes ilmne².

Antikultuurilisest enesekirjelduse mudelist lähtuvalt ei konstrueeritud üksnes poliitilisi piire, mis on loomu poolest niigi selged, vaid ka amorfsemaid sotsiokultuurilisi korrastusi (vt poliitiliste ja geograafiliste piiride eristust). Kõrvutame alljärgnevalt sõjajärgsest

² Nõukogude poliitilise retoorika puhul võib eristada diskursuseretoorika ja klassikalise tekstiretoorika omapärasuhestumist. Diskursuseretoorika vastandub tekstiretoorikale kui teadvustamatu intentsionaalsele, sotsiaalne individuaalsele, klišeelik originaalsele (Lotman, M. 2005: 22). Tekstiretoorika on seotud katsega väljuda diskursiivsest automatismist, eel-eksisteerivaist kommunikatsiooniruumi tingimustest („nii öeldakse ja nii on teised kõnelejad diskursiivses ruumis lugematuid kordi öelnud”), milles kõne subjektid alati viibivad. Stalini-aegsed avalikud kõned esinevad kui kindla diskursuseretoorika invariandi tekstilised variandid, kusjuures need diskursuseretoorikasse kuuluvad struktuurilised tingimused allutavad suurel määral kõnelevate subjektide retoorika individuaalsed eripärad (Ventsel 2007). Nõukogudeaegsete poliitiliste kõnade struktuur oli rangelt kanoniseeritud (vt ka Vihalemm, Lauristin 2004).

nõukogude poliitilisest retoorikast pärinevat *nõukogude patriotismi* ja selle antiteesi *kosmopoliitsuse* mõistet, mis konstitueerisid *Homo soveticus*’e olemuse. Tolleaegne Eesti NSV haridusminister selgitab nõukogude patriotismi olemust:

Nõukogude patriotism ei tunnista natsionalismi, šovinismi, kõrgemaid ega madalamaid rasse, vaid ta tugineb võimsal vennalikul sõprusel. Nõukogude patriotism väljendub nõukogude kodumaa, töörahva *õige* (meie kursiiv – *M-L.M; A.V*) kodumaa tulises armastuses. Noorsugu kasvatada selliselt, et ta oleks iga aeg ja iga hinna eest kaitsmas Nõukogude kodumaa huvisid, Nõukogude riigi au... (Raud 1946).

Vaatamata ühtsust ja intiimsust rõhutavale sõprusele kujutas nõukogude patriotism endast selgelt kultuurilist ekspansiooni. Stalinlik rahvaste sõprus oli eestlaste jaoks määratletud eelkõige kui „sõprus eesti rahva ja suure vene rahva vahel” (Eesti Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee (EK(b)P KK) valimiseelne läkitus kohalikele nõukogudele (Rahva Hää 10.01.1948)). Sealjuures mängis *suur vene rahvas* vanema venna rolli³. *Õige* kodumaa rõhutamine osutas esmalt Venemaale ja alles siis Eestile. Tuli kaitsta iga hinna eest Nõukogude riigi au, tuli ennast ohverdada riigi valitsusele ja selle juhile Stalinile. Nõukogude patriotism kujutas endast rangelt struktureeritud väärtussüsteemi.

Kosmopolitismi defineeriti seevastu ametlikult kui reaktsioonilist ideoloogiat, mis kuulutab rahvuslike traditsioonide ja eripärade hülgamist ning rahvusväärikuse ja uhkustunde salgamist. Kosmopoliitset ideoloogiat tajuti sügavalt vaenuliku ja olemuslikult vastanduvana nõukogude patriotismile – peamisele nõukogude inimese maailmavaadet iseloomustavale joonele (Dobrenko 1993: 330). Kosmopolitismi kujutati maailmana, kus sõnadel puudub tähendus ja asjad on kaotanud oma värvi. Nõukogude patriotismi väljendava identiteedimudeli antikultuuriliseks vastandkomponendiks on kosmopolitism, mis vastandub isamaaarmastusele. *Meil* on rahvuslik väärikus ja autunne, *neil* rahvuslik alaväärsus ja rahvuse mahasalgamine, *meil* on traditsioonid, *neil* pole, *meie* oleme progressiivsed, *nemad* reaktsioonilised jne. Ei piisa vaid kodumaa-armastusest, vaenlast tuleb kohelda vihkamisega – armastuse vastandiga, antiteesiga: „Kasvagu meie noorsugu nõukogude patriotismi õilsas vaimus... Oma kodumaad armastab tõsiselt ainult see eesti noor, kes tema

³ Sõjajärgses rahvuspoliitikas mängis otsustavat rolli Stalini kuulus kõne „Toost vene rahvale” (1945). Kõne olulisust rõhutab fakt, et ajakirjanduses tähistati selle kõne 5. aastapäeva.

vaenlasi – kodanlikke natsionaliste vihkab kõigest hingest” (Karotamm 1947: 287).

Samaaegselt kultuur–antikultuur vastanduse loomisega diskursiivsel tasandil toimus ka kogu sotsiopolitiilise reaalsuse umberkujundamine. Toome siinkohal vaid ühe illustreeriva näite nõukogude hariduspoliitikast ja reformitavatest kooliprogrammidest, mille antikultuurile orienteeritud kultuuri enesekirjeldustüüp Eestis kaasa tõi. Sõjajärgsel perioodil hakkas Eestis realiseeruma kultuuripoliitika, mida viljeleti Nõukogude Liidus alates 1930ndatest. Selle järgi oli Nõukogude Liidu territooriumil ainult üks rahvuskirjandus – vene kirjandus. Teiste rahvaste kirjandused moodustasid „vennasrahvaste kirjanduse” või „NSVL rahvaste kirjanduse” (Pärli 1994: 61). Ka kohalikud eesti koolidele mõeldud õppeprogrammide struktuurid kopeerisid üheselt sarnast struktuuri: näiteks oli 1949. aasta kohustuslikus kooli õppeprogrammis nõukogude vene kirjandusele mõeldud lõpuklassis 82 tundi, eesti nõukogude-eelsele kirjandusele 8 tundi (Oskar Luts 2, Tammsaare 4 ja Juhan Sütiste 2). Siin võib täheldada selget kultuur–antikultuur enesekirjeldustüübi hierarhilist struktuuri *oma* (kirjandus)kultuuri kirjeldamisel, nagu see ilmnes eeltoodud poliitilistes kõnedes. Samaaegselt toimus väliskirjanduse programmiline seleksioon, kus peamisteks n-ö omadeks, olid ideoloogiliselt *õiged* kirjanikud. Pärli järgi oli väliskirjandusele mõeldud üldse üksnes 9. ja 10. klassis 5% tundidest, s.t, et väliskirjanduse ignoreerimisega püüti eestlase kultuurilist maailmapilti piirata üksnes vene kultuuriga (samas). Siinkohal on oluline rõhutada, et tekstid, mis tunnistati kultuur–antikultuur mudeli järgi sobimatuks, ei muutunud mitte-tekstideks ehk siis *oma* kultuuri vaatepunktist perifeerseteks ja unustatuteks. Kultuurisemiootika terminoloogiast lähtuvalt võib neid käsitleda anti-tekstidena (*Kultuurisemiootika teesid* 1998: 88), mis kuuluvad hävitamisele. Nõukogulik praktika kasutas nii füüsilist tekstide (raamatud, filmid, maalid jne) hävitamise praktikat kui ka nende sulgemist salajastesse ja suletud fondidesse. Niisugune kultuuripoliitika tipnes 1970ndatel, kui püüti luua kontseptsioon vene keelest kui „eestlase teisest emakeelest” (Pärli 1994: 65).

Sõjajärgne *vaenlane* eestlaste privaatsetes enesekirjeldustes

Nõukogudeaegne rahvuspoliitika tõi kaasa olulise muutuse eestlaste tegelikes (mittedeclareeritud) enesekirjelduslikes praktikates. Vara-

sem *võõra* konstrueerimine lähtus paljuski kohakesksusest – „võõras on see, kes ei ole pärit meie mailt”. Meenutagem, et eestlaste omanimena käibis suuresti kuni 19. sajandi keskpaigani *maarahvas* (Saareste 1958: 275; Viires 1998: 48). Pärisorjuslikus talupojaseisuses olevad eestlased elasid maal, mõisates ja linnades elasid saksad (mõisnikud ja linnakodanikud, kes olid valdavalt sakslased) (Veidemann 2000: 1814). Enne sõda kujutati venelasi tavaliste talupojaühiskonna naabrisuhete raames: ennekõike toimus piiritõmbamine geograafilise areaali ja elatusala (nt *sibulavenelased* ja *potisetud* elasid konkreetsetes geograafilistes piirkondades) ning vahel ka usutunnistuse järgi (Kalmre 2007: 79). Seega oli *topos* üks olulisemaid sõjaelseid markereid *oma-võõra* piiri tõmbamisel ja *võõra* määratlemisel.

Sõjajärgselt võib aga täheldada tendentsi, kus *topos*’e markeeriv roll väheneb (nii sissepoole kui väljapoole orienteeritud enesekirjeldustes) ja selle asemel hakkab prevaleerima teine, kultuurilisel ja ennekõike keelelisel identiteedil baseeruv vastandumine. Tõsi, ka varasemalt lahutas kultuuriline ja keeleline identiteet eestlasi potisest, sibulavenelastest, sakslastest jt, kuid sõjajärgses Eestis elasid migrandid eestlastega linnades kõrvuti ja *topos* polnud enam markeeriv erinevus. Nüüd peetakse eesti *oma* kultuurile vastanduvaks valdavalt totalitaarset korda kehtestavaid inimesi: etnotsentristlik mütoloogia loob piiri eestluse ja totalitaarse ideoloogia vahel. Vastavalt nõukogude ametlikule diskursusele saabusid migrandid Eestisse kui „sõbralik sotsialistlik töölisklass”. Venekeelse võõrtõõjõu märgatav kasv Eesti elanikkonnas kujunes võimude silmis üheks legitiimseks poliitiliseks hoovaks, millega viia läbi venestamisprogramme.

Privaatdiskursuse tasandil mõtestasid kohalikud eestlased migrante aga kui ohtu eesti kultuurile, olgu selleks vastandumine vene keelt rääkijate riietumis-, söömis-, joomiskultuurile, kõnema- neerile, hügieeni- ja seksuaaltavadele jne. Uus vägisi juurutatav maailmapilt oli äärmiselt lihtsustatud ja agressiivne, mis võis olla ka koos maa koloniseerimisega peamiseks põhjuseks, miks eestlased hakkasid venelastesse halvasti suhtuma (Pärli 1994: 61). Siinkohal võib ära märkida sõjajärgsel perioodil levima hakanud linnalegendide tüüpsüžee, kus just venelased ja Venemaalt migreerunud eestlased, kes olid sinna läinud kommunismi ehitama, seostusid folkloori äärmuslikemais tõlgendustes kannibalismi ja inimlihaga kaubitsemise ja lasteröövidega (Kalmre 2007: 93). Kannibalism on universaalne kultuuriülene inimsuse antitees. Selline tähistamissuundumus, mis põhines *oma* kultuurile vastanduva *teise* kui *vaenlase* kon-

strueerimisel, kujunes atmosfääris, kus eestlaste privaatdiskursuse tasandil mõjutas identiteediloomet kogu tekstiringluses (nii avalikus kui privaatses) käibinud identiteediloomed, mis lähtus valdavalt anti-kultuurile orienteeritud modelleerimisstrateegiast. Loomulikult saab siin rääkida üksnes antiteetilise *vaenlase* modelleerimise tendentsidest, mis pealegi levis peamiselt suulisel teel ja privaatsfääris.

Järgnevalt keskendume tähistamispraktikatele Eesti taasiseseisvumise murrangulistel aastatel, kui avalikus tekstiringluses oli veel märgata enesekirjeldusmehhanisme, mis sarnanesid paljuski nõukoguliku polaarse maailmapildiga.

Eestlaste antiteetilise enesekirjelduse mudeli esinemine nõukogude perioodi lõpu avalikus tekstiringluses

1980ndate lõpus toimus kommunikatsiooniruumi järsk transformatsioon, mis on kõrvutatav 1940ndatel aastatel aset leidnuga: Eesti kohalik kommunikatsiooniruum hakkas saavutama iseseisvust nõukogude tsensuurist; tekkisid mitmed kodanikualgatused; avanesid kommunikatsioonikanalid ning laienesid kontaktid välismaailmaga. Eesti avalik kommunikatsiooniruum täitus poleemikaga, mis puudutas eesti rahvusliku ja nõukogude identiteedi põhimõttelist kokkusbimatust, aktualiseerusid teemad, mis varasemal perioodil avalikust kommunikatsiooniruumist puudusid. Välisvaenlase konstrueerimisega saadi nõukogude retoorikas suurepäraselt hakkama, sisemine teine kujutas aga vastuolu kultuur–antikultuuril rajanevas enesekirjelduse definitsioonis. Kuigi suur osa stalinlikest repressioonidest toitus peamiselt „sisemisest vaenlasest“ (Šahtõ ja meedikute protsessid, „trotskistide“ protsessid jne), olid need avalikus diskursuses määratletud kui välisriikide agendid, mitte aga inimesed, keda oleks võimalik integreerida nõukogude rahvasse. Rahvavaenlane oli Nõukogude Liidus ennekõike välisriikide kuritahtlik käsilane, mitte aga integreerimispotentsiaali omav teine. NSV Liidus kujunes „inimeste uus ajalooline sotsiaalne ühendus – nõukogude rahvas“ (ENE k. 6, lk 386), monoliitne ühendus, mis formeerus marksistliku teooria järgi teaduslikelt alustelt – teadus aga ambivalentsust ei salli.

Nõukogude perioodi lõppfaasis kadus avalikust kommunikatsiooniruumist ära identiteeti konstitueeriv vastandumine eksistentsiaalsele *vaenlasele* (rahvavaenlasele või imperialistlikule süsteemile tervikuna). Enesemääratlemises oli märgata 1940. aastal katkenud eesti rahvusliku deklareeritud identiteedi poole pöördumist. Viimast

nähti mõnel juhul mütologiseeritud eneseküllase kuldajastuna. 1980ndate lõpus, nõukogude tsensuurist vabanenud tekstiringluses võis märgata kultuur–antikultuur enesekirjeldustüübi edasikestmist. Rahvusteadvus, mis ilmnis iseäranis 1980ndate aastate lõpus – teisel ärkamisajal, lähtus suuresti ükskeelsest ja monorahvuslikust idealiseeritud rahvusriigi kujutelmast (Aarelaid 1998; Kotov 2005; Ots 1998). Seda suundumust näitlikustab rahvaalgatuslik Kodanike Komiteede loomine 1989. aastal. Kodanike Komiteede eesmärgiks oli taastada õigusliku järjepidevuse alusel Eesti Vabariik ning valmistada ette uued võimustruktuurid. Selle tarbeks hakati registreerima Eesti Vabariigi õigusjärgseid kodanikke ning valmistuti uue esinduskoja – Eesti Kongressi valimisteks. Õigusliku järjepidevuse põhimõtte kohaselt hakati Eesti riiklust tõlgendama esimese Eesti Vabariigi (1918–1940) otsese jätkuna. Kuna Nõukogude Liit okupeeris ja annekteeris Eesti ebaseaduslikult, siis oli Kodanike Komiteede jaoks ainumõeldav lähenemine Eesti iseseisvuse *taastamine* ning kogu vahepealse viiekümneaastase perioodi kuulutamine ebaseadusliku võõrvõimu ajaks. Siinkohal võib täiesti nõustuda Vello Pettai, kes rõhutab, et Kodanike Komiteede (vähemasti avalikult deklareeritud – autorite märkus. *M-L.M.; A.V.*) eesmärk oli apelleerimine õiguslikule järjepidevusele, mitte aga kultuurilise monoetnilise riigimodeli loomisele (Pettai 2007).

Reaalses kultuurisituatsioonis ei eksisteeri eneseküllaseid ja isoleeritud diskursusi. Identiteedi, kollektiivsete normide, väärtushierarhiate ja väärtuskriteeriumide artikleerimist kodeerivad mitmed ajastu- ja kogukonnaspetsiifilised diskursused. Komplexsetes kogukondades on selliste diskursuste arv märkimisväärne, nad võivad üksteisega vastuolus olla ning reeglina on nad markeeritud lünkadega, mis jätavad innovatsiooni jaoks ruumi (Schöpfli 2010: 55). Kultuurisemiootika üks peamisi lähte-eeldusi kultuuriprotsesside kirjeldamisel on, et kultuuriline identiteet moodustub erinevatest keeltest (õiguslik, poliitiline, esteetiline jne) ning, et need keeled on omavahel keerukates ja hierarhilistes suhetes (Kultuurisemiootika teesid 1998: 62). Õigusliku järjepidevuse diskursus tekitas kaheksakümnendate lõpus muutunud sotsiokultuurilises olukorras pingeid ning tekitas dünaamilise transformatsiooni teistes identiteeti konstitueerivates diskursustes. Seejuures olid need keeled (diskursused) oma struktuursete eripärade tõttu üksteiseks identselt tõlkimatud. See tähendab, et informatsioonivahetust eri keelte vahel ei saa vaadata automaatse ja ennustatava info ülekandena, vaid tõlkeprotsess kulgeb reaalses kommunikatsiooniprotsessis alati ennustamatult ning tekitab uue info jäägi (Lotman 2002a).

Seega võiks Schöpflini osutatud lünki või tühimikke kultuurisemiootika järgi kontseptualiseerida kui tõlkimatust erinevate semiootiliste keelte vahel, mis on igasuguse informatsioonilise uuenduse aluseks. Tänu sellistele diskursiivsetele lünkadele/semiootilisele tõlkimatusele on identiteediloo protsessidele iseloomulikud dünaamilised hõlmamise ja väljaarvamise operatsioonid, ilma nendeta ei suudaks identiteet end säilitada ja samas ka muutuda. Õigusliku järjepidevuse idee ei arenenud isoleerituna, vaid astus keerukatesse ja ennustamatutesse suhetesse teiste identiteeti konstitueerivate diskursustega, tugevdades mõneljuhul monoetnilise rahvusriigi ideaali ja hoogustades antiteetilist eneseloomet vastandumisega nõukogude korrale kui *vaenlasele*. Mida suuremaks kujunes poliitilises võitluses Kodanike Komiteede mõju, seda enam hakkasid sellele liikumisele vastanduma jõud, mis pooldasid iseseisvumise saavutamisel vähem radikaalset teed. Seejuures kasutati poliitiliste identiteetide konstrueerimisel vastandumist, mis lähtus antiteetilisest loogikast. Alljärgnevalt osutame mõningate näidete abil ülalosutatud suundumustele, mida õigusliku järjepidevuse idee avalikus tekstiringluses kaasa tõi.

Teadupärast oli Kodanike Komiteede eesmärgiks Eesti Vabariigi taastamine tema seadusliku kodanikkonna poolt õigusliku järjepidevuse alusel, mis tähendanuks kodanikkonna moodustamist üksnes nendest, kes olid kas sündinud esimese Eesti Vabariigi ajal või olid nende otsesed järeltulijad. Sõjaeelse ajaga võrreldes⁴ oli rahvuste koosseis kogu rahvastikus drastiliselt muutunud: kohalike eestlaste osakaal oli Nõukogude perioodi lõpus pisut üle 60% kogu Eesti rahvaarvust. Ülejäänud 40% olid tulnud siia nõukogude ajal, mis oleks neile määranud kodanikuõigustest ilmajäetud migrantistaatuse. Ajalehe Edasi ajakirjanik Asta Niinemets iseloomustab Kodanike Komiteede poliitikat loosungiga: „Üks ja ainus nõue, millest ei tohi sammugi taganeda ei miinimum- ega maksimumprogrammi juures: Kõigi muudatuste tegemisel tuleb lähtuda Eesti põliselanike huvidest” (Niinemets 1989: 3), mis osutab ilmekalt *oma* struktuuride antikultuurilisele suletusele ega viita üksnes juriidilisele (õiguslik järjepidevus) ning poliitilisele (riiklike struktuuride taastamine)

⁴ Teise maailmasõja eelses Eestis moodustasid eestlased 88,1% kogurahvastikust. Ülejäänud rahvastiku hulgas oli viis vähemusrahvast, kelle arvukus oli suurem kui 3000 inimest. Suurima vähemusrühma moodustasid venelased (8,2% ehk umbkaudu 92 000 inimest), sakslasi oli 1,5% (16 300), rootslasi 0,7% (7600), lätlasi ja juute alla 0,5%.
http://www.estonica.org/et/%C3%9Chiskond/Rahvastik/Rahvastiku_koosseis/

diskursusele, vaid põliselanike huvid on siin mõistetud laiemalt. Seejuures pole antud kontekstis oluline, kas ajakirjanik pooldab neid ideid, vaid kuidas ta Kodanike Komiteesid iseloomustab.

See, mis polnud uue enesemääratlemise seisukohast kokkuviidav eestlaste monokultuurilise maailmapildiga, sai markeeritud kui miinusmärgiline nõukogude aeg ja selle pärand⁵. Oluliseks sai *oma* kultuuri eripära rõhutamine just nõukogude kultuurile ja poliitikale radikaalselt vastandudes. Hilisem Riigikogu liige Vambola Põder kirjutas nõukogudeaegsest üleliidulisest kapitalismieelsest massiteadvusest kui feodaaligandist, mis põrkub kohalike elanike (eestlaste – autorite märkus. *M-L.M.; A.V.*) kapitalismikogemustega. Need piirid langevad kokku rahvuslike piiridega, kuigi see pole nende süü (Põder 1989: 3). Sarnasest opositsioonist, kuigi varjatul kujul, räägib Eesti Rahva Muuseumi eestseisuse pöördumine eestimaalaste poole „Meie rahvakultuur ei ole ründav, vaid kargelt põhjamine, mõtisklevalt sallivust ja rahvuslust propageeriv” (ERMi eestseisuse pöördumine... 1989: 3). Loetletud karakteristikud manifesteerivad selget antiteetilist vastandumist nõukogude kultuurile, mis kehtestab siin kõiki neid omadusi, mida eesti kultuuril ei ole (vrd nt Ždanovi kõne retoorikaga). Kuigi otseselt nõukogude perioodile ei osutata, on pöördumise varjatud referents, kellele siin vastandutakse, ilmne:

Meie kultuurile on võõras maailma vallutamise kirm. [...] Eesti kultuur pole ei minevikus ega tänapäeval olnud enesessesulguv, egoismi ja suletust nõudev, vaid vastupidi, meie rahva kultuurijõud seisneb just kõigi, esijoones just naaberrahvaste kultuurivaramust aktiivses osavõtus, tundmaõppimises ja sünteesis. (samas)

Lähimineviku demoniseerimine ilmneb samuti Kodanike Komiteede vastaste Rahvarinde avalikus kirjas Kommunistliku Partei Keskkomiteele, mille kirjutasid Rahvarindega liitunud endised parteilased. „Me tahame seda kõike ületada. Me tahame, et see ei korduks. Me peame lunastama süü. Süü lunastamine peab algama parteist, sh

⁵ Ajalehes Edasi ilmusid samal ajal ajalooalased järjejutud, mille peateemaks oli nõukogude periood, eriti aga Stalini ajastu (J. Anti ja L. Raidi „Peripeetia”; F. Sergejevi „Tuhhatševski süüasi”; B. Bazanovi „Kreml 20ndad aastad. Meenutab Stalini endine sekretär” jne) ja püsirubriik „Olnust olevale”, mis keskendus peamiselt Eesti Vabariigi aegsele ajaloole. Loomulikult oli siin üheks põhjuseks nõukogudeaegne infosulg nimetatud teemadele, samas aga ei saa märkamata jätta nende temaatiline antiteetiline vastandus.

Eestimaa Kommunistlikust Parteist” (Edasi 12.04.1989). Siin paigutavad endised kommunistid ise oma tegevuse ning seda toestanud ühiskondliku korra miinusmärgilisse antikultuuri sfääri, kasutades lähimineviku pahelisusele osutamiseks piibellikke motive. Rahvarinde juhtfiguur Edgar Savisaar ütleb usutluses ajalehes Edasi, et Kodanike Komiteede ja ERSP tegevus viib Eesti noored tankiroomikute alla (Edasi 06.06.1989). Elu ja surma retoorika kasutamine osutab antiteetilise vastandumise kaudu loodud enesekirjeldusele (vrd Ždanovi kahe vaenuliku leeri kõnet).

Kaheksakümnendate lõpus toimus aktiivne sõjaeelsete ühiskondlike väärtussüsteemide restauratsioon (Tamm 2008: 505). Üks Eesti enesemääratlusstrateegia rajanes esimese vabariigi aegsel väiketalunduslikul ühiskonnaideaalil. Selline identiteediloomne jättis ilmselt arvestamata, et oli toimunud ulatuslik urbaniseerumine. Raskestööstuse väljaarendamine oli viinud töölisklassi tekkimiseni, mis ei olnud kuidagi ühildatav rahvusromantilise talupojaühiskonna-ideaaliga, mis apelleeris mono-keelsusele ja rahvuslikkusele. „1919. a maareform lõi aluse territoriaalsele ja kultuurilisele identiteedile, mis on seotud väikepõllumajanduse, külaühiskonna ja talupojakuuga, mida pühitseb ka Tammsaare „Tõde ja õigus” (Kotov 2005: 189). Selles nostalgilises omamüüdis puudub aga töölise kuju. Tööliskultuur tähendas eestlase jaoks ennekõike seotust *võõra* (vaenuliku – autorite märkus. *M-L.M.; A.V.*) elanikkonnaga, keda ei soovita omaks võtta (samas)⁶.

Eriti ilmneb aga antikultuur nimetamise protsessides. Lotmani järgi on kultuurikontakti oluline külg partnerile nime andmine, mis on samaväärne *tema* võtmisega *minu* kultuurimaailma, tema kodeerimisega minu koodiga ja talle koha määramisega minu maailmapildis (Lotman 1999: 68). Nimetamise juures on antikultuurilise dominandiga enesekirjelduse puhul oluline samasuse tunnetamine nime ja objekti vahel, s.t kultuuritüüp on siin orienteeritud väljendusplaanile. Objektide nimi peab seal peegeldama nende olemust. Nimed, mis mainitud tingimusele ei vasta – s.t on *valed* –, muudetakse antikultuuri must-valgest loogikast lähtuvalt ümber. Antikultuuril rajaneva tähistamistüübi ilmnemist iseloomustab taasiseseisvumise alguses teravalt esilekerkinud *õige* nimetamise küsimus. Esmajärjekorras nimetati taasiseseisvumisajal ümber kõik avalikku ruumi loovad olulisemad objektid. Kusjuures ka siin oli ilmne tendents taastada vana nimi, mis nõukogudeaja esimestel aastatel olid

⁶ Meenutagem siinkohal kas või üht viiest tollal ülipopulaarsest Mattiisen/Leesmenti isamaalisest laulust „Peatage Lasnamäe”.

läbinud samasuguse ümbernimetamise faasi. Hävitatud monumentide asemele püstitati uued või taastati rahvusromantilised ja eelmise vabariigiga järjepidevust hoidvad monumendid (Kalevipoja, Lydia Koidula, Jakob Hurda, Johann Voldemar Jannseni, Gustav Suitsu ning Jannseni ja Koidula ühismonumentide loomise plaanid).

Niisugune (ümber)nimetamislaine osutab kindlale ja selgepiirilisele ettekujutusele *ainuõigest* Eesti kultuuritervikust. Võrreldes nõukogude perioodi retoorikaga ei ilmnenud osutatud antikultuuril rajanevad enesekirjeldused nii selgel ja terviklikul kujul, ent siinsete autorite arvates on nende kohalolu mõningatel identiteedi konstrueerimise tasanditel siiski märkimisväärne. Üha enam kerkis avalikku kommunikatsiooniruumi poleemika eesti identiteedi ja nõukogude identiteedi kokkusobimastusest. Poliitikateoreetiku Ernesto Laclau' arvates on poliitilisele diskursusele omane, et ebastabiilsetel aegadel (revolutsioonid, impeeriumite kokkuvarisemised, sõjad jne) konstrueeritakse poliitilise võitluse käigus kaks antagonistlikku leeri, mis näevad üksteist vastastikku välistavatena (Laclau 2005). Nõukogude Liidu agonia, Eesti riikliku iseseisvuse nõuded ja seda nõuet realiseerivate erinevate poliitiliste jõudude loomine, Interrinde asutamine jne osutavad just niisugusele ühiskondliku dislokatsiooni momendile, kus eelnevad diskursused on rebenenud ja toimub aktiivne uute diskursuste loomine. Schöpflini järgi on just poliitilistele identiteetidele omane lühiajaliste, kuid selgete ja jäikade piiride loomine. Terav vastandumine nõukogude perioodile tõi kaasa ühiskondlike identiteetide ümbermõtestamise lähtuvalt antagonistlikust loogikast. Poliitiline võitlus jagas elanikkonna suuresti kahte vastasleeri: eestlasteks koos teiste rahvuste esindajatega, kes soovisid riiklikku iseseisvust ja nõukogude mentaliteeti esindavateks muulasteks, kes olid Nõukogude Liidu säilimise poolt. Sarnane antagonistlik ja antiteetiline lõhenemine toimus Eesti rahvusriigi õigusliku järjepidevuse alusel taastamist nõudva leeri ja alalhoidlikumat joont esindava Rahvarinde vahel. Eesti nõukogude perioodi lõpu poliitiline õhustik oli hea pinnas antagonistlike leeride ülesehitamiseks, kuna varasem, sovetlik kultuurimudel lähtus identiteediloomes antiteetilisest *oma* ja *vaenlase* modelleerimistüübist. Nõukogude ühiskonda iseloomustas teadupärast poliitilise dimensiooni subordineeriv roll teiste ühiskonda konstitueerivate valdkondade (filosoofiline, religioosne, esteetiline, moraalne, õiguslik jne) suhtes, mis ilmnis eriti keelekasutuses (Kupina 1995: 23). Sarnast kultuuriidentiteetide allutatust poliitilistele kohtame ka eeltoodud näidetes.

Küsimus pole sugugi selles, et kohalik elanikkond järgis teadlikult nõukogude kultuur–antikultuur enesekirjelduslike praktikaid,

vaid see, et uued tähistamispraktikad jätkasid (mitteteadlikult) nõukogude avalikule diskursusele omaseid modelleerimisviise. Väljakujunenud mõttemaailmad ei pruugi jõuda vahetult järele sotsiopolitilise konteksti transformatsioonidele ning see soodustab vastuolude tekkimist uute semiootiliste keelte (mõtlemisstiilide) ja väljakujunenud mõttemaailmade vahel. Tundub, et 1980ndate lõpu monokultuurse rahvusriigi ideaal, mis tärkas teravdatud poliitilise identiteediloomeprotsessi käigus, läks vastuollu demokraatliku mõtlemisstiili pluralismi rõhutava ja diskreetsele kodeerimisele orienteeritud mõttemaailmaga. Seejuures on oluline rõhutada, et niisugune suletusele orienteeritud identiteediloomes varjab üht oma põhiomadust: autentsus või tuum, mida soovitakse kaitsta ja säilitada kui midagi algset ja loomulikku, on alati tagantjärele konstrueeritud (Monticelli 2008: 280). Seda võis selgelt näha eesti identiteediloomes juures, kus rõhutati mõningate esimese vabariigi aegsete ideaalide igikestvust. Niisuguses antiteetilisest mudelist konstrueeriti *oma* vastand – *vaenlane* peegelpildiliselt, miinusmärgiliselt. Mõningatel juhtudel konstrueeritakse *oma* essentsiaalne pärisosa ka eitatava kultuuri järgi (Lepik 2007: 71–72).

Niisugust diskursust tuleks käsitleda lotmanlikult kui lihtsalt üht võimalikku kultuuri enesekirjelduse viisi, mis ühiskonnas hegmoonse positsiooni saavutanuna hakkab avaldama kultuuri arengule tugevat mõju (Monticelli 2008: 280), mitte aga kui kultuuri essentsiaalset pärisosa. Schöpflini järgi (2010: 55) pole ükski väljaarvamine identiteedi kontekstis lõplik, erinevaks kuulutatud kollektiivide vahel toimub alati teatav vastastikune vahetus, mis mõlemaid pooli mõjutab. Järgnevalt analüüsime Laulvale revolutsioonile järgnenud ajalooetappi, kus n-ö revolutsiooniline innukus oli vaibunud ja ühiskond saavutanud stabiilsema seisundi. Keskendume siin ennekõike *võõra* nimetamise problemaatikale ja mõtestame seda identiteediloomes protsessi kultuur–mitte-kultuur mudeli abil.

2. Enesekirjeldus kultuur–mitte-kultuur mudelis

Pärast Eesti taasiseseisvumist võib avalikus tekstiringluses täheldada äsjakirjeldatud tähistamistendentsi taandumist. Rahvusromantiline eestlaste enesekirjeldus hakkas multikultuursust ja globaliseerumist väärtustava ideoloogia valguses transformeeruma. Olulist rolli mängis kahtlemata ka otsese välisohu kahanemine, mis tulenes nõukogude süsteemi kollapsist. Avanesid eespool osutatud pluralist-

likumad kommunikatsioonivõimalused. Uute tingimuste keskel ei olnud enam võimalik kasutada varasemaid enesekirjeldusstrateegiaid, mis rõhustid monostruktuursusele. Fookus liikus uute ideede genereerimisele, mille eesmärgiks oli demokraatlikel alustel üles ehitada äsja taasiseseisvunud riik, et olla valmis integreeruma Euroopa Liidu ja NATO struktuuridega. Need märkimisväärsed kontekstuaalsed muutused tõid kaasa ka uued suundumused kultuuri enesekirjelduses, mida on kultuurisemiootika vaatevinklist sobilik kirjeldada kultuur–mitte-kultuur mudeli abil.

Anti- või mitte-kultuuri mudelist lähtuvalt konstrueeritud *võõrast* lahutab kultuuri *oma* sfääridest piir, mille olemus sõltub otseselt kultuuri orientatsioonist. *Semiootilise ruumi piir* on selle ruumi kõige olulisem funktsionaalne ja struktuurne positsioon, mis määrab tema semiootilise mehhanismi olemuse. Piir on kakskeelne mehhanism, mis tõlgib välisteated semiosfääri sisekeelde ja vastupidi (Lotman 1999: 15). Kuna piirid toimivad tähenduse loojate, korrastajate ning kandjatena, on nad ka võimu atribuudid (Schöpflin 2010: 65). Piirid aitavad identiteetidel oma olemust säilitada, nad on võtmeaspektiks seletamaks müüdi-sümboli kompleksi, mida iga kogukond enesemääratlemisel loob ja taastoodab (Schöpflin 2010: 66). Seega on piir peamiseks mehhanismiks, mille kaudu enesekirjeldustes oma–võõra ühtsust konstrueeritakse ja dekonstrueeritakse.

Lotmani ja Uspenski järgi on kultuur–mitte-kultuur suhe seotud ettekujutusega kultuurist kui reeglite süsteemist. Mitte-kultuurile orienteeritud kultuuritüübis puudub kirjelduskeelte ja kirjeldavate objektide vahel igasugune struktuurne vastavus (Lotman, Uspenski 1999: 189; Lotman 2006: 209). Selles kultuuritüübis ei tunnistata *õigeid* ja *valesid* nimetamisi, sest objektide ja nende nimede vahelist suhet tajutakse seal eelkõige *kokkuleppelisena*. Reeglitele ehk sisule orienteeritud kultuur mõtestab ennast alati aktiivsena: see on orienteeritud kommunikatsioonile, püüeldakse pideva edasilevimise poole ning mitte-kultuuri mõistetakse potentsiaalse ekspansioonisfäärina (Lotman, Uspenski 2000: 485–503).

Eespool osutatud antikultuuriline enesekirjelduse mudel on suunatud ennekõike autokommunikatsioonile, mis eeldab endasse-suletud ja väliste mõjude vastu orienteeritud süsteemi. Seega on selle mudeli kohaselt teadmise levik väljapoole enda suletud süsteemi mõistetakse üksnes võiduna *vale* üle. Mudelis kultuur–mitte-kultuur on kommunikatsioon suunatud väljapoole, kultuuripiiride ületamise poole. Oluliseks saab selle väljaspoolse kaose nimetamine. Juri Lotman on osutanud, et niipea, kui antakse teada väljaspool asuvast maailmast, saab see ka nimetuse, s.t vähemalt

ligikaudu semiotiseeritud kuju (Lotman 1999: 51). Kultuuritüüp, mille identiteediloomes põhineb antikultuurilise vaenlase loomisel, tõmbab *oma* ja vaenlase vahele jäigad ja ületamatud piirid. Antikultuuris oli nimi tuletatud must-valgest vastandumisest, mitte-kultuuri puhul osutab võõra nimetamine *oma* kultuuri vaatepunktilt alternatiivsetele semantilisele võimalustele.

Muulane – probleemne võõra nimi

Tuleme tagasi võõra juurde Eestis. 1980ndate lõpus ja 1990ndate alguses hakkas eesti avalikus diskursuses sisemise võõra (ehk pärast II maailmasõda siia saabunud migrantide) tähistamiseks levima teistesse keeltesse raskesti tõlgitav sõna *muulane*. Väga üldiselt aga tähistab *muulane* eesti keelt mittekõnelevaid isikuid, kes rändasid siia endisest Nõukogude Liidust. *Muulase* kõrval levisid tollal ajakirjanduses ka mitmed teised nimetused, nii on 13. jaanuari 1989. a Edasis loetletud variandid: käibivaid nimesid: *mitte-eestlased*, *mittepõhirahvusest elanikud*, *venekeelsed rahvusrühmad*, *venelas-test kaaskodanikud*, *sissesõitnud*, *külaliselanikud*, *sisserändajad*, *uuselanikud*, *sissetoodud tööjõud*, *migrandid* (välismigrandid, *muurahvuslikud migrandid*, *põhjendamata*, *majanduslikud*, *veendumuslikud migrandid*), *kohvritöömehed*, *rongirahvas*, *tööjooksikud*, *rändkorilased*, *kohalikud mitte-eestlased*, *Eestimaa-kaaslased*, *uuseestlased*, *mitte-eesti rahvusest põliselanikud* jne. Samas artiklis tõstatatakse ka probleem: „Eesti NSV-s elavatele eestlastele ja muulastele on praeguseks loodud situatsioonis vajalik ühine nimetus” (1989: 3). Ning pakutakse välja ka mõningad variandid, mida markeeritakse kui „igati neutraalsed ja internatsionaalsed”: *nõukogudeliitlane*, *nõukogudelane* või *nõukogulane*; *estbribaltlane* või *estbaltlane*; *eestienesveelane* või *eenesveelane*; *maarjamaalane*; *eestilane*; *estsojuuslane* või *estsovellane* (samas).

1893. aasta Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat määratleb *muulast* kui humoorikat väljendit mujale kuuluva, teisest rahvusest välismaalase tähistamiseks. Nõukogude ajal, kuuekümnendail kuulus *ÕS*, et tegemist on vananenud sõnaga. Tänapäevase õigekeelsussõnaraamatu järgi tähistab *muulane* muust rahvusest isikut⁷. Slängisõnaraamatu järgi aga ühtib *muulane* tähenduslikult *migrandidiga* ja on võõrastava ning halvustava iseloomuga⁸. Antud konteks-

⁷ <http://www.eki.ee/dict/qs/index.cgi?Q=muulane&F=M>

⁸ http://www.eki.ee/cgi-bin/sl_dic/?118

tis on oluline rõhutada, et küsimus pole mitte üksnes halvustavas või neutraalses alltoonis, mis selle sõnaga kaasneb, vaid sellega osutatud referentsi ehk siis nimega tähistatud sotsiaalse koosluse ähmasuses. Mainitud probleemile osutab juba 1989. aastal Hagi Šein ajalehes Edasi (1989: 4): *muulastest* rääkides teeme juba esimese vea, sest „inimesel on rahvus – ta on kas venelane, juut, armeenlane, rootslane... Kui me seda barjääri ei ületa, siis me asjade õige nägemiseni niipea ei jõua”.

Juri Lotman eristab kultuur–mitte-kultuur mudelis kahte võimalust, kuidas *oma* kultuur endast väljapoole jäävaga (käesoleval juhul *muulasega*) suhestub. Esimesel juhul tajutakse *oma* kultuuri vaatepunktist väljapoole jäävat tekstina, millel on algupärane tähendus. *Meie* peame dešifreerimiseks selle teksti keele ära õppima, et tajuda väljaspoolse tähendust (Lotman 2010: 34–35). Teisel juhul pole väljaspoolne maailm *oma* kultuuri vaatepunktist tajutud tekstina (Lotman 2010: 35). Kultuuristamine tähendab väljaspoolsesse *oma* kultuuri struktuuri sisseviimist, selle muutumist tekstiks. Sellisel juhul ei ole tegemist tõlkimisega (nagu esimesel juhul), vaid mittek teksti muutumisega tekstiks (samas). *Muulase* puhul on pigem tegemist viimasena toodud kultuuri–mitte-kultuuri suhestumise tüübiga, kus *võõras* on jäetud selgelt piiritlemata. Loomulikult ei tähistanud *muulane* käsitletaval perioodil eestlase jaoks täielikult tundmatu mitte-kultuuri esindajat, vaid ennekõike katusmõistet liiduvabariikidest sissesõitnud rahvuste esindajatele. Oluline on siinkohal rõhutada, et rahvuslikkuse kategooria, mis sai aluseks Eesti identiteedi kontseptsioonile, rõhutas etnose, keele ja riigi omavahelist sügavat läbipõimutust. *Muulane* aga assotsieerus pigem *Homo Sovieticusega*, kellel puudus side konkreetse kodumaa, kultuuri ja keelega.

Seetõttu puudub *muulasel* enne kommunikatsiooni astumist eesti kultuuri vaatepunktist *oma* eripärane nägu. Samuti ei saavuta ta seda ka kommunikatsiooni käigus, jäädes niimoodi kommunikatsioonistruktuuris kohaks, mis toodab üksnes kommunikatsiooni efekti – kommunikatsioon näiliselt justkui toimib, kuna *oma* kultuuri vaatepunktist räägitakse. Samas pole aga vastamas kedagi, kuna adressaat on tegelikult määramata. See aga takistab kommunikatsiooni efektiivset funktsioneerimist. Suhtluspartneri semantiline ähmasus on seega kahtlemata väga oluliseks probleemiks, kui seada eesmärgiks integreeritud ühiskonna ideaal.

3. Dialoogiline mudel: kultuur – teine kultuur

Sotsiokultuuriline integratsioon erineb teadupärast assimilatsioonist ja eeldab dialoogilist suhestumist ühiskonna erinevate gruppide vahel. Kultuur–mitte-kultuur modelleerimistüüp võimaldab kontseptualiseerida eelkirjeldatust põhimõtteliselt erinevat enesekirjelduslikku mudelit, mille puhul arvestatakse dialoogipartneri, *teise* iseseisvust, *tema* enesemääratlust, selle kaudu tuuakse võõras enda kultuuri-ruumi tähendust kandvana ja dialoogivõimelisena. Niisugusel juhul tajub kultuur kommunikatsioonipartnerit kui *kultuurilist teist*. Siin on *oma* kultuur põhimõtteliselt avatud ka ise muutustele, mida ta endast väljaspoolsega dialoogi astudes manifesteerib⁹. Võiksime seda mudelit tinglikult *dialoogiliseks enesekirjeldusmudeliks* nimetada. Pealegi teeb ka Juri Lotman ühes oma viimases töös ettepaneku termin *kultuurivälisus* üldse humanitaarteaduste sõnavarast välja heita ja asendada see *teise-kultuurilisusega* (2002b: 158–162).

Mihhail Bahtin, kellest on mõjutatud ka Lotmani kultuuri-semiootika ideed, rõhutab dialoogi puhul iseäranis selle formaalsete positsioonide aluseks olevat erilaadset suhestumist, kus mingi kõnealune sõna assimileeritakse oma kontseptuaalsesse süsteemi, mis on täidetud spetsiifiliste objektide ja emotsionaalsete väljenditega, ent see sõna on lahutamatult seotud ka vastusega, motiveeritud nõustumise või mittenõustumisega (Bahtin 2001: 282). Mõnes mõttes on dialoogis esikohal potentsiaalne vastus, aktiveerimisprintsip, mis loob aluse aktiivseks vastuseks. Aktiivne mõistmine assimileerib sõna uude kontseptuaalsesse süsteemi, kus kehtestatakse terve rida kompleksseid vastastiksuhteid, kokkukõlasid ja ebakõlasid ning seda rikastatakse uute elementidega. Kõneleja orientatsioon kuulajale on orientatsioon spetsiifilise kontseptuaalse horisondi suunas, kuulaja eripärase maailma suunas. Nii luuakse dialoogis interaktsioon eri vaatepunktide, kontseptuaalsete horisontide, erinevate sotsiaalsete keelte ja rõhuasetuste vahel. Rääkija tungib läbi kuulaja võõra kontseptuaalse horisondi ning konstrueerib oma ütluse võõral territooriumil (Bahtin 2001: 282). On oluline rõhutada, et adressaat (antud juhul *teine* kultuur) ei ole kunagi

⁹ Tegelikult jätab Lotmani toodud kultuuri suhestumise tüüp väljaspoolse maailmaga kui tekstiga dialoogiks sama vähe võimalusi, kui kultuuri suhestumine endast väljaspoolsega kui mitte-tekstiga. Kui viimasel juhul dialoogipartner justkui puudub, siis esimesel juhul on see juba algusest ettemääratud kui muutumatu ja absoluutne. Kultuur peab selle avastama ja enda keelde tõlkima. Dialoog aga eeldab mõlemapoolset muutumispotentsiaali.

üksnes passiivne vastuvõtja, vaid aktiivne adressandi (antud juhul *oma* kultuur) ütluse konstrueerija, kes täiendab osutatud kommunikatiivset suhet just oma nüansirikkusega.

Kultuurisisesese *teise* sobivam nimetamine kui dialoogitingimuste avardamine pole oma aktuaalsust tänapäeval kaotanud. See kajastub näiteks president Toomas Hendrik Ilvese (Postimees 21.11.2008) algatatud üleskutses *muulasele* täpsema ning väarikama vaste leidmiseks. Mainitud kampaaniaga ühinesid kõik olulisemad Eesti päevalehed, samuti otsiti *muulasele* sobivat vastet mitmetes nii eesti- kui venekeelsetes internetifoorumites¹⁰. Antud probleemistiku kontekstis on oluline rõhutada Bahtini mõtet, et sisemise dialoogi loomise fenomen on suuremal või vähemal määral kohal kõigis sõna valdkondades (Bahtin 2001: 282). Üheks olulisemaks eduka dialoogilise kommunikatsiooni eelduseks on kõnetamine, kõne alustamine, mis on seotud ka partnerile oma keeles nime andmisega. *Muulane* on aga nimi, millega tähistatava sotsiaalse koosluse piir on märkimisväärselt ähmane. See aga tähendab, et *oma* kultuuri vaatepunktist on kommunikatsioonipartner määratlemata. Triin Vihalemm on osutanud, et *muulane* (ja *mitte-eestlane*) on *sisemise võõra* tähistamiseks sobimatu, kuna esiteks, loob see nende kasutajast mulje kui etnotsentristlikust, võõravaenulikust isikust. Teiseks, mis on antud kontekstis ehk olulisemgi, on uuringud näidanud, et etnilise elemendi väljatoomine tekitab turvatunde, et kedagi ei assimileerita (Vihalemm¹¹) (vrd ka eespool viidatud Hagi Šeini mõtet).

Muulane aga osutab kõikidele mitte-eestlastele, ent samal ajal ei ühelegi konkreetsele rühmale. Seega, võib nentida, et *muulase* puhul eksitakse Bahtini osutatud eduka kommunikatsiooni eelduse vastu, kuna dominantkultuur ei suuda partnerit määratleda või teeb seda dialoogipartneriga arvestamata. Võib nentida, et see sarnaneb nõukogude antikultuurilise enesekirjeldusmudeliga, mis loob partneri omaenese struktuuride peegelpildiprojektsioonide kaudu. Kommunikatsioonipartnerit austava eduka kommunikatsiooni puhul

¹⁰ Järgnevalt mõned näited päevalehtedes ja internetiportaalides välja pakutud nimedest: *Eesti asukas, eestikeelne venelane* (vrd *venekeelne eestlane*), *harurahvuslane, harurahvuslane, hallipassimees, kaasmaalane, kasumaalane* (vrd *kasuvanem, kasulaps*), *koduvenelane, kodusoomlane, kodustatud soomlane jne, meievenelane, mitte-eestlane, mujaltlane, mujakas, muukas, lisaeestlane, lõimuja, lõimlane, lõimline, lõimitav, uuseestlane, võõrlane, eestlane, kasumaalane, meievenelane/soomlane/jne, lisaeestlane, uuseestlane, lõimuja*.

¹¹ <http://www.epl.ee/news/eesti/sona-muulane-muutmine-ajab-arvamusliidrid-elavalt-vaidlema.d?id=51104529>

me esitame teisele kultuurile uusi küsimusi, mida ta ise enesele ei esitanud. Kahe kultuuri niisuguse dialoogilise kohtumise puhul ei sula nad ühte ega segune, vaid kumbki säilitab oma ühtsuse ja avatud terviklikkuse. (Bahtin 1986: 354)

Kokkuvõte

Käesolev artikkel analüüsis Eesti lähiajaloos eksisteerinud *võõra* konstrueerimise erinevaid tüüpe. Ühe olulisema järgeldusena võib välja tuua, et vaatamata avaliku kommunikatsiooniruumi olemuslikule muutumisele ei teisene silmapilkselt kultuurilised tähistamis-mudelid, vaid need püsivad mõnda aega pärast radikaalseid sotsiokultuurilisi muutusi elujõulistena. Muutunud oludes mängivad seega märkimisväärset rolli endised tähistamissuundumused: nt nõukogude perioodil avalikus ruumis levinud antikultuurist lähtuv *võõra* konstrueerimine esines olulise karakteristikuna ka eestlaste privaadiskursustes ja hiljem, nõukogude tsensuurist vabanenuna ka eestlaste deklareeritud identiteediloomes.

Artikli lõpuosas tõime *muulase* näitele keskendudes välja *sisemise võõra* nimetamise probleemi. Pärast Eesti taasiseseisvumist sai *muulasest* peamine nimi osutamaks sõjajärgsete migrantidele. *Muulane* on euroopalikest demokraatia-ideaalidest lähtuvas kultuuris mõneti vastuoluline nimi, kuna see ei arvesta *sisemise võõra* heterogeensusega. Tuleb tunnistada, et osutatud nimetamise küsimuses ei ole lihtne leida ainuõigeid ja ammendavaid vastuseid. Samas annab mõningaseks optimismiks põhjust fakt, et avalikus kommunikatsiooniruumis on käivitunud arutelu sobivama nime leidmiseks. See annab lootust, et ehk ollakse liikumas pisutki lähemale bahtinliku dialoogi võimalikkusele. *Teisega* arvestav verbaal-ideoloogiline detsentraliseerumine saab võimalikus vaid siis, kui rahvuskultuur kaotab oma hermeetiliselt suletud ning eneseküllase loomuse, vaid siis, kui saadakse teadlikuks enesest *teiste* kultuuride ja keelte hulgas (Bahtin 2001: 370).

Kirjandus

- Aarelaid, Aili 1998. *Ikka kultuurile mõeldes*. Tallinn: Virgela.
Aaviksoo, Jaak 2011. Infokonfliktid ja enesekaitse. *Diplomaatia* 91.
([http://www.diplomaatia.ee/index.php?id=242&tx_ttnews\[tt_news\]=1240&tx_ttnews\[backPid\]=576&cHash=fe694bfda8](http://www.diplomaatia.ee/index.php?id=242&tx_ttnews[tt_news]=1240&tx_ttnews[backPid]=576&cHash=fe694bfda8)).

- Annus, Epp 2000. Kiigelaual mineviku ja tuleviku vahel: rahvuslikust mütoloogiast. *Looming* 1: 88–99.
- Bahtin, Mihhail 1986. *Литературно-критические статьи*. Moskva.
- 2001. *The Dialogic Imagination. Four Essays*. Holquist, M. (ed.). Austin: University of Texas Press.
- Dobrenko, Jevgeni 1993. *Метафора власти*. München: Verlag Otto Sagner.
- Donskis, Leonidas 1995. Ideoloogia ja utoopia. Kas utopismi lõpp? *Akadeemia*, 10: 2151–2167; nr 11: 2352–2372.
- Eesti NSV-s elavatele eestlastele ja muulastele on praeguseks loodud situatsioonis vajalik ühine nimetus 1989. *Edasi* 13.01, lk 3.
- Eesti Rahva Muuseumi pöördumine Eestimaalaste poole 1989. *Edasi* 14.04, lk 3.
- Eenpalu, Kaarel 1936. Eesti rahva kutsumusest. — 12. märtsi radadel, 2–11.
- Gudkov 2005 = Гудков Лев. Идеологема врага. — Гудков Л. (сост.). *Образ врага*. Москва: О.Г.И., 7–79.
- Ilves, Toomas-Hendrik 2008. *Postimees* 21.11, lk 2.
- Kalmre, Eda 2007. *Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus. Pärimuslooline uurimus kannibalistlikest juttudest*. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Kangilaski, Jaak 1999. Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimine. *Ajalooline Ajakiri* 1: 23–27.
- Karjahärm, Toomas 1995. Eestlase kohaidentsusest. *Looming* 5: 677–691.
- Karotamm, Nikolai 1947. *Meie järjekordsed ülesanded: kõnesid ja kirjutisi 1946/1947. aastal*. Tallinn: Poliitiline Kirjastus.
- Kotov, Kaie 2005. Kultuur, identiteet ja enesekirjeldus. *Acta Semiotica Estica* III: 184–192.
- Kruus, Hans 1940. Eesti rahvuse kutsumusideest. Rahvustervikkusest. — *Veljesto aastaalbum „Võim ja vaim”*, 3–33.
- Kultuurisemiootika teesid* 1998 = Ivanov, V. V.; Lotman, J. M.; Pjatigorski, A. M.; Toporov, V. N.; Uspenskij, B. A. Kultuurisemiootika teesid. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 62–88.
- Kupina 1995 = Купина Нина. *Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции*. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та.
- Laclau, Ernesto 2005. *On Populist Reason*. London: Verso.
- Lepik, Peet 2000. Antikultuuri fenomen nõukogude kultuuris. *Akadeemia* 4: 718–754.
- 2007. *Universaalidest Juri Lotmani semiootika kontekstis*. Tartu Semiotics Library 6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Liideman, Karl 1934. *Mõtteid rahvuslikust ideoloogiast*. Tartu: Üliõpilasselts Liivika kirjastus.

- 1935. *Kas tunned maad. Sõltumatut mõttekillustikku Eesti ehitajaile*. Tallinn: Agronoom.
- Loorits, Oskar 2000. *Meie, eestlased*. Tartu: Ilmamaa.
- Lotman, Juri 1999. *Semiosfäär*. Tartu: Vagabund.
- 2001. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak.
- 2002a. Kultuuri fenomen. *Akadeemia* 12, 2644–2662.
- 2002b. Семиотика культуры и понятие текста. — Лотман Юрий. *История и типология русской культуры*. Санкт-Петербург: Искусство-СПб, 158–162.
- 2006. *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion.
- 2010. *Kultuuritüpoloogiast*. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lotman, Mihhail 2005. Luule kui sõjakunst. *Acta Semiotica Estica* II: 21–42.
- Madisson, Mari-Liis 2011. Mütoloogilisest mõtlemisest kahe-jalagamaa-peal-seletustes. *METHIS. Studia humaniora Estonica* 8: 36–48.
- Monticelli, Daniele 2008. Noor-Eesti projektist tänapäeva Eesti kultuurilis-poliitilise diskursuse taustal. Kriitilised ülestähendused. *METHIS. Studia humaniora Estonica* 1/1: 276–287.
- Niinemets, Asta 1989. Võttes kokku 14 punktilist nõuet. Miinimumprogrammi otsingul. *Edasi* 12.04, lk 3.
- Ots, Loone 1998. Kultuuri uurimine ja kultuuri õpetamine. — Lõhmus, M. (toim.). *Kultuur ja analüüs*. Tartu Ülikooli Kirjastus, 64–75.
- Pettai, Vello 2007. Ühe poliitilise doktriini konstruktsioon: õiguslik järjepidevus Eesti taasiseseisvumispoliitikas. *Vikerkaar* 1/2: 152–161.
- Päll, Eduard 1949. *Rahva Hää* 14.07, lk 5.
- Pärli, Ülle 1994. Venestamisest ja vene kirjandusest Eestis. *Vikerkaar* II: 60–66.
- Päts, Konstantin 1939. *Päevaleht* 22.06, lk 2.
- 1940. *Päevaleht* 12.04, lk 2.
- Põder, Vambola 1989. *Edasi* 19.01, lk 3.
- Rahvarinde avalik kiri EKP-le. 1989. *Edasi* 13.04, lk 2.
- Raud, Ants 1946. *Rahva Hää* 30.08, lk 4.
- Saareste, Andrus 1958. *Eesti keele mõisteline sõnaraamat* I. Uppsala: Finsk-ugriska institutionen.
- Saro, Anneli 2005. Kultuurilise identiteedi järelekatsumine Eesti teatris. *Acta Semiotica Estica* III: 26–37.
- Savisaar, Edgar 1989. *Edasi* 06.06, lk 3.
- Schöpfli, George 2010. *The Dilemmas of Identity*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Selg, Peeter; Ventsel, Andreas 2009. Semiootilise hegemooniateooria suunas: Lotman ja Laclau dialoogis. *Acta Semiotica Estica* VI: 120–132.
- Stalin, Jossif 1945. *Toost vene rahvale*. *Rahva Hää*, 26.05, lk 1.
- Šein, Hagi 1989. *Edasi* 16.04, lk 4.

- Ždanov, Andrei 1947. *Rahva Hää* 23.10, lk 3.
- Tamm, Marek; Halla, Saale 2008. Ajalugu, poliitika ja identiteet: Eesti monumentaalsest mälumaastikust. — Petersoo, P.; Tamm, M. (toim.). *Monumentaalne konflikt. Mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis*. Tallinn: Varrak, 18–50.
- Tamm, Marek 2008. History as Cultural Memory: Mnemohistory and the Construction of Estonian Nation. *Journal of Baltic Studies* 39/4: 49–516.
- 2009. *Inventing Livonia: Religious and Geographical Representations of the Eastern Baltic Region in Early Thirteenth Century* (Liivimaa leiutamine: Ida-Baltikumi religioosne ja geograafiline kujutamine 13. sajandi esimesel poolel). Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Tuumalu, Tiit 1989. *Keeleta pole IMET*. *Edasi* 06.04, lk 4.
- Undusk, Jaan 1995. Hammani ja Herderi vaim eesti kirjanduse esindajana: sünekdohhi printsiip. *Keel ja kirjandus* 9: 577–585; 10: 669–677; 11: 746–756.
- Veidemann, Rein 2000. Eesti rahvuse kujunemine semiootilisest aspektist. *Akadeemia* 9: 1811–1823.
- 2011. Eksistentsiaalne Eesti. Tallinn: Tänapäev.
- Ventsel, Andreas 2005. Meie kategooria konstrueerimine Nõukogude Eesti poliitilises retoorikas 1940. aasta „juunisündmustest” kuni 1941. aasta juulini. *Acta Semiotica Estica* III: 82–98.
- 2006. „See vereside on nüüd uuesti kinnitatud, värskendatud ja laiendatud”: „Rahva” konstrueerimine II maailmasõjajärgses poliitilises retoorikas. *Akadeemia* 6: 1427–1449.
- 2010. Visualization of „people” in Soviet Estonian public photos of Stalinist era. *Social Semiotics* 20/5: 593–612.
- Vihalemm, Peeter; Lauristin, Marju 2004. Eesti ühiskonna ja meedia muutumine 1965–2004. — Vihalemm, P. (toim.). *Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004*. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus, 1–22.
- Viires, Ants 1998. Ajalugu ja rahvakultuur. — Viires, A.; Vunder, E. (koost.). *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia Kirjastus.

Harta 77 ning Václav Haveli „hegemoonne retoorika” Ernesto Laclau diskursuseteooria ning sotsiaalse liikumise raamistusteooria sünteesis

Juhan Saharov

Kesk-Euroopa riikide dissidentide sotsiaalsetest liikumistest kommunistlikul perioodil on kirjutatud võrdlemisi palju (vt eriti Skilling 1981, 1989, Glenn 2001, Falk 2003, Renwick 2006, Järvinen 2009), ent vähem tähelepanu on pööratud nende liikumiste liidrite tekstide retoorika täpsele analüüsile. Kasutades juhtumanalüüsina Tšehhoslovakkia sotsiaalse liikumise Harta 77 retoorikat selle varasel perioodil (1977–1978) ning selle allikmaterjalidena liikumise manifesti ja liikumise peamise liidri Václav Haveli poliitilisi esseid, toob käesolev artikkel sotsiaalsete liikumiste retoorika uurimisel esile vajaduse kombineerida omavahel kaht teooriat – Ernesto Laclau diskursuseteooriat ning sotsiaalse liikumise raamistusteooriat. Artikkel väidab, et seletamaks paremini sotsiaalse liikumise retoorika valikuid, saab neid teooriaid kasutada ühises skeemis empiirilise meetodina. Uurimus näitab, kuidas diskursuse- ja raamistusteooria ühendamise avardab sotsiaalse liikumise analüüsi, seletab teooriate kombineerimise kaudu liikumise tekkimise, esiletõusu ning selle liidrite valitud strateegiate põhjuseid.

Märksõnad: Ernesto Laclau diskursuseteooria, sotsiaalse liikumise raamistusteooria, Harta 77, retoorika.

Tänapäeva poliitikateaduses leidub koolkondade paare, kes analüüsides sotsiaalseid liikumisi ning nende retoorikat, ei ole siiani omanud kokkupuudet omavahel ega kasutanud oma töödes võrdlusi üksteisega. Üheks selliseks paariks on Essexi Ülikooli ideoloogia- ja diskursusanalüüsi koolkond (mis peamiselt arendab edasi Ernesto Laclau’ post-strukturalistlikku diskursuseteooriat) ning sotsiaalse liikumise teooriast väljakasvanud raamistusteooria (*social movement framing theory*), mille peamiseks esindajateks on David Snow ja

Robert Benford.¹ Nii diskursuseteooria (Laclau ja Mouffe 1985, Laclau 1990; Horwath, Norval, Stavrakakis 2000, Torfing 2005) kui raamistusteooria teoreetikud (Snow *et al.* 1986; Snow ja Benford 1988, 1992; Gamson 1992, 1995) on üritanud seletada sotsiaalse liikumise poolt kasutatava retoorika valiku tingimusi – millal saab võimalikuks sotsiaalse liikumise väljaastumine, millised retoorilised elemendid on sotsiaalse liikumise tegevuse esitamise taga ning kuidas sotsiaalne liikumine ise esitab reaalsust, mida ta muuta tahab? Küsimus seisneb selles, kas meil on midagi uut lisada sotsiaalsete liikumiste ja nende retoorika uurimise debatti, ühendades need teooriad omavahel? Käesolev artikkel üritab demonstreerida, et me saame sotsiaalse liikumise retoorika analüüsis vaadelda neid kaht teooriat ühises skeemis, samas erinevatel tasanditel.

Artikkel kasutab selle väite illustreerimiseks juhtumanalüüsina Tšehhoslovakkia dissidentlikku liikumist Harta 77, kasutades allikmaterjalina liikumise manifesti ning ühe Harta eestkõneleja, Václav Haveli varajasi poliitilisi esseid. Harta 77 manifesti ning Haveli essee retoorika Harta 77 algperioodil väärib uurimist mitmel põhjusel. Esiteks algatas see fundamentaalse pöörde dissidentliku vastupanu strateegias kommunistlikule süsteemile 1970ndatel, teiseks suutis liikumine vähestena omasuguste seast hoiduda likvideerimisest režiimi poolt ning omas lojaalset liikmeskonda kogu oma eksistentsi jooksul.² Kolmandaks, Harta 77 retoorika uurimine nende kahe teooria ühendamise kaudu avardab meie arusaamist kommunistliku süsteemi toimimisest ning toob välja, milliste retooriliste elementidega oli võimalik süsteemis osalejaid süsteemi enda vastu mobiliseerida.

Harta 77 kui juhtumanalüüsi kasutamisel on neljaski eesmärk. Mitmed teoreetikud on väitnud, et 1989. aasta Ida-Euroopa riikide

¹ Semiootikateaduses on Essexi koolkonna teooriat edukalt ühendatud Tartu-Moskva kultuurisemiootika koolkonnaga (eelkõige Juri Lotmani töödega), eesmärgiga liikuda semiootilise hegemoonioteooria suunas (vt Selg, Ventsel 2009). Väheste eranditena on sotsiaalteadustes üritatud post-strukturalistlikku diskursuseteooriat ja raamistusteooriat omavahel kombineerida. Sveinung Sandberg seletab globaliseerumisevastase sotsiaalse liikumise ATTAC edukust raamistusteooria ja Foucault' diskursuseteooria sünteesi abil (artikkel „Fighting Neo-liberalism with Neo-liberal Discourse: ATTAC Norway, Foucault and Collective Action Framing” (Sandberg 2006)) ning Margo van den Brink kasutab oma monograafias „*Rijkswaterstaat on the horns of a dilemma*” (Brink 2009) raamistusteooria ja Laclau' kombinatsiooni seletamiseks Hollandi transpordi, ehitus- ja veeteede ministrium poliitilise retoorika edukust.

² Harta 77 eksisteeris Tšehhoslovakkias kuni kommunistliku režiimi lõpuni ning saatis end ise laiali 1992. aastal.

revolutsioonides osalenud sotsiaalsete liikumiste taktikat ja ideoloogiat mõjutas nende riikide varasem dissidentlik pärand (Kennedy 1992, Smolar 1996, Glenn 2001, Pontuso 2004, Renwick 2006). Näiteks John K. Glenn väidab, et 1989. aastal koondus nii Tšehhoslovakkia sotsiaalse liikumise Kodanike Foorum (*Občanské fórum*) kui ka Poola ametiühinguliikumise Solidaarsus (*Solidarność*) retoorika „kodanikuühiskonna” kui *katusraami* (*civil society master frame*) alla, mis tekitati neis riikides 1970ndate keskel (Glenn 2001: 52–4). Selle väite kohaselt oli 1989. aastal nii Tšehhoslovakkia kui Poola opositsioonil võimalus kasutada oma retoorikas tähenduste skeemi, mille dissidentlikud liikumised võtsid kasutusele juba 1970. aastate lõpul. Samas ei ole raamistusteoreetikud analüüsinud 1970ndate lõpu kodanikuühiskonna raami tekkimist täpsema tekstianalüüsi kaudu. Minu eesmärk on mõlema, nii Harta 77 manifesti kui Haveli varajaste esseede retooriliste elementide täpsustamisega näidata, kuidas Glenni kirjeldatud kodanikuühiskonna katusraami teke 1970ndate aastate keskpaigas Tšehhoslovakkias täpsemalt välja nägi.³

Václav Haveli varased esseed (ilmunud 1975–1978) ning Harta 77 manifest (1977) annavad meile liikumise sünniperioodi ajal kirjutatud tekstide näol materjalid, mida mõlema teooria abil saab analüüsida ning liikumise osas järeldusi teha. Laclau diskursusteooria seletab meile Harta 77 uudse retoorika tekkimise võimalust ning selle retoorika „hegemoonset” iseloomu, samas kui raamistusteooria abil selgineb, milliseid retoorilisi elemente Havel täpselt kasutas, et mobiliseerida lugejaid omaks võtma Harta 77 eesmäärke. Enne juhtumanalüüsi juurde minekut annan kõigepealt ülevaate mõlemast artiklis kasutatavast teooriast.

Sotsiaalse liikumise raamistusteooria

Raami ja *raamistamise* mõisteid on kasutatud erinevates teadusharudes – kõige varem kognitiivses psühholoogias, seejärel kognitiivses lingvistikas, kommunikatsiooni- ja meediuuringutes ning lõpuks sotsiaalsete liikumiste teorias ja poliitikateaduses. Eesti-keelses sotsiaalteaduses on seda kasutatud väga vähe, seepärast toon kõigepealt lühidalt ära selle mõiste peamised defineeringud ning

³ Haveli hilisemate, 1980ndate keskel kirjutatud esseede retoorilist panust kodanikuühiskonna kui katusraami kujundamisel on samuti uuritud, vt Ivancheva 2008.

seejärel asun *kollektiivse tegevuse raami* tutvustamisele sotsiaalsete liikumiste teoorias.

1954. aastal tõi Gregory Bateson kognitiivsesse psühholoogiasse sisse *raami* mõiste, mida ta defineeris kui „mentaalset konstruktsiooni”, mis tekitab raami inimese arusaamisele, kuidas tajuda teatud sotsiaalset situatsiooni (Bateson 1972). Erving Goffman nimetas esimesena *raamistamist* kui meetodit sotsiaalpsühholoogias ning tema järgi on raam „interpretatsiooniskeem, mis aitab indiviididel tajuda, asetada oma kohale (*locate*) ja liigitada juhtumeid [...] see aitab kodeerida objekte, situatsioone, kogemusi ning tegevuste järjekorda” (Goffman 1974: 21). Raam on vahend, mis kinnistab arusaamist mingi sotsiaalse situatsiooni kohta.⁴ Sellist kinnistamist saab kujutada skeemina, s.t. raami sisul on struktuur, kus kõik osad saavad oma tähenduse terviku kaudu.

Erinevad teadused on raami kontseptualiseerimisel asetanud fookuse erinevatele uurimisobjektidele. Näiteks sotsiaalse liikumise teooria ei pööra raamide uurimisel tähelepanu niivõrd inimese aju käitumisele ja selle vastuvõtlikkuse spetsiifikale (mida uurib kognitiivne psühholoogia) või uudismeedia osakaalule raamide tekitamises (kommunikatsiooni- ja meediauuringud), kuivõrd sotsiaalse liikumise organisatsiooni tegevustele, mis kujundavad indiviidi ja grupi sotsiaalset käitumist.⁵ Seega pean täpsustama oma mõistekasutust – käesolevas artiklis mõistan *raami* sotsiaalse liikumise teooria kontekstis ehk kollektiivse tegevuse raamina.

⁴ Schank ja Abelson (1977) on toonud näite, kuidas raam määrab meie käitumist ja igapäevaelu arusaamu minevikulise kogemuse kaudu: „Nimetagem seda ‘restorani raami’ episoodiks – ettekandja kutsumine ja arve küsimine külastaja poolt, kuigi kumbki pool seda enne otseselt kokku ei lepi. Põhjus, miks spontaanne arve küsimine on korrektne ja arusaadav mõlemale poolele, on see, et mõlemad pooled käituvad restorani raami järgi, kus nii ettekandja, arve, lauad-toolid ja kõik teised objektid on mentaalselt „omal kohal” (*mentally present*) (Johnston 2002: 2). Samamoodi on Hank Johnstoni järgi konkreetne sisu sotsiaalse liikumise „kollektiivse tegevuse raamil”, kus on samuti omad objektid: „protestijad”, „sotsiaalne liikumine”, „valitsus”, „rahvas”, „režiim”, „politsei” aga ka nt „ebaõiglus” kui protesti põhjus (samas).

⁵ Kognitiivse lingvistika metafooriteoorias on raam ja raamistamine tuntud eelkõige seoses George Lakoffi nime ja töödega (vt nt Lakoff 1995). Lakoff kasutab mõistet *raam* tähistamaks metafoori, mida kasutatakse poliitilises retoorikas (nt metafoorid nagu MAKSULEEVENDUS (*tax relief*) või MAKSUKOORMUS (*tax burden*)) ning mis annab sõnale sisu kognitiivsel tasandil. Nii raamistatakse poliitiline keel vastavalt konkreetsete poliitiliste jõudude eesmärkidele (nt *leevendus* viitab positiivsele aistingule, samas kui *koormus* negatiivsele jne).

Peamisteks *kollektiivse tegevuse raami* kontseptsiooni väljaarendajateks on olnud David Snow ja Robert Benford (Snow 1986 *et al.*; Snow, Benford 1988, 1992). Sarnaselt Goffmanile kujutavad Snow ja Benford raami kui interpretatsiooni skeemi, mida indiviid kasutab, et anda tähendus erinevatele nähtustele ja sündmustele. Kollektiivse tegevuse raami uurijate peamine idee seisneb selles, et oskus ja suutlikkus konstrueerida niisugust interpretatsiooniskeemi kollektiivsel tasandil mõjutab sotsiaalse liikumise edukust (Sandberg 2006: 211).

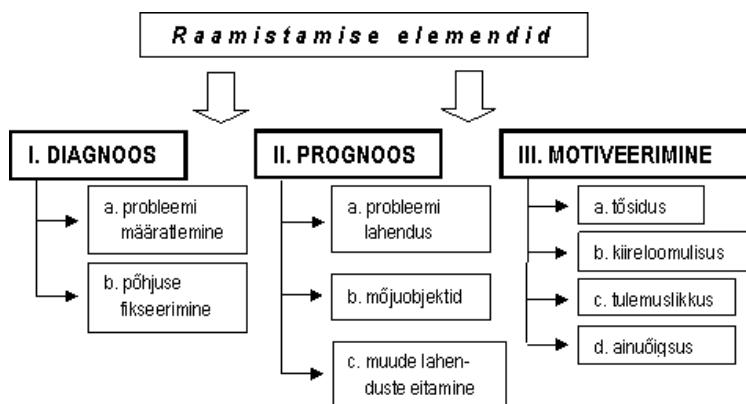
Snow ja Benfordi järgi oleneb sotsiaalse liikumise eesmärgi (uute ideede ja arusaamade omaksvõtt) edukus sellest, kui hästi suudavad sotsiaalse liikumise liidrid üles ehitada *raamistus-strateegiaid*. Nad nimetavad kolm peamist retoorilist elementi ehk ülesannet (*core framing tasks*), mis sotsiaalsel liikumisel ees seisavad – nendeks on *diagnoos*, *prognoos* ja *motiveerimine* (Snow, Benford 2000: 617–20). Nendest esimene element tegeleb mingile kriisisituatsioonile diagnoosi (tähenduse) andmisega – fikseeritakse probleem ja selle põhjustaja. Snow ja Benfordi diagnoosi elemendile vastab teise raamistusteoreetiku William Gamsoni teoorias *ebaõigluse raam* (*injustice frame*), millel on sama funktsioon – see peab tekitama teadmise ebaõiglusest ning fikseerima selle põhjustaja.

Järgmine element – *prognoos* – on seotud diagnoositud probleemi lahendamisega (samas). Prognoosi üheks eripäraks on see, et pakutavat lahenduskäiku presenteeritakse kui ainuvõimalikku ning eitatakse või kritiseeritakse teisi, konkureerivaid lahenduskäike. *Motivatsiooni* element on seotud probleemi avaliku teadvustamisega, võimalike osalejate motiveerimisega, mille eesmärk on konkreetse diagnoosi ja prognoosi omaksvõtt inimeste poolt. Tähtsal kohal on diagnoosi ja prognoosi legitiimsuse rõhutamine, viitamine esimeste õigsusele ning probleemi tõsidusele (samas).

Vello Andres Pettai on ülalmainitud raamistamise elemendid kokku võtnud skeemina (vt joonis 1).

Lisaks kõigele eelnevale on raamil veel üks tähtis omadus, seda eriti sotsiaalse liikumise kontekstis – tajudes mingit sotsiaalset situatsiooni, osutab raam nii oma sisu kui struktuuriga ainult *teatud* tähendustele ning tõmbab meie tähelepanu eemale nendelt tähendustelt, mis ei peaks antud sotsiaalse situatsiooniga seotud olema (Johnston 2002: 64; Kennedy 1992: 29).⁶

⁶ Raamistusteooria seda punkti on rõhutatud Eesti laulva revolutsiooni perioodi sotsiaalsete liikumise analüüsis. Näiteks Kodanike komiteede liikumine võitles Eesti Vabariigi kodanikkonna taastamise eest „õigusliku järjepidevuse” raami

Joonis 1. Sotsiaalse liikumise „raamistamise” protsess (Pettai 2007).

Kokkuvõtvalt – kollektiivse tegevuse raam peab hõlmama diagnoosi, prognoosi ja motivatsiooni elemente, et saavutada vajalik mobilisatsioon rahva hulgas ja selle kaudu liikumise eesmärk – uute, konkreetsete seisukohtade ja arusaamade laialdane omaksvõtt. Käesolevas uurimuses keskendun Snow ja Benfordi kategooriatest kõige enam neile kolmele liikumise liidrite retoorikat puudutavale elemendile, kuna empiiriline materjal mida kasutan, annab võimaluse eelkõige nende elementide analüüsiks.⁷

abil, mis tõmbas tähelepanu eemale teistelt võimalikelt tähendustelt. Vabariigi kodanikkonna taastamise lähtekoht Kodanike komiteede *diagnoosi* järgi oli puhtalt õiguslik, mitte rahvuslik, kultuuriline, keeleline vms (vt lähemalt Pettai 2007).

⁷ Raamistusteoreetikud kasutavad raamistus-strateegiade elementide kõrval ka mitmeid teisi teoreetilisi kategooriaid. Nn katusraam (*master frame*) on Snow ja Bedfordi järgi kategooria, mis saab anda ühise tähenduse erinevatele kollektiivse tegevuse raamidele (Snow, Benford 2000). Näiteks saame paljusid kommunistliku režiimi aegseid sotsiaalseid liikumisi (kel igapähe oli omaenda partikulaarne retoorika) ühendada Glenni arvates „kodanikuühiskonna“ kui katusraami alla, mis andis sellega ühise suuna erinevatele partikulaarsetele retoorikatele (Glenn 2001). Teisisõnu, sotsiaalse liikumise kollektiivse tegevuse raam funktsioneerib teatud struktuurina, kus iga partikulaarne tegevus saab oma tähenduse temast laiemalt raamilt (katusraam – kollektiivse tegevuse raam – diagnoos).

Laclau' diskursuseteooria

Ernesto Laclau diskursuseteooria mõistestiku peamisteks ajaloolisteks allikateks on olnud kõigepealt postmarksism esmajoones Antonio Gramsci töödes ja viimaselt laenatud ning Laclau' arendatud *hegemoonia* mõiste käsitus. Pärast Laclau' ja Mouffe'i peateost „Hegemony and Socialist Strategy” (Laclau, Mouffe 1985) on Laclau üha enam täpsustanud oma teooria kategooriaid poststrukturealismis ning Jacques Lacani psühhoanalüüsi pinnalt loodud mõistestikuga. Diskursuseteooriat on edasi arendanud Essexi ülikooli ideoloogia ja diskursuseanalüüsi koolkond (IDA), leides sellele kasutust eelkõige sotsiaalsete liikumiste, retoorika, populismi aga ka näiteks halduspoliitikate uuringutes (vt Horwath, Norval, Stavrakakis 2000; Horwath, Torfing 2005; Laclau 2005).

Tänapäeval niivõrd mitmekesise ja laetud mõiste nagu *diskursus* täpsustamine on möödapääsmatu, seepärast tuleb kõigepealt kirjeldada, mida Laclau selle all silmas peab. Diskursuseteooria näol on meil tegu analüüsiga, „mille põhitähelepanu pole suunatud mitte faktidele, vaid nende võimalikkuse tingimustele” (Laclau 1993: 431). Diskursuseteooria aluseks on arusaam, et kõik objektid, sündmused ja tegevused on tähenduslikud (diskursiivsed) ning et see tähendus omistatakse tähenduslike erinevuste konkreetse süsteemi (diskursuse) poolt. See ei tähenda, et objektidel võiks puududa „tegelik olemasolu” väljaspool diskursust, küll aga ei ole objektidel diskursusevälist tähendust. *Diskursus* on struktureeritud erinevuste totaalsus – tähendustervik, kus iga tähistaja on fikseeritud momendina ning kõik momendid moodustavad ühtse tähendusterviku (Laclau, Mouffe 1985: 105). Sellise diskursusekäsitlusega kuulub Laclau selgelt saussure'likku traditsiooni, mis lähtub tähistamisprotsessist kui erinevuste süsteemist.

Tähendusterviku konstrueerimine saab toimuda muuhulgas läbi teiste tähenduste võimalikkuse välistamise. Erinevused, mis ei ole diskursiivselt liigendatud, mis ei asu konkreetsetes diskursuses, moodustavad Laclau järgi *diskursiivse välja* (samas, 111).

Diskursusel on ühtlasi *hegemoonne* iseloom. Hegemoonilise suhtega on meil tegemist kõikjal, kus üks partikulaarne tähistaja on seatud *tühja tähistaja* rolli. *Hegemoonia* all peab Laclau silmas „suhet, mille kaudu konkreetne sisu muutub puuduva kogukondliku täidetuse [communitarian fullness] tähistajaks [...] tühjade tähistajate kohalolu on hegemoonia enese tingimus” (Laclau 2002: 1188). Tühje tähistajaid, nagu „kord”, „rahvas”, „vabadsus” jne, on mitme-

tel puhkudel rakendatud selle puuduva kogukondliku täidetuse tähistamiseks.

Kui kohaldada *hegemoonia* ja *tühja tähistaja* kontseptsioon sotsiaalse liikumise konteksti, saab eristada kahte tasandit: esiteks on selleks sotsiaalse liikumise aktivisti keelelis-retooriline tasand, kus autor saab oma teksti (nii kirjaliku kui suulise, visuaalse vm märgisüsteemi) kaudu konstrueerida ise hegemoonilise suhte seal esinevate tähistajate vahel, kus oma partikulaarsest sisust tühjenevad tähistaja – tühi tähistaja – hakkab seda ekvivalentsusahelat tähistama. Teine on poliitiliste tegutsejate tasand, kus hegemooniaga on meil tegemist siis, kui mingi partikulaarne sotsiaalne liikumine haarab endale puuduoleva ühiskondliku täidetuse kehastamise. Václav Haveli esseede ja Harta 77 *hegemoonne retoorika* oleks näide esimesest tasandist, samas kui Poola ametiühinguliikumise Solidaarsus muutumine 1979. aastal kõiki Poola erinevaid opositsioonilisi vastupanukoldeid esindavaks nimeks oleks näiteks hegemoonsest suhtest teisel, poliitiliste tegutsejate tasandil.

Mis aga annab sotsiaalsele liikumisele laiemas plaanis üldse võimaluse välja tulla „hegemoonse projektiga”? Seda teeb diskursuse rebestus taoliste sündmuste poolt, mida diskursus ei suuda oma tähendusahelasse kuidagi sobitada. Sellist nähtust nimetab Laclau *dislokatsiooniks* (Laclau 1990: 39). See diskursuseteeooria mõiste omab käesoleva artikli juures erilist kaalu, seetõttu seletan seda lahti veidi pikemalt.

Diskursuse dislokatsiooni kutsuvad esile sündmused, mida pole võimalik antud diskursuse piires seletada või mõnel muul moel „kodustada”. Enamus diskursuseid on piisavalt paindlikud, et uusi ja ootamatuid sündmusi endasse integreerida, kuid iga diskursus seisab oma piiratuse, s.t. teatud tähenduste välistamise tõttu kunagi sündmuse ees, mille kodustamine ebaõnnestub (Torfing 2005: 16). Laclau üks näiteid dislokatsioonist on inflatsiooni ja tööpuuduse samaaegne esinemine 1970. aastate alguses, mis nihestas paigast Keynesi majandusteooria, mille põhiväiteks oli, et „stagflatsioon” ei saa kunagi esineda (Laclau 1990: 40).

Suutmatust kodustada teatud sündmusi rebestab diskursust, see tähendab – puruneb seni koospüsinud, fikseeritud tähistajate võrk ning tähistajad pääsevad taas hõljuma. See avab uutele jõududele võimaluse pakkuda välja „retsepti”, kuidas seda rebendit ravida. Algab poliitiline võitlus selle pärast, kuidas seda probleemi (1) diagnoosida ning (2) lahendada (Torfing 2005: 16). Dislokatsioon toob sellega nähtavale ka diskursiivse struktuuri sattumuslikkuse (Laclau 1990: 39–41). S.t – ükski diskursus ei suuda end tähendus-

likult täielikult sulgeda – ta peab enda sulgemiseks välistama teatud jõud, teatud „üleliigsed” tähendused. Selle *liigse elemendi* väljailmumist saabki nimetada dislokatiivseks elemendiks (Stavrakakis 2000: 100).

Essexi koolkonna diskursusteoreetik Yannis Stavrakakis eristab *orgaanilist* ja *struktuuralset* dislokatsiooni. Esimene, orgaaniline dislokatsioon, on n-õ loomulik, sotsiaalne valukoht või haigus, mille pideva olemasoluga on ühiskond harjunud ning mille põhjendamisega pidevalt tegeletakse (nt vaesus, ebavõrdsus, majanduskriis, korruptsioon jms), samas kui struktuuralne dislokatsioon on niivõrd tõsine, et harjumuspäraste vahenditega seda enam seletada ei suudeta ning tekib oht diskursuse ümberstruktureerimiseks.⁸

Lisaks ülalmainitule on dislokatsiooni kategooria juures veel kaks aspekti, mis on olulised Harta 77 liikumise esilekerkimise ja edukuse seletamiseks:

A. „Dislokatsiooni jõud takistab diskursusel olemast see, millisena ta ennast esitleb” (Laclau 1990: 44). Dislokatsiooni niisugust selgitust saab võrrelda *paradoksi* mõiste seletamisega. Paradoks on samuti dislokatiivne ehk ta on n-õ viga süsteemis – paradoks nagu kuuluks tähendussüsteemi sisse, ent süsteem ei suuda paradoksi seletada, sellele tähendust anda. Selline paradoksaalsus on kodeeritud igasse poliitilisse süsteemi. Eriti selge on diskursuse paradoksaalse iseloomu ilmnemine aga totalitaarses ühiskonnas ringlevas avalikus ja riikliku tsensuuri läbinud diskursuses, kust on välistatud suur hulk diskursuses kasutatavate elementide alternatiivseid tähendusi (nt vabadus, inimõigused, demokraatia, õigus jne).

B. „Dislokatsioon on aluseks, millelt uued identiteedid moodustatakse” (samas, 39). Alternatiivsete tähenduste välistamine diskursusest annab erinevatele poliitilistele jõududele võimaluse kasutada mingit sündmust dislokatiivsena ehk paradoksina. See tähendab muuhulgas seda, et dislokatsiooni kui n-õ diskursuse paradoksi saab fabritseerida ka sotsiaalse liikumise retoorilise teksti poolt, sest dislokatsioon ilmneb ainult sündmusele tähenduse andmise abil. Element muutub dislokatiivseks ainult siis, kui talle omistatakse

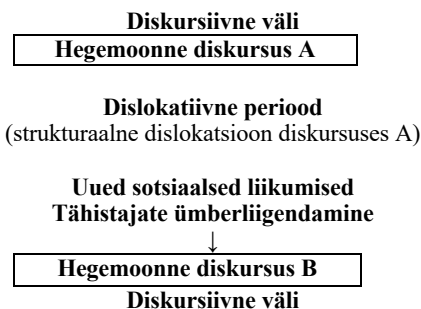
⁸ Struktuuralne dislokatsioon on ka uut diskursust ülesehitav, uutele identiteetidele võimalust andev nähtus. Teiste sõnadega, kui dislokatsioonid rebestavad olemasolevaid identiteete ja diskursuseid, loovad nad sellega puudust tähendustasandil, mis kannustab looma uusi identiteete ja diskursiivseid struktuure. See muudab dislokatsiooni väga oluliseks nähtuseks – nimelt on see uue diskursuse loomise eeldus ehk see genereerib uusi ideoloogilisi katseid üritamiseks sedasama „võimatut” ülesannet (Stavrakakis 2000: 100).

piisavalt erinev tähendus nii valitseva, kui uue, väljakutsuva hegemoonse projekti poolt.

Raamistus- ja diskursuseteooria ühildamise võimalus

Raamistusteoreetikute ja Laclau' teooria kõige üldisem sarnasus seisneb selles, et mõlemad pooled näevad ühiskonda sotsiaalselt konstrueerituna. Protestiliikumise väljaastumine võib saada teoks ainult läbi retooriliselt fabritseeritud sotsiaalse probleemi, sotsiaalsete tähenduste lõhestamise kaudu. Nii Snow, Benford kui Gamson leiavad, et sotsiaalse liikumise raamistus-strateegia esimene samm on *probleemi* või *ebaõigluse* põhjuse fikseerimine. Laclau' järgi saab mingi partikulaarne liikumine astuda poliitilisele pinnale vaid siis, kui ta identifitseerib ühiskonnas *negatiivsuse* allika. Võimalus ebaõiglust, negatiivsust konstrueerida tuleneb ühiskonna kui diskursuse sattumuslikust iseloomust – s.t, seal on välistatud teatud hulk võimalikke tähendusi. Diskursiivne väli annab omakorda võimaluse diskursuste ümberliigendamiseks.

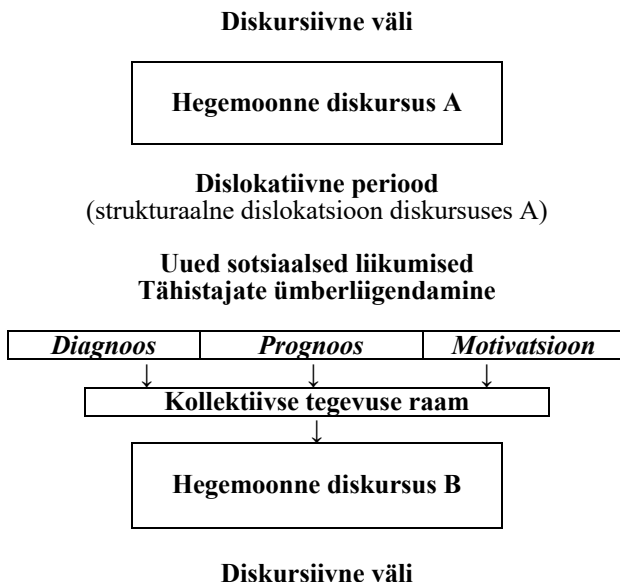
Järgnevalt üritan mõlemad teooriad sobitada ühtsesse skeemi. Joonisel 2 on visandatud kõigepealt, kuidas toimub diskursuste vahetumine sotsiaalsete liikumiste kontekstis Laclau' diskursuseteooria järgi:

Joonis 2. Sotsiaalsete liikumiste ja hegemoonsete diskursuste moodustumine.

Dislokatsioon teeb võimalikuks uute tähenduste pealetungi, mida kasutavad ära sotsiaalsed liikumised. Kuidas saame aga konkreetsemalt seletada seda, miks üks liikumine osutub siiski edukamaks kui teised, milliseid retoorilisi elemente see kasutab, et tekitada uute arusaamade omaksvõttu ühiskonnas? Seda seletab meile täpsemalt

raamistusteooria, mille järgi tuleb liikumise edukust uurida selle raamistus-strateegiatega kaudu. Järgmisel joonisel on diskursuse- ja raamistusteooria ühendatud ühte skeemi.

Joonis 3. Raamistus- ja diskursuseteeoria kombinatsioon.

Kui diskursuseteeoria seletab tähenduste, diskursuste muutusi makrotasandil, siis raamistusteooria pretendeerib mikrotasandile, s.t, et see uurib diskursust teatud ajaperioodi ja empiirilist materjali kasutades, kas ja kuidas teatud sotsiaalne liikumine raamistamis-strateegia põhielemente püstitades suudab inimesi mõtlema ja käituma panna mingites kindlates raamides.

Juhtumanalüüsi allikmaterjalid

Sotsiaalsed liikumised tervikuna ei tooda raame, vaid seda teevad nende aktivistid, intellektuaalid või teised selles osalejad tekstide kaudu (Snow *et al.* 1986: 465, Benford 1997: 418). Harta 77 ideede levik toimus peamiselt kirjalike allikate, nende trükkimise ja levitamise (*samizdat*'i) kaudu. Kirjalikke allikaid, kust inimesed said infot Harta 77 ideede ja eesmärkide kohta, oli kahte liiki: (a)

liikumise üldised tekstid, eelkõige Harta 77 manifest, mis kirjutati 1976. aasta detsembris, avaldati 1977. aasta jaanuaris ning jäi muutmata kujul püsima 1989. aastani; hilisemad dokumendid; inimõiguste monitooringu protokollid jne (b) Harta 77 liidrite (Václav Haveli, Jan Patočka, Václav Benda jt) esseed, monograafiad ja intervjuud, mis levisid *samizdat*'i kaudu dissidentide ringkondades. Harta 77 retoorika analüüsi seisukohast on neist kaalukamad kaks allikat, mis olid liikumise algerioodil selle liikmetele nn teoreetiliseks alusmaterjaliks (mõlemad ringlesid ka aktiivselt *samizdat*'is): esiteks Harta 77 manifest ning teiseks liikumise varajase perioodi peamise liidri Václav Haveli poliitilised esseed, mis kirjutati aastail 1975–1978: „Kallis härra Husák” [1975], „Kohtuprotsess” [1976] ning „Võimutute võim” [1978].

Ajalooline kontekst Harta 77 manifesti avaldamisel

Vaatamata režiimi repressiivsuse suurenemisele pärast 1968. aasta Praha kevade sündmusi, säilis Tšehhoslovakkias dissidentlik opositsioon, mis sai enda ridadesse täiendust 1968. aasta sündmuste järel kommunistlikust parteist väljaheidetud reformistide näol. 1970ndate esimesel poolel üritasid reformistid alatada survet reformide jätkamiseks, ent isoleerituse tõttu mitmel suunal ei saavutanud nad mingit edu (Kusin 1978: 145, Järvinen 2009: 69–74). Üheks reformistidest dissidentide grupiks oli Tšehhoslovakkia Kodanike Sotsialistlik Liikumine (*Socialistické hnutí československých občanů*), mis identifitseeris end Praha kevade reformiliikumisega ning kelle hulgas olid mitmed endised nimekad poliitikud. Pärast oma poliitilise programmi avaldamist 1971. aastal arreteeriti selle juhid ning mõisteti 1972. aastal vangi, pärast seda liikumine vaibus (Bugajski 1987: 9, Järvinen 2009: 70).

1970ndate esimesel poolel oli Tšehhoslovakkias veel mitmeid teisi opositsioonilisi liikumisi, nt Liikumine demokraatliku sotsialismi eest (*Československé hnutí za demokratický socialismus*) ning muud erinevad, nii reformistidest kui mittekommunistidest dissidentide väiksemad grupid. 1970ndate keskpaigaks, keset normaliseerimisperioodi, oli dissidentlik opositsioon muutunud üksteisest isoleeritud salgakesteks, mitteefektiivseks ning lahknevate poliitiliste põhimõtetega leeriks. Põhimõtete peamine erinevus seisnes küsimuses: kas ja millisel määral minna kompromissile režiimiga?

Harta 77 kui uue ning senistest ühtsema opositsioonilise liikumise tekkimise ajenditeks saab pidada kaht sündmust:

(1) Euroopa Julgeoleku- ja Koostöö konverents Helsingis, 1975. aasta augustis, kus kerkis esile inim- ja kodanikuõiguste kaitse teema. Esiteks kinnitas Helsingi lepete lõppdokument (*The Helsinki Final Act*) ÜRO eestkostet inimõiguste kaitse osas, mille Tšehhoslovakkia valitsus oli allkirjastanud juba 1968. aastal. Koos sellega koostati „10 printsiibi lepe”, mida 35 allkirjutanud riiki kohustusid täitma ning mis sisaldas muuhulgas „fundamentaalsete inimõiguste ja vabaduste, teiste seas mõtte-, usu- ja sõnavabaduse” austamist. Teiseks, Helsingi lepete lõppdokumendi allkirjastamise järel hakati regulaarselt korraldama konverentsi järelsessioone, millega pidi jälgitama, et „10 printsiibile” allkirjutanud riigid (nende seas peaaegu kogu sotsialistlik blokk eesotsas NSV Liiduga) austavad ja kaitsevad inimõigusi ka siseriikliku õigusruumi tasandil.

(2) Teiseks ja veelgi otsesemaks ajendiks Harta 77 tekkimisele sai Tšehhoslovakkia pörandaaluse rokkansambli The Plastic People of the Universe (PPU) liikmete arreteerimine ja nende vastu algatatud kohtuprotsess 1976. aasta septembris. Václav Havel kirjeldas seda hiljem kui „totalitaarse süsteemi rünnakut elu enese vastu, inimliku vabaduse olemuse vastu” (Havel 1990: 113). Kohtuprotsess kujutas endast „moraalset šokki”, mis andis võimaluse mobiliseerida muusikute kaitseks väga laia ja erineva tegevusalaga isikuid.⁹

Pärast ansambli liikmete arreteerimist algatas Havel oma mõttekaaslastega n-ö vastukampaania, et tõmmata avalikkuse tähelepanu arreteerimisele ja kohtuprotsessile. Külastati endiseid dissidente, et luua uus avalik ühisrinne režiimi niisuguse käigu vastu. 1976. aasta detsembri lõpuks oli kogutud manifesti toetuseks 243 allkirja ning 1. jaanuaril 1977 avaldati ametlikult Harta 77 manifest.¹⁰

⁹ Mitmed sotsiaalsete liikumiste uurijad on rõhutanud „moraalsete šokkide” olulisust erinevate gruppide kollektiivse identiteedi tekitamisel, mis antud juhul seisnes moraalsete ja õigusliku ebaõigluse tunnetamises. Üks osa teoreetikuid on väitnud, et sündmused, mida tunnetatakse „moraalsete šokkidena”, võivad tuua kokku inimesi, kellel pole eelnevalt mingeid kontakte ega ka sarnast poliitilist agendat ning need saavad alguspunktideks kollektiivse identiteedi ja opositsioonilise teadvuse moodustamisele (vt Polletta, Jaspers 2001: 291, Morris, Braine 2001: 27, Järvinen 2009: 137).

¹⁰ Manifesti koostasid Harta 77 asutajaliikmed Václav Havel, Jan Patočka, Jiří Hájek, Zdeněk Mlynář ja Pavel Kohout. Valitsusele saadetud originaaldokument konfiskeeriti riigivõimude poolt ning manifesti koopia levitamine keelati (see tegevus algas siiski kohe *samizdat*’is). 7.01.1977 avaldasid manifesti mitmed mõjukad lääneriikide päevalehed (sh Le Monde, The Times, Franfurter Allgemeine Zeitung ja New York Times).

„Kriisi” raamistamine Harta 77 poolt

Harta 77 manifest kutsus üles toetama ÜRO universaalset inimõiguste deklaratsiooni, rahvusvahelisi konventsioone, mis puudutasid erinevaid kodanikuõigusi (nende hulgas sotsiaal- ja kultuurilisi õigusi) ning samuti Helsingi lepete lõppdokumenti. Valitud olid konkreetsed dokumendid, millega Tšehhoslovakkia valitsus oli liitunud. See lubas manifestis deklareerida, et liikumine

ei esita omaenda programmi ega poliitilisi reforme, vaid tahab arendada oma tegevust konstruktiivses dialoogis riigiga, pöörata konkreetsete instantside tähelepanu inim- ja kodanikuõiguste rikkumisele, valmistada selles osas ette dokumentatsiooni, teha ettepanekuid nende lahendamiseks jne.¹¹

Deklareerides end sellega antipoliitiliseks, lootsid Harta 77 aktivistid vältida liikumise sattumist võimude tagakiusamise alla, mis algas siiski kohe pärast manifesti avaldamist.

Manifest deklareeris, et „Harta 77 on vaba, mitteformaalne ning avatud ühendus inimestele erinevatest uskudest ning erinevatelt tööaladelt, keda ühendab soov individuaalselt või kollektiivselt nõuda inim-ja kodanikuõiguste austamist meie riigis”. Manifestis seisis ka, et liikumine „ei ole organisatsioon, sellel ei ole oma põhikirja, püsivat juhtimisorganit ega ametlikku liikmeskonda – igaüks, kes nõustub liikumise ideega, osaleb ka selle töös, toetab seda ning on sellega liikumise liige”.

Oma sünnihetkest saadik täiesti avalikult tegutsevana erines Harta 77 varasematest liikumistest seetõttu, et presenteeris end kahel, nii (1) inimese identiteedi kui (2) ühiskondliku tegevuse tasandil. Esiteks oli liikumisel oma manifesti järgi teoreetilis-moraalset laadi olemus – tegu oli vaba, moraalse kogukonnaga, millega võis liituda igaüks, kes soovis väljendada oma moraalsust, teiseks omas liikumine aga selgelt ühiskondliku tegevuse sisu – Harta rõhutas kodanike initsiatiivi inimõiguste rikkumisest teavitamisel. Hartaga liitunute allkirjad väljendasid liikumise ühe eestkõneleja, Praha ülikooli filosoofiaprofessori Jan Patočka sõnul mitte inimeste poliitilisi, vaid moraalseid uskumusi, kuna

¹¹ Harta 77 manifest on kättesaadav http://libpro.cts.cuni.cz/charta/docs/declaration_of_charter_77.pdf (vaadatud 11.03.2012).

inimühiskond ei saa funktsioneerida rahuldavalt ilma eetilise alusmüürita ka kommunistlikus režiimis ... see on Hartas osalejate seesmine otsus, midagi prepoliitilist – see on „isiklik vabanemine”, millega kõik võivad ühineda. (Glenn 2001: 62)

Et näha inimõiguste kaitse retoorika, inimese identiteedi ning moraali omavahelist seost, millele manifest pidevalt vihjas, tuleb paigutada need mõisted normaliseerimisperioodi konteksti Tšehhoslovakkias. Juba ainuüksi inimõiguste avalik teadvustamine ja neile kaitse nõudmine tähendas kõrvaleastumist režiimi kehtestatud normidest. Manifest tõi välja, et Helsingi lepete allkirjastamine „tuletab meile uuesti meelde, kui paljud fundamentaalsed kodanikuõigused kehtivad meie riigis kahjuks vaid paberil”. Helsingi lõppakt tõi oma preambulas muuhulgas välja mõiste *vabadus hirmust (freedom of fear)*, mille tšartistid kirjutasiid kohe ka manifesti, märkides seal, et „suurel hulgal kodanikelt on ära võetud õigus *vabadusele hirmust*, kuna nad on sunnitud elama pidevas hirmus oma töökoha ja muude võimaluste kaotamise ees juhul, kui nad julgevad avaldada oma arvamust”.

Manifesti mahukam osa on seotud ebaõigluse diagnoosimisega, väites, et inimõiguste kaitse dokumendile on alla kirjutatud, ent reaalsuses seda ei tehta. Manifest toob vastavalt Helsinki lõppaktile punkt punkti haaval välja, kuidas Tšehhoslovakkia tegelikkus erineb paberil toodud lubadustest. Manifestiga pannakse alus Harta 77 raamistus-strateegiale – probleemse situatsiooni diagnoosiks on õiguslik kriis, prognoosiks kodanike enda aktiivsus inimõiguste kaitsel ning motivatsiooniks liikumises osalejate (1) moraalse identiteedi rõhutamine ja (2) tegevuse legaalsus.

Raamistus-strateegia elemendid Haveli poliitilistes esseedes

Enamgi veel kui manifestis, kasutab diagnoosielementi oma esseedes Václav Havel. Ta pöörab diagnoosile erilist tähelepanu, üritades kirjeldada *tegelikku* situatsiooni ühiskonnas, reflekteerides selle üle tekstis pidevalt erinevate küsimustega – millega me tegeleme siin, mida meie situatsioon endast sügavamalt kujutab?

Diagnoosielementi saab selgelt eristada Václav Haveli poliitilistes esseedes alates 1975. aastast, mil ta kirjutas avaliku kirja tollasele partei peasekretärile Husákile ning mis sai avalikkuse laia tähelepanu osaliseks. Kui Harta manifesti diagnoosiks on elkkõige ühiskonna õiguslik kriis, siis Havel rõhutab kõige enam *moraalse*

kriisi tõsidust. Kirjutatud kaks aastat enne Harta manifesti, võtab „Kallis härra Husák” lähema vaatluse alla hirmu, mis demoraliseerib kõiki inimesi. Havel esitab essee diagnoosi nõudvaid küsimusi, mida ta postuleerib järgmiselt: „Peamine küsimus, mida tuleb küsida, on: miks inimesed tegelikult käituvad nii, nagu nad seda teevad? [...] Kerkib küsimus: mida inimesed tegelikult kardavad? Kohut? Piinamist? Omandi kaotust? Hukkamist? Kindlasti mitte.” Hukkamise asemel on hirmu põhjuseks väga igapäevased, praktilised probleemid nagu „hirm oma erialase töö kaotamise ees või hirm selle ees, et lapsed jäävad vanemate teatud käitumise tõttu ilma kõrghariduse võimalusest”. See ühendab inimesi ja ühiskonda seetõttu, et „see hirm on universaalne, kuna ei ole kedagi meie riigis, keda see ei puudutaks – igaühel on midagi kaotada ning seega igaühel on põhjust karta” (Havel 1991: 52).

Inimeste demoraliseerumine ja „moraalne kriis ühiskonnas”, mis saab Haveli diagnoosiks normaliseerimisperioodi Tšehhoslovakkia ühiskonnale, seisneb selles, et inimene peab selle kõikjal kohaloleva hirmu tõttu pidevalt ja avalikult valetama, kuna

kartes, et ta võib kaotada oma töö, õpetab kooliõpetaja õpilastele asju, mida ta ei usu; kartes oma tuleviku pärast, kordab õpilane sama õpetaja järel [...] see sunnib teadlasi ja kirjanikke pooldama avalikult ideid, mida nad tegelikult ei aktsepteeri; osalema organisatsioonides, mis moonutavad nende endi akadeemilist tööd jne. (samas)

Havel soovis, et sellist *hirmu* kontseptsiooni ei mõistetak tavapärase psühholoogilise emotsioonina, öeldes: „meil on tegu hirmuga sügavamal, kui soovite siis eetilisel tasandil” (samas, 53) ning küsib järjekordse diagnoosiva küsimuse „kuhu kogu see situatsioon meid õigupoolest juhib?” ning vastab sellele ise: „selleks on inimväärikuse kriis” (samas). Lõplik diagnoos on antud järgmises kuulsas lõigus:

Kord on sisse seatud – vaimu halvamise, südame vaigistamise ja elu hävitamise hinnaga. Pinnapealne konsolideerumine on saavutatud – vaimse ja moraalse kriisi hinnaga. Kahjuks on selle kriisi halvimaks jooneks see, et selle süvenemine jätkub. (samas)

Diagnoosiv stiil jätkus Haveli edasistes esseedes. 1977. aasta septembris, paar kuud enne Harta 77 asutamist, toimus nelja PPU liikme üle kohtuprotsess, kus väheste pealtvaatajate hulgas õnnestus osaleda ka Havelil. Seda sündmust analüüsiv lühike essee „Kohtuprotsess” (1976) hakkas vahetult pärast kirjutamist *samizdat*i

materjalina ringlema kogu Tšehhoslovakkias. Diagnoosiv element Haveli retoorikas tugevneb, kogu essee jooksul püstitatakse hulk küsimusi, mis üritavad saada vastust sellele, mida protsess endast *tegelikult* kujutas. Ta küsib: „Kes pidid istungil algul olema avalik süüdistaja ja kohus ning kelleks nad lõpuks muutusid?... Kes pidid olema ansambli liikmed kohtupingis ent kelleks nad lõpuks muutusid?” (samas, 103–105). Haveli nägemuses vahetasid kohtualused ja kohtupidajad istungi lõpuks oma kohad, kehastades ühelt poolt elu ennast ning teiselt poolt elu võltsi fassaadi. Üks järjekordse diagnoosi esitamise vorme „Kohtuprotsessis” nägi välja järgmine:

Mida pidi kogu istung endast kujutama? Loomulikult mitte midagi enam kui tavalist kohtupraktikat, mis sisaldab tavapäraseid tegevusi, kuriteo koosseisu ning igavat hunnikut dokumente [...] varsti hakkas aga selle juriidilise suitsukatte alt ilmnema see, millega tõeliselt tegemist oli – selleks oli kirglik debatt inimeksistenti tähenduse üle. (Havel 1991: 105)

Oma kuulsaima essee „Võimutute võim” kirjutas Havel poolteist aastat pärast Harta 77 loomist, 1978. aasta oktoobris. Kui kirjastus Husákile analüüsis Havel peamiselt ühiskonnas valitsevat hirmu, mis tekitab sotsiaalset ebamoraalsust, siis „Võimutute võim” kujutab endast diagnoosi edasiarendamist tollasele ühiskonnale sügava analüüsi näol. Havel esitab teooria post-totalitaarsest süsteemist, elamisest Tões ja Vales, kuidas sellest süsteemist on võimalik välja murda (esitades sellega ka prognoosi) ning miks peaksid inimesed seda tegema (motivatsiooni element).

Haveli kuulus näide vürtspoodnikust jätkab diagnoosielemendi rõhutamist, seletades sellega, kuidas süsteem toodab inimeste ebasiirust ning kuidas see omakorda viib kogu ühiskonna moraali langusele. Loosungil „Kõigi maade proletaarlased ühinege!” olevatel sõnadel endil pole vürtspoodnikule mingit tähendust, ent selle ülesriputamisega oma poele deklareerib vürtspoodnik oma lojaalsust ainukesel moel, mida režiim on võimeline kuulama – see tähendab aktsepteerima ettekirjutatud rituaali, aktsepteerima antud mängureegleid. Samas, seda aktsepteerides, muutub ta ka ise mängijaks samas mängus, tehes võimalikuks mängu jätkumise, selle eksisteerimise aluse.

Seega, peale moraalse kriisi on post-totalitaarse ühiskonna diagnoosiks selle *mängulisus*. Esmapilgul süütuna näiv allumine sellele rituaalsele kommunikatsioonile on Haveli järgi tegelikult kogu süsteemi aluseks, sest süsteem legitimeerib end just nimelt

sellise mängu kaudu. Kõik justkui mängiksid kaasa – see annab mängijatele legitiimsuse ja väärikuse, mida inimene vajab.

Nagu kirjas Husákile ning essees „Kohtuprotsess”, kasutab Havel „Võimutute võimus” *elu* mõistet kui liikumisele ja loomulikkusele osutavat retoorilist elementi, vastandades selle kunstlikule ja paindumatule *süsteemile*: „Korrastatud valede pinna all lebab varjatud elu sfäär oma tõeliste eesmärkide ja otstarbega, oma varjatud avatusega tõele” (samas, 57). „Samal ajal kui elu oma puhtal kujul (*life in its essence*) liigub pluraalsuse, muutumise, iseseisva enesemääramise ja -organiseerimise, lühidalt oma vabaduse täitumise poole, nõuab post-totalitaarne süsteem distsipliini, kuulekust, ühesugust käitumist” (samas, 134).

On märkimisväärne, et mitmed dissidentidest teoreetikud (nt Györgi Konrád) on Kesk-Euroopa dissidentide strateegiale (alates 1970ndate keskpaigast) andnud nime *anti-poliitika*, samal ajal kui seesama strateegia funktsioneeris poliitilise retoorika vahendina. Haveli jaoks tähistas mõiste *elu* avatust, muutumist ja iseorganiseerumist, vaba ja moraalset käitumist, millega sai välja astuda valetavast ja manipuleerivast süsteemist. Sellega muutus aga mõistete *elu* ja *tõde* kasutamine (Haveli esseede kontekstis) hoopis ise poliitiliseks võitlusvahendiks ühiskonnas.

„Elamine tões” kui prognoosiv ja motiveeriv element

Milles seisneb prognoosi element (probleemi/ebaõigluse lahendamine) Haveli retoorikas? Inimese identiteedi- ja moraalikriisi, mille toob kaasa „elamine vales”, saab lahendada „elades tões”, kuna „isik, kelle on võrgutanud tarbijaühiskond ning kel ei ole vastutustunnet millegi kõrgema ja suurema ees kui enda isiklikud huvid – see on demoraliseerunud isik” (Havel 1991: 63). „Elamine tões” on aga vastupanu seesugusele demoraliseerumisele, „see on püüe saavutada uuesti kontroll oma vastutustunde üle, teiste sõnadega, see on selgelt moraalne akt, panusega *kõik või mitte midagi*” (samas).¹²

¹² „Tões elamise” kõrval saab prognoosielemendina vaadelda ka nn paralleelsete struktuuride ideed, millega tuli välja teine Harta 77 teoreetik Václav Benda. Paralleelsetes struktuurides elavad Benda järgi need, kes on otsustanud „elada tões” ning kel on takistatud igasugune osalemine olemasolevates sotsiaalsetes struktuurides. Benda järgi pidi selline struktuur haarama järk-järgult kõiki valdkondi: paralleelne infovõrgustik, paralleelne haridus (eraülikoolide idee), paralleelsed väliskontaktid kuni paralleelse

Snow ja Benfordi järgi peab peale diagnoosi- ja prognoosielementide kasutamise sotsiaalne liikumine ka *motiveerima* oma potentsiaalseid liikmeid liidrite seisukohti ja uusi arusaamu omaks võtma (Snow, Benford 2000). Haveli järgi ei seisne opositsiooni tugevus ja motiveeritus mitte mingis mõõdetavas sotsiaalses grupis, vaid selle „varjatuses”, selles, et ta on nähtamatu, aga ometi olemas. Seda ei saa peatada mingi poliitiline või sõjaline jõud, kuna see toimib teadvuse tasandil – iial ei suuda süsteem ennustada, mis hetkel ja millises kohas ründab tõe inimese „valeteadvust”:

See [opositsioon] on täiesti erinev klassikalisest poliitilisest opositsioonist. See toimub eksistentsiaalsel, inimese teadvuse tasandil. Seda opositsiooni ei saa mõõta klassikaliste poliitiliste kategooriatega nagu seadused, valijate hääled vms, kuna see asub inimese teadvuse sügavamates soppides, varjatud „tõese elu sfääris”, kus on igatsus väärikuse ja fundamentaalsete inimõiguste järele, et realiseerida oma tõelisi sotsiaalseid ja poliitilisi huve. (samas, 58)

Haveli teksti põhjal saab väita, et post-totalitaarses süsteemis on „elamisel tões” enam kui vaid (1) eksistentsiaalne eesmärk (poorduda inimsuse loomupärase olemuse juurde tagasi), (2) ratsionaalne eesmärk (paljastada reaalsus sellena, mis ta on) või (3) moraalne eesmärk (olla eeskujuks teistele). Sel on samuti selge (4) poliitiline eesmärk – igasugune vaba väljendus elust ründab süsteemi ka poliitiliselt, kuigi selle tähendus ei pruugi teistes sotsiaalsetes süsteemides olla seotud (traditsioonilise) poliitikaga.¹³

majanduseni välja (Havel 1991: 100). Havel ise ei andnud neile niivõrd konkreetset ja institutsionaalset kuju, vaid rõhutas sellistele struktuuridele vajalikku moraalset iseloomu. Kui Benda väitis (Benda 1991: 35–6), et „opositsioon peab looma aeglaselt, aga kindlalt paralleelsed struktuurid, mis oleksid võimelised lisama vajalikke funktsioone olemasolevatele ja kus võimalik, seal olemasolevaid humaniseerima”, siis Havel nägi seda rohkem eksistentsiaalse mõistena, öeldes (Havel 1991: 112), et „sellised struktuurid peavad põhinema moraalsele, inimese enda sisemise tõe äratundmisele, mitte poliitikale, kellegi keelamisele jne”. Haveli järgi ei tohiks niisugused liikumised mingil juhul võtta eraldumise või ühiskonnast põgenemise kuju ega muutuda sellega „suletud ühiskondadeks”, nagu kippusid olema lääneriikides loodud kommuunid (samas).

¹³ Havel rõhutab „Võimutute võimuse” *opositsiooni* ning *dissidendi* mõistete uue diagnoosi ja ümbermõtestamise vajadust (Havel 1991: 72–80). Tuues näiteks idee Harta 77 avatusest, mainib ta, et võimu ja jõu vahekordade mõistmine algab sellest, kuidas me defineerime *opositsiooni* mõistet, mida lääne demokraatias traditsioonilisena mõistetuna post-totalitaarses ühiskonnas enam ei eksisteeri (samas, 73). Lääne ajakirjanike endi kasutuselevõetud *dissidendi*

I DIAGNOOS	II PROGNOOS	III MOTIVEERIMINE
probleemi fikseerimine: - moraalne kriis ühiskonnas probleemi põhjus: - post-totalitaristlik süsteem - „elamine vales”	probleemi lahendus: - „elamine tões” - inimõiguste kaitse - paralleelsed struktuurid muude lahenduste eitamine: - poliitilised reformid ei annaks tulemusi	- tegevuse legaalsus - ainuõigsus - tõelise identiteedi juurde pöördumine - režiimi ja seaduste paradoksaalne suhe

Joonis 4. Haveli tekstide retoorilised elemendid asetatuna Harta 77 kui sotsiaalse liikumise raamistus-strateegia skaalale.

Õigus ja seadus kui struktureaalset dislokatsiooni võimaldavad kategooriad kommunistlikus diskursuses

Havelile esitati omal ajal tihti küsimus – miks toetuda legaalsusele, seaduslikkusele ja inimõigustele, kui me teame, et kommunistlikus režiimis teatud seadused ei kehti? Kui see on fassaad, nagu Havel kuulutab, siis on ka kõik seadused kunstlikud ja valed – kuidas saab rünnata seadusi, mida ei ole olemas? „Nad võivad niikuinii öelda ükskõik mida!” oli tavaline arvamus Haveli oponentide (teiste seas ka Milan Kundera) poolt – mis mõtte on „võtta neil sõnast”, kui nende sõna niikuinii ei maksa? Samalaadse küsimuse saaks esitada ka näiteks stalinistlikule terrorile – miks piinati inimesi päevade kaupa vaid seepärast, et nad kuskile alla kirjutaks? Allkirja võis ju võltsida, pealegi seda ei kontrollinud mingi kohtuvõim jne, miks oli süüaluse enda käekiri siis nii tähtis?

Havel vastab neile küsimustele oma essees, seletades seaduse ja juriidilisuse tähendust post-totalitaarses süsteemis. Kokkuvõtvalt ütleb ta, et seadustel on post-totalitaarses süsteemis ülimalt tähtis roll. Kuna tegu oli masinliku, automaatse süsteemiga, siis seaduste väline korrektsus ja tõrgeteta toimimine omandas väga suure

mõiste aga eraldab Haveli arvates kodanikud üksteisest. Harta 77 eeskujul tuleb dissidendi all näha iga inimest, kes erineb oma mõtlemis- ja käitumisloogika osas režiimi omast (samam).

tähtsuse. Igat tõrget masinas vaadeldi süsteemi veana, eksimusena, mis segas süsteemil ennast esitlemast sellena, kellena taheti paista (samas, 95). Havel kirjeldab oma essees seaduse rolli järgmiselt:

Seadus võimaldab ehitada silda süsteemi ja kodanike vahel, võimaldab inimestel siseneda poliitikasse ning teenida süsteemi. See vahend laseb inimestel end ise petta, et nad täidavad seadust ja kaitsevad ühiskonda kriminaalide eest. Ilma selle „vabanduseta” – mõelge, kui palju raskem oleks ametitesse värvata üha uusi kohtunikke, süüdistajaid ja ülekuulajaid! (samas, 96) [...] Inimõiguste kaitsele rõhumise strateegia valis Harta just seepärast: süsteem ei saanud seda strateegiat ignoreerida, sest ta ise põhines seaduslikkuse fassaadil. See oli tema eksistentsi põhialus – süsteem oli oma ideoloogia ja prestiiži vang. (samas, 98)

Selles seisnebki dislokatsiooni tähendus paradoksina või Laclau’ mõistes n-ö süsteemi veana, mis ei lase diskursusel end esitleda sellena, kellena üritatakse paista. *Inimõiguse* kui tähistaja tähenduse ülejääk andis võimaluse masinat saboteerida. Süsteem ei suutnud olla ilma seaduseta, sest see on niivõrd tihedalt seotud süsteemi teesk-lusega, et seadust valvatakse, et riik täidab seadusi ja oma kohust.

Haveli ja Harta 77 „hegemoonne retoorika”. „Elamine tões” ja „inimõiguste kaitse” kui tühjad tähistajad

Haveli esseede läbivat joont saab, kasutades Laclau’ diskursuseteooriat, nimetada „hegemoonseks retoorikaks”, kuna Havel moodustab oma tekstides kaks ekvivalentsusahelat, millega liigenduvad tekstis kasutatavad mõisted kahe erineva sõlmpunkti külge:

„Elamine tões”	„Elamine vales”
Elu, tõde, inimsus, väärikus, moraal, ausus, inimõiguste kaitse	Süsteem, vale, masinlikkus, režiim, repressiivsus, ebamoraalsus

Joonis 5. Ekvivalentsusahelad Haveli kolmes essees.

Kõik elemendid saavad oma tähenduse diskursuse sõlmpunktilt ehk tühjalt tähistajalt. Nagu öeldud, ei seisne hegemoonne suhe siin mitte otseses poliitiliste tegutsejate võitluses (mille omandas Solidaarsus Poolas), vaid retoorilis-keelelisel aga Haveli jaoks ka „teadvuse tasandil”, viimast kirjeldab Havel ise nii: „Paistab, et peami-

seks opositsiooniks post-totalitaarses ühiskonnas on just nimelt *elada tões* [...] see toimub eksistentsiaalsel, inimese teadvuse tasandil“ (Havel 1991: 58).

Haveli esseedes sisalduvad hegemoonsed ekvivalentsusahelad said uuteks retoorilisteks kujunditeks, mille abil tekkis võimalus edukamalt isoleerida poliitilist režiimi. Lisaks peame arvestama varasema, 1970. aastate keskpaiga dissidentluse heterogeensust. Seni erinevusloogikal püsinud sisemine heterogeensus (1970ndate keskpaiga dissidentlus koosnes mitmetest, väga erinevatest ideoloogilistest gruppidest) pöördus nüüd ekvivalentsusloogika kaudu piiridevälise, repressiivse režiimi vastu, mida määratleti puhta negatiivsusega (nt valena, masinana, süsteemina jne). Oluline on tähele panna, et diskursus identifitseerib ennast vastanduse kaudu ehk *negatiivselt*. Tühjade tähistajate funktsioon on seotud aga *positiivse* identiteedi loomisega süsteemile kui tervikule.

Haveli „elamise tões“ kõrval hakkas Harta manifestiga esile toodud „inimõiguste kaitse“ samuti täitma tühja tähistaja rolli. See sai võimalikuks reaalse inimõiguste kaitse (1) puudumise tõttu ühiskonnas ning (2) tähistaja partikulaarse, esialgse sisu tühjenemise tõttu. „Inimõiguste kaitse“ (mida enamasti mõistetakse juriidilises kontekstis ja nii deklareeris algul seda ka Harta manifest) hakkas Harta hegemoonse retoorika abil tähendama palju enamat – see oli eetilise eluhoiak ning viitas peale inimõiguste konkreetsete rikkumiste paljudele teistele süsteemiga seotud probleemidele (riigivõimu korruptiivsus, majanduskriis jne). Selles seisnebki tähistaja tühjenemise protsess Laclau järgi – mingi tähistaja tühjeneb oma esialgsest sisust, hakates tähistama kogu ühiskonna probleemide lahendust.¹⁴ „Inimõiguse kaitse“ tähistajal oli ka teine ning eriti otsese poliitilise võitluse seisukohast tähtis aspekt – see tähistaja oli legitimeeritav ja ühendatav avaliku, kommunistliku diskursusega.

Harta 77 ja strukturealne dislokatsioon

Dislokatsioonid, ühelt poolt rebestades olemasolevaid identiteete ja diskursuseid, loovad puudust tähenduse tasandil, mis stimuleerib

¹⁴ Sarnaselt saab kommunistlikku diskursuse ühe tühja tähistajana näha nt „natsionaliseerimist“ – algselt ühest majanduspoliitilisest meetmest (mitmete teiste seas) sai ühel hetkel kogu ühiskonna edu pant, mis pidi kaasa tooma nii moraalselt parema inimese kui heaoluühiskonna (vt lähemalt Laclau 2002).

uusi diskursiivseid konstrueeringuid, mis üritavad „paigata” (*suture*) tekkinud rebestust (Laclau 1990: 39–41). Lühidalt, see on struktuuri viga ning kuna subjektipositsioonid on osa sellest struktuurist, sunnib dislokatsioon subjekte oma subjektiivsust ümber defineerima. Tulles tagasi dislokatsioonide eristuse juurde – situatsioon, kus teatud (end hegemoonsena esitlev) diskursus ei suuda anda tähendust „sotsiaalsetele haigustele” (*orgaanilistele* dislokatsioonidele), on eelduseks uute samalaadsete ürituste esile kerkimiseks. Samas, et mingi uus liikumine saaks orgaanilist dislokatsiooni ära kasutada, vajab ta selle juures ka *struktuurilist* dislokatsiooni ehk konkreetset sündmust, mis rebestaks suletud tähendusstruktuuri.

Tšehhoslovakkia killustatud dissidentlike gruppide ebaefektiivsus Tšehhoslovakkia sotsiaalsete haiguste (majandus- ja poliitiline kriis, korruptsioon jne) seletamisel nii reformeeritud, „inimnäolise” sotsialismi, aga ka muude programmide abil, tootis puudust ideoloogilisel tasandil, s.t tekitas vajaduse liigendada dissidentlus uude vormi, milleks saigi Harta 77 moraalne, inimõiguste diskursus. Tänu Helsingi 1975. a lõppdokumendile ja PPU protsessile kui sattumuslikele elementidele (ning seda *struktuuriliste* dislokatsioonidena), sai avalikkuse huviõrbiiti tõsta nüüdsest radikaalsema inimõiguste tähistaja, mis omandas uue funktsiooni – see hakkas ründama valitsevat, kommunistlikku diskursust, mis ise ei suutnud selle tähistaja tähendust oma diskursuse piirides kodustada. Inimõigused, moraal ja „tõde” said Harta 77 ankrupunktideks, mis andsid tähenduse kõigile teistele elementidele. Samal ajal toimis taoline diagnoos ühiskonnale katusraamina laiemas ajalises perspektiivis, mis jätkus režiimi languseni 1989. aastal.

Samas on oluline meeles pidada, et dislokatsiooni poolt toodetud tähendusepuudus võib aktiveerida mitmeid, väga erinevaid reaktsioone (Stavrakakis 2000: 108–9). On võimalik, et jäädakse siiski vana paradigma juurde, teeseldes, et dislokatsioon seda ei mõjuta või antakse dislokatsioonile uus tähendus, mis ometi sobib vana paradigma raamidesse. Näiteks võib siin tuua Nõukogude Liidu tegevuse pärast Helsingi leppeid, mis üritas lepetega tekkinud dislokatsiooni suruda olemasolevasse diskursusesse – et lepetes mainitud kodanikuvabaduste kasutamine peab vastama töölisklassi huvidele ja nende eesmärgiks peab olema sotsialistliku süsteemi tugevdamine. Selline inimõiguste kontseptsioon oli sees enamiku sotsialistlike riikide konstitutsioonides, samas puudus see Helsingi lepetest, mis ei olnud kuidagi seotud mingite klassipiirangutega.

Hiljem, kui see strateegia ei olnud tulemust toonud, üritati jätkuvale dislokatsioonile (milleks oli kodanikuvabaduste puudumine) anda uus tähendus avalikustamispoliitika ehk glasnosti kaudu alates 1985. aastast. Tegu oli üritusega, mis üritas säilitada vana paradigma uute reeglitega. Glasnost pidi võitma kodanike poolehoidu kriisis vaevlevale režiimile dissidentide enda relva – „tões elamise” – abil. Haveli ennustus sellise operatsiooni võimatusest läks aga täide – post-totalitaarne süsteem, mille aluseks on „elamine vales”, variseb sellise identiteedinihkega kokku (Havel 1986: 50).

Järeldused

Diskursuse- ja raamistusteororia sünteesi abil saab välja tuua kolm peamist järeldust:

(1) Tänu kahe erineva, *orgaanilise* (sotsiaalse) ja *struktuurilise* (tähendusstruktuuri) dislokatsiooni samaaegsele esinemisele 1970ndate keskel sai võimalikuks uue liikumise, Harta 77 väljatulek uue raamistus-strateegiaga. Vaatleme liikumise tekkimise tingimusi lähemalt:

(a) Ühiskonnas tekkinud majandus- ja sotsiaalne kriis 1970ndate keskel väljendus ka ideoloogilises kriisis – dissidentlik opositsioon ei suutnud seletada sotsialistliku või rahvusliku ideoloogiaga sotsiaalseid haigusi (majanduskriis, ebavõrdsus, korruptsioon) ehk orgaanilist dislokatsiooni ühiskonnas. See nõudis uut identiteeti, uut lähenemist ühiskonna probleemidele; (b) Uue identiteedi tuumaks sai inimõiguste eest võitlemise retoorika. Uus retoorika sai võimalikuks, kuna sattumuslikud, dislokatiivsed sündmused – 1975. a. Helsingi lõppdokument ning 1976. a. PPU kohtuprotsess Prahas – ei leidnud sobilikku liigendust kommunistlikus diskursuses. Nende sündmustega sai tõsta avalikkuse huviorbiiti inimõiguste tähistaja, millel oli radikaalne potentsiaal – see hakkas ründama kommunistlikku diskursust. Inimõiguste tähistaja tähenduse ülejääk kommunistlikus diskursuses oli ressursiks, mis andis uutele liikumistele võimaluse tulla välja uue identiteediga, uue hegemoonse projektiga; (c) kui inimõiguste kaitse retoorika legitimeeris Harta 77 liikumist oma liikmeskonna hulgas (Snow ja Benfordi *motivatsiooni* element), siis kaugemaks plaaniks muutus Harta 77 jaoks anti-poliitilise iseseisva ühiskonna (mis oleks riigist lahutatud) idee. Oma osa selles strateegias oli ka Haveli moraalsel doktriinil „elamine tões” – see andis nii moraalse jõu uutele projektidele kui

tekitas kahe poole – režiimi ja rahva eraldamise oma tekstides. Kõik sündmused, elemendid, mida kommunistlik diskursus ei suutnud kodustada, tõlgiti moraali ja inimõiguste (kui kommunistlikku diskursust rebestavasse) keelde. Samas toimis seesugune rünnak ka pideva diagnoosi, prognoosi ja motiveerimisena – diagnoos määras ära selle, milline *tähendus* tuli tähistajatele anda ehk see raamistas arusaamist ühiskonnas ja poliitikas toimuvast, prognoos esitas visiooni, kuidas olukorda parandada ning motivatsiooni sisuks oli see, et kogu tegevus toimus rangelt legaalsel, moraalsel ja õiguslikul, seega legitiimsel tasandil.

(2) Václav Haveli kirjutistel Harta 77 tegevuse ja identiteedi põhjendamisel oli mitu strateegilist eesmärki: (a) luua uus tähendusdiskursus, see tähendab reartikuleerida teatud tähistajad (ühiskond, inimõigused, elu, tõde jne) uude, positiivsesse diskursusesse ning vastandada need negatiivsele, kommunistlikule diskursusele („elamine tões” vastandus režiimi „elamisele vales”); (b) väljuda traditsioonilisest poliitilisest keelest ja dialoogist režiimiga ning vältida režiimi kritiseerimist poliitilisel pinnal (strateegia, mida ei olnud kasutanud varasemad opositsioonid – revisionistid, 1968. a reformikommunistid jt). Strateegiliseks keeleks sai teistsugune, moraali ja inimõiguste keel; (c) tänu sellisele strateegiale ühendas Harta 77 seni isoleeritud Tšehhoslovakkia opositsioonilised jõud – nii reformikommunistid kui mittekommunistidest intellektuaalid – ning kujunes uue identiteediga platvorm, moraalne kogukond, mille doktriiniks sai „elamine tões”, mis pidi ühendama inimesi eelkõige teadvuse tasandil, viima nad nn tõelise identiteedi juurde. Selle avalikuks tegevuseks sai inimõiguste kaitse monitoorimine, mis avalikult legitimeeris liikumist.

(3) Diskursuse- ja raamistusteooria kombineerimine makro- ja mikrotasandil täiendab meie arusaamu sotsiaalsete liikumiste tekkimise, arengu ja strateegiate valiku protsessi uurimisel. Diskursusteooria esitab meile post-strukturalistlikud eeldused selle kohta, kuidas toimivad mehhanismid tähendustasandil ning millised on sotsiaalse liikumise tekkimise eeldused sellega seoses, samas kui raamistusteooria ei pretendeeri niivõrd ontoloogilisele seletusele, kuivõrd liikumise strateegia elementide täpsele kaardistamisele, kasutades selleks liikumise konkreetseid allikmaterjale. Kas liikumisel on oma diagnoos, prognoos ja motivatsioon kui strateegilised elemendid (mis on eeldused edukaks tulemuseks) ning kuidas neid kombineeritakse? Diskursuse- ja raamistusteoorial on mõlemal oma panus sotsiaalsete liikumiste analüüsis ning nende koos kasutamine

annab võimaluse vaadelda liikumiste tekkimise ning strateegiate valiku põhjuseid avaramalt.

Kirjandus

- Bateson, Gregory 1972. *Steps to an Ecology of the Mind*. New York: Ballantine.
- Benda, Vaclav 1991. The Parallel Polis. — Gordon Skilling, H.; Wilson, P. (eds.). *Civic Freedom in Central Europe: Voices from Czechoslovakia*. Basingstoke, UK: Macmillan, 35–41
- Benford, Robert 1997. An Insider's Critique of the Social Movement Framing Perspective. *Sociological Inquiry* 67.
- Brink, Margo van den 2009. *Rijkswaterstaat on the horns of a dilemma*. Delft: Eburon Press.
- Bugajski, Janusz 1987. *Czechoslovakia Charter 77's Decade of Dissent*. Praeger & New York: The Washington Papers.
- Falk, Barbara J. 2003. *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe*. Budapest: Central European University Press.
- Gamson, William A. 1992. *The social psychology of collective action*. Frontiers in Social.
- 1995. Constructing social protest. — Johnston, H.; Klandermans, B. (eds.). *Social Movements and Culture*. UCL (University College of London) Press, 85–106.
- Glenn, John K. 2001. *Framing Democracy: Civil Societies and Civic Movements in Eastern Europe*. Stanford University Press.
- Goffman, Erving 1974. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of the Experience*. New York: Harper Colophon.
- Havel, Vaclav 1986. *Living in Truth*. London: Faber & Faber.
- Havel, Vaclav 1990. *Disturbing the Peace. A Conversation with Karel Hviždala*. New York: Alfred A. Knopf.
- 1991. *Open letters. Selected writings 1965 – 1990*. New York: Vintage.
- Horwath, David; Norval, Aletta J.; Stavrakakis, Yannis (eds.) 2000. *Discourse Theory and Political Analysis*. Manchester University Press.
- Horwath, David; Stavrakakis, Yannis 2000. Introducing discourse theory and political analysis. — Horwath, D.; Norval, A.J.; Stavrakakis, Y. (eds.). *Discourse Theory and Political Analysis*. Manchester University Press, 1–37.
- Horwath, David; Torfing, Jacob (eds.) 2005. *Discourse Theory in European Politics*. New York: Palgrave Macmillan.

- Ivancheva, Mariya 2008. Civil Society as a Discursive Frame: Vaclav Havel's „Anatomy of Reticence” as a Case Study. — Ettekanne: *Peace Movements in the Cold War and Beyond: An International Conference London School of Economics*, Suurbritannia, 1-2 veebruar 2008.
- Johnston, Hank 2002. Verification and Proof in Frame and Discourse Analysis. — Klandermans, B.; Staggenborg, S. (eds.). *Methods of Social Movement Research*. University of Minnesota Press, 62–91.
- Järvinen, Jouni 2009. Normalization and Charter 77 – Violence, Commitment and Resistance in Czechoslovakia. *Kikimora Publications* 38.
- Kennedy, Michael D. 1992. The intelligentia in the constitution of civil societies and post-communist regimes in Hungary and Poland. *Theory and Society* 21(1): 29–76.
- Kusin, Vladimir 1978. *From Dubcek to Charter 77*. Edinburgh: Q Press.
- Laclau, Ernesto; Mouffe, Chantal 1985. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. Verso, London.
- Laclau, Ernesto 1990. *New Reflections of the Revolution of our Time*. London: Verso.
- 1993. Discourse. — Goodwin, R; Pettit, P. (eds.). *A companion to contemporary political philosophy*. Oxford: Blackwell, 431-437.
- 2002. Miks on tühjad tähistajad poliitikas olulised? Tlk. J. Lipping. *Akadeemia* 6: 1180–1202.
- 2005. *On Populist Reason*. London & New York: Verso.
- Lakoff, George 1995. Metaphor, Morality and Politics. *Social Research* 62(2): 177–214.
- Morris, Aldon; Braine, Naomi 2001. Social Movements and Oppositional Consciousness. — Mansbridge, J.; Morris, A. (eds.). *Oppositional Consciousness: The Subjective Roots of Social Protest*. Chicago & London: The University of Chicago Press, 20–37.
- Movement Theory* 1992. Morris, A; McClurg Mueller, C. (eds.). New Haven: Yale University Press.
- Pettai, Vello Andres 2007. Ühe poliitilise doktriini konstruksioon: õiguslik järjepidevus Eesti taasiseseisvumispoliitikas. *Vikerkaar* 1/2: 152–161.
- Polletta, Francesca; Jasper, James M. 2001. Collective Identity and Social Movements. *Annual Review of Sociology*. 27: 283–305.
- Pontuso, James F., 2004. *Vaclav Havel. Civic Responsibility in the Postmodern Age*. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- Renwick, Alan 2006. Anti-Political or Just Anti-Communist? Varieties of Dissidence in East-Central Europe and Their Implications for the Development of Political Society. *East European Politics and Societies* 20(2): 286–318.

- Sandberg, Sveinung 2006. Fighting Neo-liberalism with Neo-liberal Discourse: ATTAC Norway, Foucault and Collective Action Framing. *Social Movement Studies* 5(3): 209–227.
- Schank, Roger C.; Abelson, Robert P. 1977. *Scripts, Plans, Goals and Understanding*. Hillsdale: N.J.
- Selg, Peeter; Ventsel, Andreas 2009. Semiootilise hegemooniateooria suunas: Laclau ja Lotman dialoogis. *Acta Semiotica Estica* VI: 120–131.
- Skilling, H Gordon 1981. *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia*. London: George Allen & Unwin.
- 1989. *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*. London: Macmillan.
- Smolar, Aleksander 1996. Civil Society after Communism: From Opposition to Atomization. *Journal of Democracy* 7.
- Snow, David A.; Burke, Rochford Jr 1986. Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation. *American Sociological Review* 51(3): 464–81.
- Snow, David A.; Benford, Robert D. 1988. Ideology, frame resonance, and participant mobilization. *International Social Movement Research* I: 197–217.
- 1992. Master frames and cycles of protest. — Morris, A.; McClurg Mueller, C. (eds.). *Frontiers in Social Movement Theory*. New Haven: Yale University Press, 133–155.
- 2000. Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment. *Annual Review of Sociology* 26: 611–639.
- Stavrakakis, Yannis 2000. On the emergence of Green Ideology: the dislocation factor in Green politics. — Horwath, D.; Norval, A.J.; Stavrakakis, Y. (eds.). *Discourse Theory and Political Analysis*. Manchester University Press, 100–118.
- Torring, Jacob 2005. Discourse Theory: Achievements, Arguments, and Challenges. — Howarth, D.; Torring, J. (eds.). *Discourse Theory in European Politics*. New York: Palgrave Macmillan, 1–32.

Ideaalide kaudu professionaalse identiteedini

Anu Haamer

Ülikoolil kui institutsioonil on suur mõju sellele, kuidas määratlevad ennast ülikooli õppejõud. Kuna identiteeti on tema pideva muutlikkuse ja mitmetasandilisuse tõttu keeruline uurida, siis on õppejõu professionaalse identiteedi uurimisel produktiivne teha seda ümbritsevaga interaktsioonis kujunevate ideaalide kaudu. Ideaale on peetud identiteedi olulisimaks osaks just seepärast, et ideaalpilt endast kui professionaalist on indiviidi jaoks see tähenduste kogum, mis toimib standardina professionaalse identiteedi kujunemises ning millega end kõrvutades antakse hinnang endale ja oma tegevusele professionaalina. Käesolevas uurimuses vaadeldakse, millisena kirjeldavad õppejõud oma professionaalset ideaali, millised on tähendus-kategooriad nendes ideaalides ja kuidas enese kõrvutamine ideaaliga mõjutab professionaalse identiteedi loomist. Artikli aluseks on Tartu Ülikoolis aastatel 2009–2011 läbi viidud kvalitatiivne uurimus, mille käigus analüüsiti õppejõukoolitustel läbi viidud refleksiivsete ülesannete tulemusi ning intervjuueriti koolitustel osalenud õppejõude. Uurimuse tulemusena ilmnis kirjeldatud ideaalides kolm tähenduskategooriat ja moodustus neli õppejõuprofiili. Selle põhjal võib järeldada, et ideaalis sisalduvad erinevad lähenemised õpetamisele võivad viidata ka õppejõu professionaalse identiteedi erinevatele positsioonidele nende identiteetide hierarhias, mis omakorda tulenevad muuhulgas ülikooli kui konteksti poolt tingitud mõjutajatest.

Märksõnad: identiteet, professionaalne identiteet, ideaal, roll, refleksioon.

Viimaste kümnendite sotsiaalsed, majanduslikud ja poliitilised muutused on esitanud väljakutse ka ülikoolidele ning seadnud nad küsimuse ette, millisena määratletakse oma ülesannet muutunud ühiskonnas (Bleiklie, Henkel 2005, Cochran-Smith, Fries 2001). Rahvusvahelised arengud liiguvad selles suunas, et ülikoole ei nähta enam üksnes elitaarse hariduse andjatena, vaid universaalsete elukestva õppe pakkujatena teadmistepõhises ühiskonnas. Selle taustal on poliitilised ideoloogiad, mis hajutavad piire ja eristusi riigi ja turu vahel, esitades omakorda ülikoolidele muutunud ja kõrgemaid nõudmisi kui varem ning sundides ülikoole varasemast enam tegelema kvaliteediküsimustega (Henkel 2005: 154). Ülikool

kui institutsioon seda suunava ideoloogiaga on aluseks ka tema liikmete enesemääratlemisele. Samas on ülikooli kui institutsiooni jaoks muutunud postmodernistlikus ühiskondlikus kontekstis ja piiride ähmastumise olukorras varasemaga võrreldes hägustunud ka akadeemilise töötajaskonna positsioon ja enesemääratlemise viisid (Henkel 2005: 155). Seesugune olukord võimaldab uurida semiootilisi protsesse, mis leiavad indiviidis aset suhetes ümbritseva sotsio-kultuurilise reaalsusega. Kui käsitleda semiootikat kui valdkonda, mis uurib sümbolilist interaktsiooni ja konteksti (Drechsler 2009: 77), siis pakub just niisugune lähenemine sobiva viisi vaadelda ülikoolis töötavate õppejõudude enesemääratlusi ning neis sisalduvaid tähendusvälju, mis on tingitud interaktsioonist ümbritseva keskkonnaga ja ülikooli kui institutsiooni kontekstist.

Kuna õppejõu töö ülikoolis esitab nõudmise täita samaaegselt erinevaid ülesandeid, olla erinevates rollides, mis ei ole samaväärsel positsioonil ei indiviidi enda jaoks ega ka ülikoolis kui institutsioonis, on huvipakkuv, millisena nt teadustulemustele orienteeritud ülikooli kontekstis *tajutakse* oma identiteeti õppejõuna. Õppejõudude identiteeti on uuritud erinevatest aspektidest. Enam on uurimustes tähelepanu pööratud noorte ja alustavate õppejõudude identiteedile (Archer 2008; Remmik, Karm, Haamer, Lepp 2011 jt) ja rohkem on keskendutud õpetajakoolituse õppejõudude identiteedi uurimisele (Sumara, Luce-Kapler 1996; Swennen, Volman, Essen, 2008; Boyd 2010 jt). Vähem leiab uurimusi, mis käsitlevad õppejõu identiteeti laiemalt (Clegg 2008; Lea, Stierer 2009; Henkel 2005 jt). Identiteedi uurimise muudab keeruliseks selle pidev transformeerumine ja mitmetasandilisus; see kätkeb nii tähendusi, norme kui hinnanguid endale (Burke, Reitzes 1981; Burke 1991; Lauriala, Kukkonen 2005). Seepärast on antud uurimuses vaatluse all õppejõu identiteedi kirjeldamist mõjutavad ideaalid. Ideaale on peetud identiteedi olulisimaks osaks just seepärast, et ideaalpilt endast kui professionaalist on indiviidi jaoks see tähenduste kogum, mis toimib eesmärgi ja standardina professionaalse identiteedi loomisel (Ruyter, Conroy 2002; Burke 2006). Sisemises *võrdluses* toimub enese kõrvutamine ideaaliga, mille valgel antakse hinnang endale ja oma tegevusele professionaalina (Lauriala, Kukkonen 2005; Hermans, Dimaggio 2007) ning tehakse valikuid, mis toetavad professionaalset identiteeti. Õpetava inimese identiteeti on uuritud ideaali kaudu peamiselt üldhariduskooli kontekstis. Seepärast on artiklis toetutud ka nendele uurimustele (Beijaard, Meijer, Verloop, 2004; Lauriala, Kukkonen 2005; Beauchamp, Thomas 2010 jt).

Käesolevas uurimuses keskendutakse õppejõudude professionaalse ideaali kirjeldustele. Artikli aluseks on aastatel 2009–2011 läbi viidud kvalitatiivne uurimus, mis toetub samadel aastatel Tartu Ülikoolis õppejõudude koolituste käigus kogutud andmetele. Uurimuse eesmärgiks on analüüsida õppejõudude kirjeldusi ja tõlgendusi õppejõu ideaali kohta professionaalse identiteedi kontekstis. Vaatluse all on, kuidas ideaalides kirjeldatakse erinevaid õppejõutööga seonduvaid aspekte, kuidas kirjeldatakse ideaalides nimetatud omaduste kujunemist ning kuidas tõlgendavad õppejõud enda vastavust ideaalile.

Teoreetiline raamistik

Sotsiaalkonstruktivistlik lähenemine käsitleb identiteeti kui sotsiaalselt ja kultuuriliselt konstrueeritud *mina*, mis kujuneb inimese elu jooksul saadud kogemuste põhjal ning nende üle reflekteerides – interaktsioonis teiste ümbritsevate inimestega või iseenesega (Swennen, Volman, Essen 2008: 171).

Identiteet ei ole totaalne ega universaalne (Stryker, Burke 2000; Lauriala, Kukkonen 2005), vaid moodustub enesekohastest tähendusväljadest, mis on kujunenud teatud hetkedel ja olukordades ning hierarhiliselt organiseerituna loovad indiviidi minakontseptsiooni. Need tähendused aga ei arene isolatsioonis, vaid tulenevad sotsiaalsete situatsioonide poolt esitatud nõudmistest (Stryker, Burke 2000: 287).

Sümbolilise interaktsionismi vaatekohast arenebki inimese *mina* sotsiaalses interaktsioonis (Mead 1934: 48), milles osutuvad erinevad ilmingud refleksiooni kaudu inimeste jaoks tähenduslikeks sümboliteks, olles aluseks identiteedi konstrueerimisel.

Identiteedid ja rollid

Identiteedid on seega sotsiaalsed produktid, mille kaudu indiviid defineerib end mingis olukorras olles. Nad on formeeritud ja alal hoitud sotsiaalsete protsesside poolt nagu a) nimetamine – enese lokaliseerimine sotsiaalselt määratletud kategooriates, mis hõlmab erinevate rollide täitmist ning nendele esitatud ootustele vastamist (Stets, Burke 2000: 225); b) interaktsioon, mis toob kaasa identifitseerimise ja muutumise ning c) enesemääratluse kontrolli ja

kinnitamise protsessi, mis on seotud enese defineerimise, presenteerimise ja nende vaheldumisega (Burke, Reitzes 1981: 84). Indiviid õpib tähendusi interaktsioonis teistega, milles teised toimivad, reageerides vastavalt indiviidi rollikohasele käitumisele. Rolliidentiteet luuakse teiste inimeste reaktsiooni põhjal, mille üle reflekteerides omandavad teod, sõnad ja erinevad olukorrad indiviidi jaoks tähenduse (Burke, Reitzes 1981; Mead 1934).

Identiteeti seostataksegi enesekohaste uskumustega teatud rollides ja rolliga seotud käitumistes. Identiteedi keskmeks on enese määratlemine rolli täitjana ja tähendused, mis on seotud selle rolli täitmisega (Stryker, Burke 2000; Burke, Stets 2003). Identiteeti võib seega määratleda kui indiviidi vastust küsimusele „kes ma olen?“. Paljud nendest vastustest on aga seotud rollidega, mida me täidame, ning rolliga kaasneva rolliidentiteediga. Rolliidentiteetidid mõjutavad käitumist igas erinevas rollis, mis sisaldavad oma tähendusi ja ootusi *minale* (Burke, Reitzes 1981: 90). Uurimustest selgub, et olukorras, kus näiteks õpetaja töö eeldab olemist samaaegselt erinevates rollides (õpetaja, teadur, administreerija), valitakse enesemääratlemise aluseks just see roll, mis on indiviidi jaoks enam tähenduslik ning mille puhul on olemas kujutus sellele rollile esitatavatest ootustest (Boyd, Harris 2010:15). Nt nii Goffmann kui Moreno käsitlevadki rolli kui mingis kindlas olukorras, kindlal ajahetkel väljapoole suunatud tegevuslikku, sümbolilist enesepresentatsiooni, mille indiviid on kujundanud vastavalt oma ettekujutusele sellest, millised on sotsiaalsed ootused vastavale rollile (Goffmann 2007 [1959]; Moreno 1987 [1961]).

M. Castells (2004) eristab selgemalt rolli ja identiteedi mõisted. Castelli järgi on roll defineeritud ühiskonnas, institutsioonides või organisatsioonides kehtestatud normide poolt. Nende normide kaal ja mõju indiviidi käitumisele sõltub aga kokkulepetest ja elukorraldusest indiviidide ja institutsioonide vahel. Identiteetidid on seevastu kogemuste interpreteerimise ning tähenduste loomise aluseks ja indiviidi enese loodud individualiseerumisprotsessi käigus. Identiteetidid korrastavad tähendusi, samal ajal kui rollid korrastavad funktsioone (Castells 2004: 6).

Roll on seega väliselt määratletav ja seotud positsioonidega sotsiaalses struktuuris. Identiteet on seevastu sisemine, sisaldades internaliseeritud tähendusi. Samas ei kaasne mitte iga rolliga vastavat rolliidentiteeti. Identiteediteooria räägib sotsiaalsetest rolliootustest suhetes või võrgustikes võetud positsioonide suhtes. Identiteedi osaks muutuvad need rolliootused aga üksnes internaliseerimise tulemusel (Stryker, Burke 2000: 291).

Identiteedi struktuur ja professionaalne identiteet

Erinevad rolliidentiteedid ei paikne indiviidis suvaliselt, vaid on sisemiselt hierarhiliselt korrastatud. Mingi rolliidentiteedi positsiooni olulisus aga sõltub McCall ja Simmons'i (1978) sõnul ühest järgnevatest faktoritest: 1) väline toetus sellele rolliidentiteedile; 2) vastava rollidentiteediga seotud tegevustele pühendumise määr; 3) väliste või sisemiste hüvede kaasnemine selle rolliidentiteediga seondult. Mida prominentsem on rolliidentiteet, seda enam see identiteet aktiveerub ja tõuseb esile erinevates olukordades (McCall, Simmons, 1978: 74). Esiplaanil olev identiteet määrab lisaks sellest identiteedist tulenevale väärtussüsteemile ka indiviidi käitumise teatud olukorras (Burke, Stets 2003: 135).

Samas sõltub identiteetide hierarhiline korrastatus indiviidi sees sellest, milline on erinevate rolliidentiteetide hierarhiline järjestus ühiskonnas (Stryker, Burke 2000: 286). Seega on sotsiaalses interaktsioonis loodud tähendustekompleksid mediaatoreiks, mis mõjutavad mingi rolliidentiteedi tähtsustumist minakontseptsioonis.

Professionaalne identiteet kujundatakse vastavalt rolliidentiteedi prominentsusele indiviidis (Sumara, Luce-Kapler 1996: 80). Näiteks õppejõu professionaalse identiteedi kujunemise juures on seega olulised küsimused, millist toetust kogetakse oma tegevusele õppejõuna (nt tagasiside õpetamisele, tunnustus, arenguvõimalused, kollegiaalne toetus), kuivõrd suur on pühendumise määr õppejõu rollist tulenevatele tegevustele (nt õpetamise kvaliteedile tähelepanu pööramine, enese arendamine), millist hüve kogetakse selle rolliidentiteedi kandmisega kaasnevalt (nt palk, karjäärivõimalused, staatust). Lisaks omab mõju ka see, millisel positsioonil ühiskonnas on õppejõu roll.

Samas ei pruugi eelmainitud faktorid olla ainsad professionaalse identiteedi kujunemisprotsessi mõjutajad. Lauriala ja Kukkoneni (2005: 94) käsitles luuakse professionaalne identiteet dialoogis *normatiivse mina*, *ideaalse mina* ja *tegeliku mina* vahel. *Normatiivse mina* juurde kuuluvad indiviidi enda või kokkulepitud arusaamad indiviidi vastutusest ja kohustustest teatud rollis toimimise suhtes (vrd normid Castellsil). Professionaalse identiteedi kujunemise juures on normatiivse mina rolliks suunata indiviidi professionaalset arengut kehtestatud normidele vastamise suunas. *Ideaalmina* esindab enda või oluliste teiste eesmärke indiviidi suhtes, mida indiviid on internaliseerinud. Ideaalmina ülesandeks on luua kujutluspilt eesmärgist, mille suunas professionaalina kavatsetakse

liikuda. *Tegelik mina* esindab indiviidi arusaama endast tegelikkuses ning on otsekui dialoogipartneriks, kes kontrollib ja võrdleb indiviidi normide, ideaalide vastavust tegelikkusele.

Professionaalse identiteedi seisukohalt avaneb huvitav vaatenurk ka nn *võimaliku mina* kontseptsiooni kaudu, mis viitab sellistele omadustele, mida indiviid soovib või usub endal olevat kunagi tulevikus (Markus, Nurius 1986: 954), andes suuna ja jõu indiviidi toimimisele ja arengule. Võimalikud minad luuakse sotsiaalse konteksti parameetrite kohaselt, vastavalt indiviidi väärtustele või interpretatsioonidele vastavas sotsiaalses kontekstis (Hamman, Gosselin, Romano, Rommel 2010: 1351).

Professionaalse identiteedi moodustumist aitab kirjeldada Valsineri semiootilise autoregulatsiooni mudel: indiviid konstrueerib tähenduste kompleksi (nt mida tähendab ülikooli õppejõu roll) *n*, objekteerib selle vastavalt mingile välisele või internaliseeritud sotsiaalsele normile teatud kujul (nt head õppejõudu iseloomustavad teatud omadused) ning hakkab toimima otsekui see objekteeritud tähenduskompleks *n* oleks väline agent, kes kontrollib indiviidi (Valsiner 2007: 121).

Professionaalne identiteet kui sotsiaalne identiteet konstrueeritakse sotsiaalses kontekstis dialoogi kaudu enda ja välise reaalsuse vahel (Hermans 2003; Hermans, Dimaggio 2007), mille käigus kinnitatakse oma professionaalsesse identiteeti kuuluvaid ning välisatakse sinna mittekuuluvaid tähendusi (Coldron, Smith 1999: 714, Henkel 2005: 148).

Seega indiviidis olev kooskõla ja ühtsus erinevate tähendusväljade vahel ei ole pigem antus, vaid on saavutatav refleksiooni abil. Refleksioon võimaldab asetuda nn metapositsioonile või vaateja positsioonile enda suhtes, luues teatava distantsi ja võimaldades hinnata erinevate tähenduste omavahelisi seoseid ja organiseeritust. Sealhulgas lubab metapositsioon näha arengukohti ja -võimalusi tulevikuks, luues kokkuvõttes eeldused personaalseks integratsiooniks ja koalitsiooniks (Hermans 2001). Nagu väidavad Korthagen ja Vasalos, ei saa identiteeti luua ja teadvustada ilma refleksioonita (Korthagen, Vasalos 2005: 67).

Kokkuvõtlikult võib õppejõu professionaalse identiteedi kujundamist kirjeldada kui jätkuvat reflekstiivset protsessi, milles tähendus, normid, ideaalid, aga ka teooria ja teadmiste internaliseerimine on pidevas ja jätkuvas interaktsioonis sisemise ja välise maailmaga.

Ideaal

Erinevad autorid (Mead 1934; Burke 2007; Ruyter, Conroy 2002) on leidnud, et identiteedi sotsiaalse konstrueerimise olulisimaks aspektiks on just (ühiskondlikest normidest ja ootustest ning väärtustest moodustunud) ideaali olemasolu, mis toimib eesmärgina, mille saavutamise poole püüeldakse või mis realiseerub, kui omatakse kogemusi, mis ideaaliga kokku sobivad. Ideaal ja sellesse haaratud tähendused on seega oma olemuselt suunatud tulevikku. Semiootiline protsess, mille käigus luuakse tähendusi, millest moodustub tulevane *mina*, on kirjeldatav olukorrana, milles teatavad märgid hakkavad toimima kui tulevikku suunatud regulaatorid. Valsiner (2005: 202) nimetab selliseid märke *promootormärkideks*, milleks võib olla iga märk, mis toimib teatava ajajärgu vältel „aknana”, mille kaudu vaadatakse enese olevikust enese võimalikku tulevikku *minana*. Promootormärgid loovad võimalike tähenduste piirid tulevaste kogemuste interpreteerimiseks ega ole samal ajal ise tähendused (Valsiner 2005: 202). Promootormärgid kui indiviidi käitumise regulaatorid seostuvad Burke'i (1991) identiteedikäsitluses ka identiteedistandardiga. Burke identiteedimudel sisaldab nelja peamist komponenti: olulisimal kohal ongi selles identiteedi standard e. ideaal, mis on kultuuriliselt ette kirjutatud ja indiviidi poolt omaks võetud tähenduste kogum, mis defineerib indiviidi jaoks tema rolli teatud olukorras. Teine oluline komponent on indiviidi taju märkidele antavatest tähendustest erinevates olukordades, nende sobitamine tähendustega, mis on tema standardis või ideaalis. Kolmanda osa Burke'i identiteedimudelist moodustab võrdlus kogitud tähenduste ja ideaalis sisalduvate tähenduste vahel ning neljanda osana nähakse indiviidi tegevust või käitumist, mis on funktsioon kogetu ja ideaali vahel. Identiteedistandardit, millega inimene võrdleb ennast ja endale saadavat tagasisidet, võib seega vaadelda kui ideaalpilti endast kui rolli kandjast. Ideaalne minapilt määrab, mis viisil käitutakse, ja see mõjutab eneseregulatsiooni (Ruohotie 2005; Burke 1991). Eelneva põhjal võib väita, et identiteedistandard või ideaal võib samaaegselt sisaldada nii norme, ideaale kui võimalikku mina (Lauriala, Kukkonen 2005, Markus, Nurius 1986), olles vastavaks võrdlusaluseks professionaalset minapilti kujundades.

Kuna, nagu eespool nimetatud, ideaal toimib eesmärgina, on oluline vaadelda, kuidas ideaalid kujunevad. Ruyter ja Conroy (2002) toovad välja kolm ideaali loomist mõjutavat komponenti. Esimene neist on seotud inimestega, keda on mingil ajahetkel

imetletud. Seesugune imetlus võib olla omakorda mitmetasandiline. Frijhoff (viidatud Ruyter, Conroy 2002: 513 kaudu) toob välja kolm tasandit: a) võib imetleda kedagi kui pühakut, kes pakub head eeskju oma isikliku eluga; b) imetlus võib seisneda nn iidoli omamises, kelle sarnaseks ei pruugita tingimata soovida saada (nt filmitähtedest iidolid teismeeas); c) imetlus võib avalduda ka nn ikoonina, kes esindab mingit väärtust, millele ta osutab (nt Ema Teresa, kes esindab vaesust ja hoolimist).

Teine ideaali mõjutav komponent on situatiivne – esikohal ei ole kellegi personaalne eeskju, vaid olukord, millesse end kujutletakse (nt soovitakse olla edukas, terve, lugupeetud). Selle komponendi juures on oluliseks mõjuriks isiklikud kogemused, mille reflekteerimise kaudu teadvustatakse enda jaoks ihaldusväärne olukord ning strateegiaid selleni jõudmiseks.

Kolmas komponent on seotud isikuomadustega, mis on taas seotud ühiskondlike arusaamadega ja rollile esitatavate normide ja ootustega (nt sõdurilt oodatakse vaprust ja lojaalsust) (Ruyter, Conroy 2002: 514).

Samas on ideaali kujundamisel oluline see, et mitte kõik asjao-lud, mida mingil ajahetkel tajutakse imetlusväärseks, ei saa osaks indiviidi identiteedist, vaid üksnes need, mis leiavad jagamist ka teistega ning need, millele omistatakse isiklik tähendus (Ruyter, Conroy 2002: 515).

Burke (2007) eristabki identiteedistandardis e. ideaalis sisaldu vaid kahte tüüpi tähendusi: sümbolilised tähendused ja märgilised tähendused. Sümboliliste tähendustena käsitleb Burke selliseid, mille tekkemehhanismis on olulisel kohal interaktsioon, mille käigus võetakse omaks ja internaliseeritakse teistega jagatud väärtusi. Burke nimetab märgilisteks selliseid tähendusi, mis ei ole tingimata jagatud, kuid mille ülesanne on aidata toime tulla erinevate olukordadega lähtuvalt indiviidil olemasolevatest ressursidest (Burke 2007: 2205). Näiteks *võimaliku mina* kontseptsioon viitab just nendele osistele identiteedistandardis, mille saavutamiseks tajutakse endal olevalt piisavalt ressursse ja võimalusi.

Identiteedistandard e. ideaal on äärmiselt individuaalne ja koosneb seega elu jooksul sisestatud tähendustest, mis tekivad interaktsioonis ümbritsevaga refleksiooni tulemusena. Osa neist tähendustest on privaatsed (märgilised), tekkinud isikliku kogemuse kaudu ning on enim seostatavad väärtustega ning osad tähendused on jagatud (sümbolid), mis sageli on seotud ühiskonnas valitsetavate normide ja ootustega mingite rollide täitmise suhtes (Burke 2007: 2206).

Võib järeldada, et ka professionaalse identiteedi jaoks on olemas ideaal või standard, mis sisaldab vastava rolliga seotud tähendusi (millistest normidest, omadustest, tegevustest koosneb indiviidi jaoks nt õppejõuks olemine). Samal ajal viitavad muutused vastavas identiteedis ka tähenduste muutustele ideaalides e. identiteedi-standardis (Burke 2006: 84). Seega toimub ideaali ja kogetud tegelikkuse vahel dialoog, mis võimaldab indiviidil teadvustada eesmärgi ning jälgida oma arengut ja tegevust professionaalina (Beauchamp, Thomas 2010; Lauriala, Kukkonen 2005).

Identiteet, sh ka professionaalne identiteet ei ole seega jääv ega püsiv, vaid muutuv ja dünaamiline. Identiteet areneb kogu elu jooksul ja selle konstrueerimine ei toimu isolatsioonis, vaid intersubjektiivses kontekstis, olles kirjeldatav jätkuva protsessina, mille käigus interpreteeritakse ennast teatava rolli kandjana ja ollakse sellisena ka vastavas kontekstis ära tuntud ja aktsepteeritud (Gee, 2001; Beijaard, Meijer, Verloop, 2004).

Järgnevalt tutvustatava uuringu kontekstis leiti professionaalse identiteedi uurimiseks olevat produktiivne teha seda just ideaalide kaudu. Seda kahel põhjusel: esmalt on ideaalid identiteedis kesksel kohal ja mõjutavad selle jätkuvat arengut (Ruyter, Conroy 2002: 512). Seega on ideaalis kirjeldatu kaudu võimalik vaadelda identiteedi aluseks olevaid tähendusi. Teisalt võimaldab ideaali üle reflekteerimine eristada tajutud tegelikkust ja ideaaliks peetavat. Enese kirjeldamise juures peitub alati oht, et enda kirjeldustesse hõlmatakse ka kujutelmad ja ideaalid. Seepärast võimaldab üksnes ideaalile keskendumine distantseeruda tajutud tegelikkusest ja hoiduda ideaalis soovitu kirjeldamisest tegelikkusena.

Uurimuse valim ja metoodika

Uurimuse andmestikuks on 2009–2011 Tartu Ülikoolis toimunud nelja õppejõukoolituse „Õppejõult õppejõule” käigus kogutud materjalid ja poolstruktureeritud intervjuud koolitustel osalenud õppejõududega. Kokku osales 21 õppejõudu kõigist neljast valdkonnast: reaali- ja loodusteadused (n=7), humanitaaria (n=4), sotsiaalteadused (n=9), meditsiin (n=1).

Koolituse käigus kogutud materjali moodustavad osalejate sooritatud ülesannete kirjalikud jäädvustused. Antud artikliga seotud ülesande käigus pidid koolitusel osalejad reflekteerima oma ideaali üle õppejõuna. Ülesande esimeses faasis paluti õppejõude loetleda

kirjalikult omadusi, mis iseloomustavad nende ideaali õppejõuna. Järgnevalt paluti osalejatel selgitada nii aruteludes kui intervjuudes esimeses faasis nimetatud omaduste tähendusi ja arutleda, mis on mõjutanud ideaali kujunemist. Kõige lõpuks pidid osalejad hindama ja selgitama, mil määral tajuvad nad ise end esindavat ideaalis kirjeldatud.

Ülesande kui terviku eesmärk koolituse kontekstis oli toetada õppejõudude eneserefleksiooni ning aidata teadvustada oma professionaalse identiteedi aluseks olevaid arusaamu ja omadusi, mida osalejad peavad õppejõutöös ideaalseks, ning neid kujundanud tegureid. Uurimuse kontekstis andis aga seesugune ülesanne mitmetahulise võimaluse koguda ja analüüsida andmeid, mis olid loodud koolitusel toimunud refleksiooniprotsessi käigus, mitte uurimise eesmärgil. Hiljem lisandusid nõusoleku andnud osalejate kirjalikele andmetele uurimisintervjuud.

Andmete analüüsimise esimeses etapis käsitleti kirjalikku materjali, milles olid loetletud ideaalide omadused. Selle käigus paigutati sünonüümse tähendusega omadused ülevaatlikkuse huvides ühe märksõna alla. Analüüsi põhjal eristusid ideaalides kirjeldatud omaduste kategooriad. Teises etapis kõrvutati iga osaleja kirjalikke andmeid vastavalt intervjuus antud selgitustega tema ideaaliomaduste tähenduse ja nende kujunemise kohta. Analüüsi tulemusena moodustati õppejõudude profiilid. Järgmises etapis analüüsiti intervjuusid profiilide kaupa ning leiti sarnaseid tähendus-kategooriaid. Neljandas etapis analüüsiti osalejate hinnanguid enda vastavusele ideaalis kirjeldatud omadustega ja selle kohta intervjuudes antud selgitusi.

Kuna uurimus viidi läbi õppejõukoolituse käigus, siis tuleb arvestada ka selle konteksti mõjuga kogu uurimusele. Paratamatult avaldas õppegrupis osalemine ja ülesannete tegemise kontekst oma suunavat mõju, mis ilmnes igale osalejale individuaalselt, võimaldades luua oma isiklikust kontekstist lähtuvalt erinevaid tähendusi ning sellele vastavalt kujundada selles hetkes just seesugune ideaal. Samas tuleb arvestada, et koolituse keskkond aktiveeris suure tõenäosusega osalejaid enam reflekteerima just õpetamisoskustega seotud teemade üle ning soodustas enam õppimiskeskse lähenemise väärtustamist õppejõutöös.

Tulemused ja arutelu

Ideaalides sisalduvate omaduste kategooriad

Kirjalike andmete analüüsi põhjal võis uurimuses osalenud õppejõudude ideaalide kirjeldustes eristada kolme tüüpi omaduste kategooriaid. Esimene omadusterühm oli seotud õppejõu erialaste teadmistega. Sellesse kategooriasse kuuluvateks võis pidada ideaali omadusi, nagu *lai silmaring*, *sügavad erialased teadmised*, *erialane ekspertsus* nii teoorias kui praktikas jt. Teise kategooria moodustasid õpetamisoskustega seotud omadused, nt *teadmiste edasiandmise oskus*, *huvi äratamine*, *mõtlemise ärgitamine*, *kõitev ja kaasav õpetamine*, *struktureeritus*, *üldistusoskus* jt. Kolmas kategooria oli seotud isikuomadustega, mille juures olid esindatud sellised omadused nagu *inimlikkus*, *tolerantsus*, *stressitaluvus*, *kollegiaalsus*, *mõistvus*, *respekt*, *karisma* jt.

Samas võis hilisemates intervjuudes antud selgituste põhjal märgata isikuomaduste kategoorias erinevaid fookusi. Eristada võis isikuomaduste kirjeldamise puhul suunatust erinevatele suhetele (kolleegid, õppijad), aga ka isiklikele kasvu ja arengu käigus omandatud väärtustele. Seesugune fookuste eristamine isikuomaduste juures oli abiks järgmises analüüsietaapis, kus eristati ideaalides kirjeldatud omaduste kategooriate ja koos esinevate omaduste komplektide põhjal tüpoloogiad, mis olid aluseks erinevate õppejõudude profiilide moodustamisele. Vt tabel 1.

I profiil	<i>lai silmaring</i> <i>sügavad erialased teadmised</i> <i>nende elukestev enese</i> <i>arendamine</i>	Erialased teadmised
	<i>teadmiste edasiandmise oskus</i> <i>seoste loomise oskus</i> , <i>mõtlemise ärgitamine oskus</i> <i>huvi äratamine</i> <i>Huumorimeel</i>	Õpetamisoskused
		Isikuomadused
II profiil	<i>vaimustus oma valdkonnast</i> <i>korrastatud süvitsimine</i> <i>teadustöö ja publitseerimine</i>	Erialased teadmised
	<i>Kollegiaalsus</i> <i>stressitaluvus</i> <i>tolerantsus</i> <i>koostööoskus</i>	Isikuomadused (fookus enam suhetel kolleegidega)

	<i>eneseareng</i>	
	<i>Vaimustuse tekitamine valdkonna vastu</i>	Õpetamisoskused
	<i>Õppimisvõimaluse loomine</i>	
III profiil	<i>Inimlikkus mõistvus toetavus oskus piire seada järjekindlus täpsus respekteritus isiklik karisma õiglus</i>	Isikuomadused (fookus enam suhetel üliõpilastega)
	<i>Sügavad teoreetilised teadmised eriala ekspert praktikas doktorikraad (kui tõestus teadmistest)</i>	Erialased teadmised
	<i>aja planeerimise oskus särav esinemine oskuslik sõnaseadmine</i>	Õpetamisoskused
IV profiil	<i>oma valdkonna piisav tundmine</i>	Erialased teadmised
	<i>kõitev ja kaasav õpetamine selged eesmärgid õpetamisel struktureeritus õpetamisel üldistusoskus motiveerimisoskus</i>	Õpetamisoskused
	<i>üliõpilast austav suhtumine julgus tunnistada oma vigu arenguvõimelisus ausus korrektsus viisakus väärikus</i>	Isikuomadused (fookus enam suhetel üliõpilastega, õpetamisoskusega seotud)

Tabel 1. Õppejõu elukutse 4 profiili.

Õppejõudude profiilid ning ideaali mõjutanud tegurid

Uurimuse teises analüüsietapis leiti, et teatud kategooriatesse kuuluvad ideaalide omadused esinesid osalejate seas teatavate

korduvate komplektidena. Seda lähemalt uurides näisid uuritavate seas eristuvat 4 tüüpi profiilid, mille vahel osalejad jagunesid. Samas ei olnud jagunemine ühtlane, mis tegi keeruliseks leida vastava profiiliga osalejate puhul täiendavaid ühiseid tunnuseid.

Profiilidesse jaotamine andis võimaluse veidi põhjalikumalt interpreteerida ideaalide aluseks olevaid arusaamu ning mõtestada vastavalt õppejõu professionaalse identiteedi aluseks olevaid tähendusvälju. Kuna antud uurimuse valim oli väike ja selle moodustasid üksnes oma vabal tahtel ennast täiendama tulnud õppejõud, siis ei saa käesolevas artiklis esitatud profiilidesse jaotumist kindlasti pidada ammendavaks.

Esimese profiili moodustamise aluseks oli peamiselt kahte kategooriasse (erialased teadmised, õpetamiskogemused) langevate ideaali omaduste suur osakaal (vt tabel 1). Ideaali kirjeldustes sisaldasid sellised omadused, nagu: *lai silmaring, sügavad erialased teadmised ja nende edasiandmise oskus, elukestev enese arendamine, seoste loomise oskus, mõtlema ärgitamise oskus, huumorimeel, huvi äratamine*. Selle profiili õppejõududele oli ühine suhteliselt suur õpetamiskogemus (keskmiselt 10 aastat) ning lisaks õppejõu rollile oli enamikul neist veel mitmeid teisi akadeemilise tööga seotud ülesandeid, nagu nt teaduri, juhendaja, üksuse juhataja ja/või eksperdi roll. Intervjuudes toodud selgitustes ideaali konstrueerimise taustal olevate mõjutajate kohta nimetati selle profiili õppejõudude poolt enamasti isikliku töökogemuse mõju. Töökogemuse mõju on arvatavalt selle profiili õppejõudude puhul seotud ka nende mitmekülgsete tööülesannete täitmisega, mis on omakorda esitanud neile nõudmisi vastata mitmekülgsetele ootustele. Selliste kogemuste mõjul väärtustatud omadustena nimetati näiteks *elukestvat enese arendamist*, aga ka *teadmiste edasiandmise oskust* ja *laia silmaringi*. Viimaste omaduse puhul rõhutati just õpetamiskogemuse mõju ideaali kujunemisele.

Ma leian, et lai silmaring on hästi oluline. Ma puutun palju kokku teiste erialade inimestega ja see tähendab seda, et mul on aegajalt võimalik tuua nendest valdkondadest näiteid oma loengutesse. See nagu aitab neil [õppijatel] seostada seda mida ma teen. Et selles kontekstis ma nagu tunnen, et nagu see samad näited ja lugemus kõik aitab (naine, sotsiaalteadused)

Samas toodi selle profiili juures esile omadusi nagu *huumorimeel ja seoste loomise oskus*, mille kujunemise mõjutajaks nimetati enda kogemust õppijana ja sellega seotud positiivseid kogemusi. Koolituse kontekstuaalne mõju on täheldatav intervjuudes esitatud

ideaalide tõlgendustes, kus rõhutati antud koolitusel osalemist kui üht võimalust „ennast jätkuvalt arendada”. Samas võib esitada küsimuse, kuivõrd võib olla siinkohal tegu välise ootusega, mida ei ole internaliseeritud, kuna mitmetes intervjuudes toodi selle profiili puhul välja, et osalemine antud koolitusel oli võimaluseks pigem jagada oma kogemust kui saada uusi ideid. Võib oletada, et suhteliselt suurem kogemus ja laiem tööpõld ülikoolis mõjutas antud profiili esindajaid esinema õpperühmas vastavalt kujutletavale rolliootusele kogenud õppejõu suhtes (Goffmann 2007 [1959]: 52). See omakorda võis osutada teguriks, mis takistas asetuda õpperühmas võrdväärse õppija rolli ning võis omada mõju ka refleksiivsete ülesannete tulemustele.

Teine õppejõuprofiil moodustus ideaaliomadustekomplektide põhjal, milles domineerisid erialased teadmised ja isikuomadused, fookusega kollegiaalsel suhtel (vt tabel 1). Selle profiili ideaalides oli kirjeldatud omadusi, nagu: *vaimustus oma valdkonnast, vaimustuse tekitamine valdkonna vastu, korrastatud süvitsimine oma valdkonnas, teadustöö ja publitseerimine, kollegiaalsus, stressitaluvus, tolerantus ja koostööoskus*. Ka sellesse profiili kuuluvad õppejõud olid suhteliselt suure ülikoolis õpetamise kogemusega (kuni 10 a.), ja akadeemilises töös olid neil lisaks õppejõu tööle ka mentori ja juhendaja rollid ning mõnel õppejõul lisaks ka erialaorganisatsiooniline tegevus. Sarnaselt eelmisele profiilile toodi välja töökogemuse mõju ideaalile. Erinevalt eelmisest profiilist puuduvad selles profiilis peaaegu täiesti õpetamisoskuste kategooriasse kuuluvad ideaaliomadused (v.a *oma valdkonna vastu vaimustuse äratamine*). Esiplaanil on erialaste teadmiste kategooria, millesse kuuluvate omaduste kirjeldamise puhul kasutatakse väljendeid nagu *vaimustus, korrastatud süvitsimine*. Intervjuudes rõhutati valdkondliku teadmise ja tegevuse olulisust õppejõutöös. Tõlgendustes toodi välja asjaolu, et just erialased teadmised ja publitseerimine on ideaalis olulised, kuna need on aspektid, mille järgi hinnatakse õppejõu edukust ülikoolis. Seepärast peeti oluliseks ka nende omaduste arendamist endas. Isikuomaduste kategooriasse kuuluvate omaduste puhul oli fookus selle profiili puhul ennekõike kollegiaalsel suhtel. Selgitustes toodi välja puudulikku kollegiaalset suhtlust ja koostööd, mille järele tunti igapäevaselt vajadust ning mille rahuldamiseks tuldi koolitusele.

See kollegiaalsus on, noh koos kavandamine, koos planeerimine, koos arutlemine, koos kokkuvõtete tegemine ja muutuste kavandamine. Seda on

mu ümber väga vähe ja see ongi põhjus miks ma otsin igasugused võimalusi väljastpoolt [õppegrupis]. (naine, sotsiaalteadused)

Huvipakkuv detail selle profiili puhul oli, et ideaalis peaaegu puudusid omadused, mis seostuks õpetamise ja üliõpilastega. Samas oli sellesse gruppi kuuluvate õppejõudude näol tegemist kogenud õppejõududega, kellest mõnigi tegutses ka erialaorganisatsioonides või korraldas valdkonnaga seotud tööd ülikoolist väljaspool. Arvatavalt oli ülesande ja õppegrupi konteksti mõju ka see, mis aktiveeris mõnede osalejate jaoks ideaalis just seesuguse omadustekompleksi kirjeldamise. Nagu intervjuudes välja toodi, oli selle profiili õppejõudude jaoks õpperühmas osalemine ennekõike väärtustatud kogukonnana toimimise aspektist, kuna oma töökogemuse käigus kogetud isolatsioon ja kollegiaalse suhtlemise puudujääk sai õppegrupis osalemise kaudu kompenseeritud. Sellega on seletatav ka kollegiaalsete suhetega seotud ideaali omaduste tähtsus ideaalis.

Siiski võib arvata, et vajakajäämised mingis valdkonnas, nagu antud puhul kollegiaalse toetuse puudumine võib omada mõju ideaali kirjeldusele, ent ka professionaalsele identiteedile tervikuna (McCall, Simmons 1978) ning aktiveerida konkreetset ajahetket just nimetatud puudujäägile keskendumise, jättes samaaegselt kõrvale teised väärtused (nagu õpetamine). Erialaste teadmiste kirjeldamine ideaalis antud profiili puhul viitab väitele, et identiteedis moodustub hierarhia vastavalt ühiskondlikule (välisele) hierarhiale (Stryker, Burke 2000: 286). Antud profiili puhul räägib sellest asjaolu, et kuna ülikoolis on väärtustatud ennekõike teadustöö ja mitte samaväärselt õppetöö, siis on ka ideaalis kirjeldatud ennekõike teadustööga ja mitte õppetööga seotud omadusi.

Kolmanda õppejõudude profiili omaduste komplektide juures torkas silma suur isikuomaduste kategooriasse langevate ideaali omaduste osakaal. Samas oli selle profiili isikuomaduste juures märgata tugevat fookust suhtel üliõpilastega, viidates õpetamise tähtsusele selles profiilis. Samas omadused, mis seostusid otseselt õpetamistegevustega, kirjeldasid ennekõike arusaamu õpetamisest kui ühepoolsest (*esinemine, sõnaseadmine*), mitte interaktiivsest tegevusest. Samavõrd pöörati selle profiili puhul tähelepanu erialaste teadmiste kategooriasse kuuluvatele omadustele ideaalis (vt tabel 1). Profiilis nimetatud ideaali omadused olid: *inimlikkus, mõistvus, toetavus, oskus piire seada, aja planeerimise oskus, järjekindlus, täpsus, õiglus, sügavad teoreetilised teadmised, erialane ekspertsus praktikas, doktorikraadi olemasolu, respektieritus*,

samuti *isiklik karisma, särav esinemine ja oskuslik sõnaseadmine*. Selle profiili õppejõudude ühiseks tunnuseks oli lisaks õppejõu rollile doktorandi staatus.

Ideaalide taustal olevat mõju kirjeldades rõhutati oma õppimiskogemuse mõju. Seejuures toodi mitmel korral välja enese topeltrollist (doktorant + õppejõud) tulenevat vaatepunkti, mis paneb oma õpetamist hindama ennekõike oma vajadustest õppijana lähtuvalt.

Ma vaatan kogu õpetamist nagu topelt. Ise doktorandina tean, mida ma õppejõult ootan ja see mõjutab ka seda, milline õppejõud tahan ise olla. (naine, loodusteadused)

Selle profiili juures nimetati ka neid kogemusi, mis mõjutasid ideaali n-ö negatiivset teed pidi. Näiteks oldi kogetud oma õppimise käigus ebaõiglust enda suhtes, mis tõi kaasa ideaali omadusena *õigluse*. Samuti mainiti, et doktorandina esitatakse õppejõule kõrgeid nõudmisi, mis tingib ka oma ideaalis erialaste teadmiste suure tähtsuse ja millega seoses kirjeldati samuti negatiivseid kogemusi õppijana.

No on ikka olnud olukordi, kus on see ebameeldiv tunne, et tead õppejõust rohkem. (naine, humanitaaria)

Varasemaid negatiivseid kogemusi ideaali mõjutajatena võib kõrvutada promootormärkide mõistega (Valsiner 2005:202). Kuna promootormärgid ei ole ise tähendused, vaid loovad raamistiku tulevaste kogemuste interpreteerimiseks (Valsiner 2005:202), siis võib järeldada, et kirjeldatud negatiivsed kogemused annavad indiviidile just seesuguse interpretatsiooni konteksti. Mitmetes intervjuudes asetati ideaalide üle arutledes tugev rõhk soovile mitte korrata oma tegevuses õppejõuna õppijana kogetud negatiivse mõjuga õppejõu käitumismustreid.

Samas pidasid kolmanda profiili esindajad oluliseks häid suhteid õppejõu ja õppiija vahel samuti ennekõike oma õppijakogemusest lähtuvalt, mille käigus oldi kogetud heade suhete positiivset mõju õppimisele. Heade suhete väärtustamine selle profiili juures viib ka oletuseni, et eriti vähemkogenud ja/või topeltrollis olevad õppejõud interpreteerivad just suhete kaudu üliõpilastega oma õnnestumist õppejõuna (Remmik, Karm, Haamer, Lepp 2011: 195). Sellele viitavad ka õpetamisoskuste kategoorias olevad, õpetamisel valdavalt ühepoolsele õppejõu toimimisele viitavad omadused (*esinemine, sõnaseadmine*), mis viivad oletusele, et õpetamist nähakse

ennekõike õppejõu aktiviteedina, mitte kui kahepoolset interaktsiooni. Erinevate uurimuste (McAlpine *et al.* 2004; Åkerlind 2003; Samuelowicz, Bain 2001) põhjal viitab õppejõu mõtlemine ja refleksioon, mille fookus on peamiselt tema enda toimimisel asjaolule, et õppejõu õpetamiskontseptsioon on õppejõukeskne. See tähendab, et õpetamist nähakse ennekõike õppejõupoolse teadmiste edasiandmisena, mitte õppijate õppimisest lähtuvalt. Åkerlind väidab, et seesugune mõtlemine on omane ennekõike vähemkogenud ja end õppejõutöös ebakindlamalt tundvatele õppejõududele (Åkerlind 2003: 376). Seejuures on huvitav, et hoolimata doktorandi staatusest ei olnud selle profiili õppejõud kõik sugugi vähese õpetamiskogemusega. Siiski rõhutati intervjuudes mitmel korral kraadi puudumisest tingitud ebakindlat staatust ülikoolis, mis võib olla ka üheks põhjuseks, miks end õppejõuna võidakse tunda ebakindlana.

Selle profiili ideaalides kirjeldati ka selliseid isikuomadusi, nagu *särav isiksus, karisma, respektieritus* jt, mille puhul nimetati, et need on kujunenud otsese eeskuju mõjul. See sobib Ruyteri ja Conroy (2002: 512) väitega, et ideaali kujunemise taustal võib olla isiku eeskuju. Kuna ülesande hilisemas, enesele hinnangu andmise etapis oli vaid üksikutes ideaalides kirjeldatud eeskujud, kelle omadusi endas arendada ei peetud võimalikuks ega vajalikuks, siis on põhjust järeldada, et ideaali integreeritakse ennekõike siiski need eeskujud, keda peetakse võimalikuks järgida ning kes seeläbi omavad hilisemat mõju professionaalsele identiteedile.

Neljanda profiili moodustasid õppejõud, kelle ideaalides oli kirjeldatud peamiselt õpetamisoskuste ja isikuomaduste kategooriasse kuuluvaid omadusi, millest viimased olid taas seotud suhetega üliõpilastega (vt tabel 1). Erialaste teadmiste kategooriasse kuuluvaid omadusi oli kirjeldatud väga vähe, samas kasutati seejuures väljendeid *piisavad /küllaldased/vajalikud teadmised*, mis annab alust arvata, et teadmisi ei alavääristata, aga neid ei peeta ideaalse õppejõu omaduste juures nii suurt kaalu omavaks kui teisi omadusi. Ideaalis kirjeldatud omadused olid järgmised: *oma valdkonna piisav tundmine, köitev ja kaasav õpetamine, selged eesmärgid õpetamisel, struktureeritus, üldistusoskus, üliõpilast austav suhtumine, julgus tunnistada oma vigu, motiveerimisoskus, arenguvõimelisus, ausus, korrektsus, viisakus, väärikus*.

Selle profiili moodustasid keskmiselt 5 a. õpetamiskogemusega õppejõud, kes lisaks õppejõutööle tegelesid ka juhendamise, mentorluse ja täiendkoolitusega. Tundub, et olulisimad mõjutajad selle profiili juures on just mentori või koolitaja rollid, mis seavad õppe-

jõud teistsuguste professionaalsete nõudmiste ette, kui seda teeb ainult üliõpilaste õpetamine. See asjaolu võimaldab seletada õpetamiskustega seotud omaduste suurt osakaalu ideaalis. Samuti näivad suhted õppijatega olevat selle profiili puhul eduka õpetamise üheks tunnuseks. Samas on suhetes õppijatega esiplaanil teistsugused kvaliteedid kui eelmise profiili puhul. Rõhutatakse nt *õppija austamist, julgust oma vigu tunnistada*, mis viitavad võrdsel tasandil toimivale vastastikusele suhtele õppijaga. Selle profiili puhul jääbki silma, et õpetamist nähakse pigem kui interaktsiooni, milles on võrdselt olulised nii õpetamismeetodid kui ka isikuomadused, mis avalduvad suhtlemisviisis õppijatega. Ideaali kujunemise mõjutajatena nimetati sarnaselt eelmisele profiilile isikliku õppimiskogemuse mõju (sh ka negatiivseid kogemusi), aga ka eneseanalüüsi õppejõuna ning koolitustel osalemise mõju. Olulise aspektina toodi välja õppijateelt saadud tagasisidet, mis on sundinud oma õpetamistegevuse üle reflekteerima ning tegevust vastavalt muutes on muutunud ka ideaal.

Õppurite tagasiside on minu jaoks väga oluline. Ma loen alati seda, mida nad kirjutavad ÕIS-is. Ja vahepeal saan väga valusaid sõnu, nt. kus kaks inimest kirjutab kursusest kirjutavad, et mina selle kursuse käigus ei õppinud mitte midagi, et nende jaoks oli see tase liiga madal. See annab ikka mõtlemisainet. (naine, reaalteadused)

Seega võib öelda, et selle profiili puhul on töökogemuse üle reflekteerimine muutnud tegevustele omistatud tähendusi ning seeläbi muutnud ka ideaali v. identiteedi standardit (Burke 2006: 82). Eelmainitud protsessi kaudu võib järeldada ka, et identiteedi tähtsustumise juures on olulised toetus, pühendumine või hüve (McCall, Simmons 1978). Selle profiili õppejõud kogesid töötavate õppejõududena ideaalina õpetamiskustega seonduvaid omadusi, mille taustal on sellest tulenev loodetav hüve oma eesmärkidele lähenemise näol. Samas viitab ka koolitustel osalemine (enese professionaalse arendamise eesmärgil) ja tagasisidega arvestamine pühendumisele õppejõutegevusele, mis kinnitab samuti õppejõu rolliidentiteedi tugevat positsiooni teiste rolliidentiteetide seas.

Lisaks nimetati selle profiili puhul mõjutajatena ka isiklikku tausta ja kodust kaasa saadud väärtusi, mis puudutasid peamiselt isikuomaduste kategooriasse kuuluvaid ideaali omadusi, nagu *ausus, korrektsus, viisakus, väärikus* jt. Kokkuvõtlikult võib selle profiili puhul väita, et refleksioonioskus ja kõrgemad nõudmised õpetamisele näivad omavat mõju ka ideaalis esindatud omadustele, mis

vastavalt viitavad õppimiskeskse õpetamise väärtustamisele (McAlpine *et al.* 2004: 357). Siinkohal võib taas esile tuua uurimuse konteksti mõju, sest mitmetest intervjuudest selgub, et antud koolitusel osalemine pakkus osalejatele tuge (õppimiskeskse) õpetamise väärtustamisel ja toetas seeläbi ka professionaalset identiteeti.

Võrdlus ideaali ja tegelikkuse vahel

Arutlustes ideaalide üle palusime uurimuses osalenud õppejõududel kirjeldada ka, mil määral tajuvad nad oma ideaalis kirjeldatud omadusi endal olemasolevatena, jagades omadusi vastavalt nelja kategooriasse:

Minul praegu olemasolevad omadused
Olemasolevad, aga arendamist vajavad omadused
Puuduvad, aga arendamist vajavad omadused
Puuduvad omadused, mille arendamiseks ei näe ka võimalust/vajadust

21 intervjuueeritud õppejõust ainult üks leidis, et ta vastab ka tegelikkuses ideaalile, kuigi intervjuus selgitades leidis ta siiski endal puudujääkidena aspekte, mida ta varasemas ideaalis ei kirjeldanud. See annab alust arvata, et uurimuse tarbeks kirjeldatud ideaalid ei ole kindlasti täielikud ning, nagu eespool mainitud, on nad ka pidevas kujunemisprotsessis.

Enamikel puhkudel langesid osalejate hinnangud endale peamiselt teise ja kolmandasse rühma (*olemasolevad või puuduvad edasiarendamist vajavad omadused*), mis seostub Markuse ja Nuriuse (1986) *võimaliku mina* teooriaga. Seesugune hinnang endale võrdluses ideaaliga annab alust arvamusele, et ideaali kirjeldatakse enda potentsiaalset ja ressursidest lähtuvalt ning ideaali võib pidada eesmärgiks, mille poole liigutakse (Burke 2006: 82). Vaid kahel korral nimetati ka omadusi, mis on küll ideaalis olemas, aga mida endal ei tajuta olevat, ega peeta ka vajalikuks arendada ning mis seostusid isiklike eeskujudega. Näiteks toodi särava karismaga avaliku elu tegelastest õppejõude, kelle omadusi ei peetud võimalikuks endal saavutada. See viitab Ruyteri ja Conroy väitele, et vahel võidakse imetleda eeskujusid, kelle omaduste

suhtes aga puudub isiklik tähendusväli ning mida seetõttu ei võeta ka oma identiteedi osaks (Ruyter, Conroy 2002: 515).

Mitmed osalejad tõid intervjuudes välja, et nende jaoks oli tegemist esimese korraga, kus oldi sunnitud mõtlema oma ideaalidele õppejõutöös. Ühelt poolt kogeti seesugust tegevust keerulise ja vaevanõudvana, teisalt aga toodi välja, et ideaali teadvustamine, kirjeldamine ja tõlgendamine võimaldas neil analüüsida neid omadusi, mida enda jaoks väärtuslikena nähakse, interpreteerida nende tähendust ja kujunemist. Enesele hinnangu andmist kirjeldati mitme osaleja poolt kui professionaalset identiteeti toetavat tegevust, mille käigus kogeti, et ollakse oma ideaali poole teel või sellest mitte väga kaugel.

Nagu eespool mainitud, toimis õppegrupp osalejate jaoks mitmes mõttes kogukonnana, mille ühe tunnuseks võib välja tuua jagatud väärtusi ja visiooni (Stoll *et al.* 2006: 226). Ühelt poolt on see seotud kursuse ülesehitusega, mis järgis kogukondliku õppimise printsiipe, teisalt aga kin nitavad seda hilisemad intervjuud. Mitmed kursusel osalenud nimetasid kursuse ühe mõjuna endale õpetamise väärtuse kasvu õppejõutöös. Sellest tulenevalt võib mitmeid õpetamisoskustega seotud tähendusi ideaalis vaadelda sümbolilisena (Burke 2007: 2205) ja esiplaanile tõstetutena, kuivõrd õpperühma eesmärgiks oli toetada õppejõu õpetamisoskuste arengut ning tema professionaalset arengut laiemalt.

Samal ajal viitab see teisele aspektile – mingi identiteedi tähtsustumisele teiste seas (Stryker, Burke 2000:230). Nagu nimetatud, vajab identiteet kinnitumiseks ja positsioneerumiseks toetust, kaasnevat hüve või pühendumist (McCall, Simmons 1978). Samal ajal omab mõju ka vastavale identiteedile ühiskonnas omistatud kaal. Seega võib väita, et osalemine õppegrupis toimis õppejõududele professionaalset identiteeti toetavalt ennekõike kahest aspektist. Õppegrupis võimaldati saada *toetust* oma professionaalses tegevuses läbi erinevate temaatiliste arutelude ja refleksiivsete ülesannete, mille käigus jagati kogemusi ning otsiti üheskoos lahendusi üles kerkinud keerulistele olukordadele. Samal ajal nõudis õppegrupis osalemine kursuse läbimiseks esitatud tingimuste täitmist, mida võib omakorda vaadelda kui *pühendumist*. Õppejõud, kes tuli kursusele, oli valmis pühendumise oma professionaalsete oskuste ning seega ka oma õppejõuidentiteedi arendamisele.

Õppejõu professionaalse identiteedi prominentsuse kasvu toetas ka õppegrupis kui kogukonnas valitsev hoiak, mis väärtustas ennekõike õpetamist ja selle kvaliteeti ning sellest olid kantud ka kõik grupis toimuvad tegevused ning diskussioonid.

Kokkuvõte

Kokkuvõtlikult võib öelda, et reflekteerivate ülesannete ja nende analüüsi abil tekkis võimalus heita pilk sellele, millisena kirjeldatakse ideaalset õppejõudu ning milliseid protsesse võib läbi ideaalkirjelduse vaadelda õppejõu professionaalse identiteediga seoses.

Ideaalikirjeldustes oli võimalik eristada kolme tüüpi kategooriaid, milleks olid erialaste teadmiste, õpetamisoskustega ning isikuumadustega seotud kategooriad. Viimases kategoorias oli täheldatav erinev fookus, mis oli orienteeritud suhetele või väärtustele.

Andmete analüüsi põhjal moodustunud neli õppejõudude profiili annavad tunnistust sellest, kui erinevad võivad olla õppejõudude arusaamad õppejõuks olemisest ülikoolis. Erinevate profiilide juures jäi silma erinev lähenemine õpetamisele, mida nt kolmanda profiili puhul kogeti enam õppejõukesksena, neljanda profiili puhul aga pigem õppimise toetamisele suunatuna. Samuti võis täheldada erinevat taju oma positsioonile õppejõuna. See, millist toetust kogetakse või kui kindlana end õppejõutöös tuntakse, mõjutas arvatavalt samal ajal ka ideaalis kajastuvaid omaduste kategooriaid ja lähenemist õpetamisele. Ideaalides kirjeldati omadusi, mis olid osalejate jaoks esiplaanil. Ilmnes, et nt toetus oma tegevusele võib omada ideaalile sedavõrd suurt mõju, et selle puudumise korral tõrjutakse teised väärtused ideaalis tagaplaanile. Suurt mõju ideaalile omavad ka töökeskkonnast tulenevad väärtused, milleks ülikooli puhul on teadustöö ning mille mõjul kirjeldati kolmes profiilis neljast olulisena erialaste teadmiste ja teadusega seotud omadusi. Õppejõuprofiilide loomine juhtis tähelepanu erinevatele allikatele, mis võivad omada mõju professionaalse ideaali ja identiteedi kujunemisele. Erinevate mõjudena võib välja tuua töökogemust ja nõudmisi tööle, aga ka isikliku õppimiskogemuse ja eeskujude mõju. Kuigi ühelt poolt oli eesmärgiks analüüsida ideaalide kirjeldusi, võimaldas ideaalide üle reflekteerimine õppejõududel ka teadvustada ja tõlgendada oma ideaalides olevaid tähendusi, kõrvutada enda tegevust kirjeldatud ideaaliga ning saada tuge oma professionaalsele identiteedile.

Kokkuvõtlikult võib öelda, et kuigi õppejõutöö eeldab kahepoolset ja interaktiivset kommunikatsiooni õppejõu ja õppi vahel, siis mitte igal juhul ei kajastu õppejõudude ideaalides sellega seotud omadusi. See tendents võib tuleneda nii töökeskkonnast ja töörollidega kaasnevatest mõjudest, aga ka isikliku arenguloo käigus omaksvõetud ja internaliseeritud tähendustest. Samuti on oluline

edasi arutleda, mil viisil on täidetud nt õppejõu professionaalse identiteedi aktualiseerumist toetavad tingimused: kuivõrd töökeskkond õppejõu identiteeti toetab, millised on võimalused sellele identiteedile pühendumiseks või missuguseid hüvesid kaasneb õppejõu professiooniga. Tähelepanuta ei saa jätta ka seda, millist staatust omab õppejõu positsioon ühiskonnas, ülikooli institutsioonis, osakonnas ning millisele positsioonile asetub sellest tulenevalt õppejõu identiteet indiviidi sisemises hierarhias.

Ideaali ja tegelikkuse vahelises võrdluses selgus, et enamasti on ideaalis kirjeldatud omadused kogetud indiviidi jaoks kättesaadavate ja reaalsena ning edasiarendamist vajavatena. See kinnitab oletust, et ideaal on tulevikku suunatud eesmärgina professionaalse identiteedi kujunemise aluseks, sisaldades ennekõike omadusi, millele on antud tähendus oma isiklikust potentsiaalist ja väärtussüsteemist lähtuvalt.

Antud uurimuses osalenud õppejõud olid kõik õpetamisoskuste arendamise kursusel vabatahtlikult osalenud, mis tähendab, et neil oli juba eelnevalt olemas valmisolek pühenduda oma professionaalse arengule õppejõuna. Seda võib näha kui piirangut uurimuse kontekstis, teisalt annab just seesugune valim võimaluse õppejõu uurimiseks, kuna osalejatel oli suure tõenäosusega olemas õppejõu professionaalne identiteet, mis andis võimaluse uurida ka seda mõjutavat ideaali.

Kirjandus

- Åkerlind, Gerlese 2003. Growing and Developing as a University Teacher – Variation in Meaning. *Studies in Higher Education* 28(4): 375–390.
- Archer, Louise 2008. The new neoliberal subjects? Young/er academics' constructions of professional identity. *Journal of education policy* 23: 265–285.
- Beauchamp, Catherine; Thomas, Lynn 2010. Reflecting on an ideal: student teachers envision a future identity. *Reflective Practice* 11(5): 631–643.
- Beijaard, Douwe; Meijer, Pauline; Verloop, Nico 2004. Reconsidering research on teachers' professional identity. *Teaching and Teacher Education* 20: 107–128.
- Bleiklie, Ivar; Henkel, Mary 2005. Introduction. — Bleiklie, I.; Henkel, M. (eds.). *Governing Knowledge*. Dordrecht: Springer, 1–10.

- Boyd, Pete; Harris, Kim 2010. Becoming a university lecturer in teacher education: expert schoolteachers reconstructing their pedagogy and identity. *Professional Development in Education* 36 (1–2): 9–24.
- Burke, Peter 1991. Identity Processes and Social Stress. *American Sociological Review* 56(6): 836–849.
- 2006. Identity Change. *Social Psychology Quarterly* 69(1): 81–96.
- 2007. Identity Control Theory. — Ritzer, G. (ed.). *Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Oxford: Blackwell Publishing Co, 204–226.
- Burke, Peter; Reitzes, Donald 1981. The Link Between Identity and Role Performance. *Social Psychology Quarterly* 44: 83–92.
- Burke, Peter; Stets, Jan 2003. A Sociological Approach to Self and Identity. — Leary, M.; Tangney, J. (eds.). *Handbook of Self and Identity*. New York: Guilford Press, 128–152.
- Castells, Manuel 2004. *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Clegg, Sue 2008. „Academic identities” under threat? *British Educational Research Journal* 34: 329–345.
- Cochran-Smith, Marilyn; Fries, Mary Kim 2001. Sticks, Stones, and Ideology: The Discourse Of Reform In Teacher Education. *Educational Researcher* 30(8): 3–15.
- Coldron, John; Smith, Robin 1999. Active location in teachers’ construction of their professional identities. *Journal of curriculum studies* 31(6): 711–726.
- Conway, Paul; Clark, Christopher 2003. The journey inward and outward: a re-examination of Fuller’s concerns-based model of teacher development. *Teaching and Teacher Education* 19: 465–482.
- Drechsler, Wolfgang 2009. Political semiotics. *Semiotica* 173(1/4): 73–97.
- Gee, James Paul 2001. Identity as an analytic lens for research in education. — Secada, W. G. (ed.). *Review of research in education* 25. Washington, DC: American Educational Research Association, 99–125.
- Goffman, Erving 2007 [1959]. The presentation of Self in Everyday Life. — Calhoun, C.; Gerteis, J.; Moody, J.; Pfaff, S.; Virk, I. (eds.). *Contemporary Sociological Theory*. Oxford: Blackwell Publishing, 52–66.
- Hamman, Doug; Gosselin, Kevin; Romano, Jacqueline; Rommel, Bunuan 2010. Using Possible-selves theory to understand the identity development of new teachers. *Teaching and Teacher Education* 26: 1349–1361.
- Hermans, Hubert 2001. The Construction of a Personal Position Repertoire: Method and Practice. *Culture&Psychology* 7: 323–365.

- 2003. The Construction and Reconstruction of a Dialogical Self. *Journal of Constructivist Psychology* 16: 89–130.
- Hermans, Hubert; Dimaggio, Giancarlo 2007. Self, Identity, and Globalization in Times of Uncertainty: A Dialogical Analysis. *Review of General Psychology* 11(1): 31–61.
- Henkel, Mary 2005. Academic identity and Autonomy revisited. — Bleiklie, I.; Henkel, M. (eds.). *Governing Knowledge*. Dordrecht: Springer, 145–165.
- Korthagen, Fred; Vasalos, Angelo 2005. Levels in reflection: core reflection as a means to enhance professional growth. *Teachers and Teaching* 11(1): 47–71.
- Lauriala, Anneli; Kukkonen, Maria 2005. Ammatillisen identiteetti rakentuminen harjoittelusituatioissa. — Väisänen, P.; Atjonen, P. (eds.). *Kohtaamista ja kasvun paikkoja opetusharjoittelussa: Vuoropuhelua ohjauksen kehittämisestä. Suomen harjoittelukoulujen vuosikirja* 3. Joensuun Yliopistopaino, 91–107.
- Lea, Mary; Stierer, Barry 2009. Lecturers' everyday writing as professional practice in the university as workplace: new insights into academic identities. *Studies in Higher Education* 34(4): 417–428.
- Mead, Herbert. 1934. *Mind, Self, and Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Markus, Hazel; Nurius, Paula 1986. Possible selves. *American Psychologist* 41(9): 954–969.
- McAlpine, Lynn; Weston, Cynthia; Berthiaume, Denis; Fairbank-Roch, Gail; Owen, Michele 2004. Reflection of Teaching: Types and Goals of Reflection. *Educational Research and Evaluation* 10(4–6): 337–363.
- McCall, George; Simmons, Jerry 1978. *Identities and Interactions: An Examination of human Associations in Everyday Life*. New York, The Free Press.
- Moreno, Jacob Levy 1987 [1961]. The Role concept, A Bridge between Psychiatry and Sociology. — Fox, J. (ed.). *The Essential Moreno. Writings on Psychodrama, Group Method and Spontaneity by J.L. Moreno*. New York: Springer Publishing Company, 60–65.
- Ruohotie, Pekka 2005. Minäkäsityksen ja -identiteetin muuttuminen johtamisen tavoitteena. — Tuominen, M.; Wihersaari, J. (eds.). *Ammatti ja Kasvatus. Ammatikasvatuksen tutkimuksia vuonna 2004*. Tampereen Yliopisto, 185–197.
- Ruyter, Doret; Conroy, Jim 2002. The Formation of Identity: The Importance of Ideals. *Oxford Review of Education* 28(4): 509–522.
- Remmik, Marvi; Karm, Mari; Haamer, Anu; Lepp, Liina 2011. Early-Career Academic's Learning in Academic Communities. *International Journal for Academic Development* 16(3):187–199.

- Samuelowicz, Katherine; Bain, John 2001. Revisting academics' beliefs about teaching and learning, *HigherEducation* 41: 299–395.
- Stets, Jan; Burke, Peter 2000. Identity Theory and Social identity Theory. *Social psychology Quarterly* 63(3): 224–237.
- Stoll, Louise; Bolam, Ray; McMahon, Agnes; Wallace, Mike and Thomas, Sally 2006. Professional Learning Communities: A Review Of The Literature. *Journal of Educational Change* 7: 221–258.
- Stryker, Sheldon; Burke, Peter 2000. The Past, Present, and Future of an Identity Theory. *Social Psychology Quarterly* 63(4): 284–297.
- Sumara, Dennis; Luce-Kapler, Rebecca 1996. (Un)Becoming a Teacher: Negotiating Identities while Learning to Teach. *Canadian Journal of Education / Revue canadienne de l'éducation* 21(1): 65–83.
- Swennen, Anja; Volman, Monique; van Essen, Mineke 2008. The development of the professional identity of two teacher educators in the context of Dutch teacher education. *European Journal of Teacher Education* 31(2): 169–184.
- Valsiner, Jaan 2005. Scaffolding within the structure of Dialogical Self: Hierarchical dynamics of semiotic mediation. *New Ideas in Psychology* 23(3): 197–206.
- 2007. Semiotic autoregulation: Dynamic sign hierarchies constraining the stream of consciousness. *Sign Systems Studies* 35.1/2: 119–136.

MÄRKAMISI

Poliitilise semiootika võimalikkus

Igor Gräzin

0. Postmodernses voolavas maailmas otsivad nii normaalsed inimesed kui ka poliitikud miskit stabiilset. Sageli tundub, et selle stabiilsuse võiksid anda modelleerivate süsteemide taga olevad „reaalsused” (kas tegelikud või teised modelleerivad reaalsused) ja nende suhestatus teatavate designeeritavate maailmadega. Kuna aga tänases maailmas on tähendused kõike muud kui kindlad ja läbipaistvad, siis on mis tahes semiootiline ekspertiis tehtuna mingile poliitilisele märgistule määratud saama süüdistatuks erapoolikuses. Teisiti: pole olemas niisugust semiootilist ekspertiisi, mis ei oleks kellegi jaoks vale või kallutatud („ostetud”, „tellitud” vms). Seega on semiootikale oluline ankurdada ennast struktuuridesse, mis oma olemuselt on mittepoliitilised. Niisugune seos taastab ja tagab semiootikale teadusliku autoriteedi nii analüüsi enese kui ka selle pertseptsiooni seisukohalt semiootikavälise üldsuse poolt. Ühesõnaga – meie ees on probleem: kas on võimalik semiootiline ekspertiis poliitiliselt relevantsete süsteemide või märkide osas, mida oleks raske süüdistada poliitilises kallutatuses? Semiootika kui praktilise tegevuse seisukohalt on see vaat’ et eksistentsiaalne küsimus, millele siin veel vastust ei saa, aga mida saab mõõnda.

1. Semiootilise konflikti näidis *par excellence* oli Pronkssõduri teiseldamine aprillis 2007. a. Meenutame, et alternatiivid puudusid. Nõukogude monumendi äraviimine oli valimised võitnud partei väga selge lubadus ja vastupidi: nn vene pool käsitles kõike, mis oli seotud selle nõukogude monumendiga, kui oma uusrahvusluse vastu suunatud aktsiooni. Kui konflikti üheks osapooleks oli EV parempoolne valitsus, siis teiseks – Venemaa neofašistlikud rahvusühendused ja nendest inspireeritud organisatsioonid (jõugud?) Eestis.

1a. Märgilise deformatsiooni näiteks oli „vene poole” kasutatud sümboolika – nn Georgi linnid (mis pärinesid Tsaari-Venemaa ordenilt lahingus isiklikult ülesnäidatud vapruste eest) ja vabariikliku Venemaa trikoloor – vastand Tsaari-Venemaale.

2. „Aprillikonflikti” osalisteks olid järgmised mässuliste komponendid:

- a) rahvajõuk ehk španaa – mis omakorda jagunes kaheks oluliseks alarühmaks: (aa) kriminaalse kallakuga jõuks, kes tajus lähenevat

korralagedust ja võimalust sellest kasu lõigata – need olid inimesed, kes röövisid Armani ja Bossi poode, rüüstasid kioskeid, tassisid minema alkoholikaste ja kaklesid omavahel (relvastatult); (bb) juhuslik „španaa”, keda on kirjeldanud A. F. Koni, tegemist lapse ja naisega Nevskile patseerima läinud kaupmehega: – „Äkki näen, et pekstakse! Ei või ju käed rüpes pealt vaadata?! Andsin siis paar sirakat kellele juhtus, lahutasin meelt ja – tagasi abikaasa juurde”, vt Koni, A. F. 1977. Mälestusi Veera Zassulitši kohtuasjast. *Loomingu Raamatukogu*, nr 41–43, lk 14). Ühesõnaga, pürjelid, keda meelitas ligi sündmuste kõmulisus, võimalus osaleda teatavas häppeningis, osaleda – milleski. Nende kahe arhetüübi õnnetu ristumise kohaks osutus Dmitri Ganini (Mustveest pärit juhutöölise) saatus: kuuludes kategooriasse (bb) sattus ta (aa) teele ja kaotas juhusliku noahoobi tõttu oma elu. Selle ainsa ohvri tapjad on tänaseks teada, kuid tabamata. Neid ka ei otsita, kuna täisväärtuslikke tõendeid nende vastu ei ole.

b) aatelis-emotsionaalne rahvajõuk – inimesed, kes olid seotud Pronkssõduri teatava ideoloogilise tähendusega selle mis tahes mõttes: olgu selleks siis kas imperialistlik element Putini Venemaa või tõelise mälestusega Venemaa ohvritest Suures Isamaasõjas;

c) aateline osa demonstrantidest – inimesed, kes andsid endale aru Pronkssõduri algsest tähendusest, jagasid Venemaa ametlikku müüti Suurest Isamaasõjast ja pidasid mis tahes tegevust vastava mälestusmärgi vastu pühaduse teotuseks;

d) poliitilised demonstrandid, kellele Pronkssõduri tegelik tähendus oli teisejärguline, kuid kelle jaoks oli oluline see, et temas kehastus konfrontatsioon vabanenud Eesti ja imperiaalse Venemaa vahel ning vabanenud Eesti „tänamatus” või „soovimatus” mõista oma ajaloolist kuuluvust Venemaa külge. See oli tase, millele väljendus Venemaa suur solvumine ja „ülekohtu-tunne” – *za deržavu obidno*. (Parafras, mida olin kuulnud korduvalt rääkides Gorbatsõviga: „Aga miks te meid ei armasta?”)

3. Diskursuse võimalus oli ja on võimalik vaid tasemetel (c) ja (d). Tasemel (c) läbi II Maailmasõja asjaolude adekvaatse interpretatsiooni, milles II Maailmasõda omab märksa väiksemat tähtsust kui Trooja sõda (Bõkov, D. Postimees, 30.04.2010) – 20. sajandi seisukohalt oli absoluutselt ükskõik, kas sõja võitnuks Hitler või Stalin. Ent Väike-Aasia seisukohalt oli Trooja langemine strateegilise tähtsusega kultuurisündmus, isegi kui mitte muidu, siis vähemalt kui aines Homerose eeposele. (Nalja pärast: vrd Homerose eeposi ja Tvardovski „Vassili Tjorkinit”

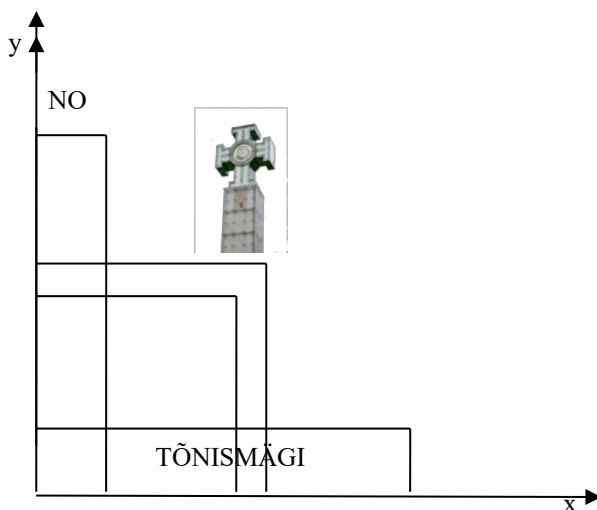
mõistmaks vastavate sündmuste globaalset tähendust.) Tasemel (d) oli diskursus võimalik teoreetiliselt, kuid mitte kujunenud tasemel. 2008. a. aprillisündmuste käigus saatis Venemaa Riigikogusse oma Duuma delegatsiooni, mis koosnes eriüksuste endistest kõrgohvitseridest (Kovaljov jt). Nende saabumise algustees oli: EV valitsus peab tagasi astuma. Diskursus oli alanud sõnumiga. EV mis tahes märgiline suhtlus saab toimuda vaid allumisega Venemaa tahtele. Tähelepanuväärne oli ka osapoolte staatus: akadeemik EV poolt ja NKVD kindral – teisalt. Delegatsiooni saabumise päeva õhtul algatati EV suursaadiku füüsilise ründamise kampaania Moskvast. Tõele au andes: eesmärgiks ei olnud nähtavasti füüsiline rünne saadikule, vaid naisdiplomaadi alandamine võimuesindajate (grupeering „Naši”) poolt, kes järgisid Ivan Julma traditsiooni: ka mitteseksuaalne vägivald naise vastu langeb häbina kogu tema perekonnale.

4. Eristatud tasemed on n-ö sotsioloogilised (vastavad tegelikult eksisteerivatele sotsiaalsetele grupeeringutele, rühmitustele, stiihilistele gruppidele), seda enam oleks vaja tähelepanu juhtida sellele, et need tasemed eristuvad ka semiootikule märksa arusaadavamal, puhtalt keelelisel tasemel.

5. Semiootika klassikutena nimetame me Saussure'i, Jakobsoni, Levi-Straussi, Lotmanit, jättes kõrvale nendega võrdsel või isegi kõrgemal tasemel seisva stiihilise märgiteoreetiku Viktor Tšernomõrdini. Mõõngem: üks asi on keelelisi tasemeid mõista, neid eristada ja tõlgendada, hoopis teine aga – neid ise luua ja praktilises märgilises tegevuses (poliitikas) kasutada. Klassikaks saanud väljend „Tahtsime, kuidas oleks parem, aga välja kukkus, nagu alati” pole semiootiliselt huvitav. See väärib vaimukuselt kohta Voltaire'i kõrval, kuid ei enam. Olles tegelenud mõnda aega Tšernomõrdini retoorika eripäraga, avastasin endalegi ootamatult, et tegemist on poliitikuga, kes manipuleerib märkidega teadlikult, muutes nende kontekste vastavalt kujuneva „mängu” (s.t semiootilise süsteemi) reeglitele. Võtame näitena laused: „Venemaa valitsus ei ole see organ, kus töötatakse keelega”. Ja teise: „Enda alla sõuda (*gresti pod sebja*) tuleb kah osata”. Kahemõttelisus ja frivoolsus on siin ilmsed. Kuid selliste fraaside sagedane esinemine (mida lühinägelikumad analüütikud on hinnanud näitena Tšernomõrdini leksika piiratudusest! – kusjuures tegemist on Gazpromi endise tippjuhiga, kes ehitaski selle firma üles ja kes peab olema keskmisest oluliselt andekam ja võimekam vaimuinimene) viitab sellele, et poliitik – märgilise figuurina – võib opereerida korraga teadlikult mitmel tasemel. Rumalale USA ajakirjanikule on ta mähkam ja kommunist, alkohoolikust aparatšikule – omamehest naljavend ja tipp-poliitikule – täpseid sõnu-meid edastav juht.

6. Poliitilised artefaktid eksisteerivad – teiseks – ka kui vaimlis-materiaalsed fenomenid, mis alluvad teatavatele üldisematele füüsilis-ideaalse olemise reeglitele, sh relatiivsusteooria kui kultuuriteooria üldistele põhimõtetele.

7. Mis tahes semiootiline fakt (või: diskreetne fenomen semiosfääris) on tinglikult jaotatav kaheks alaosaks: sündmuseks ja selle toimumise kohaks. Seejuures sündmus on nähtus, millele on omane ka ajaline koordinaat. Toome näitena kolm sündmust, millest ühe puhul domineerib koht (Tõnismägi Tallinnas) ja teisel juhul – sündmus (milles koht pole oluline) – NO teatri häppening „Ühtne Eesti”. Kolmandaks juhtumiks, kus mõlemad aspektid (s.t. sündmuslik ja ruumiline) on tasakaalus, on Vabadusrist Tallinna Vabaduse väljakul.

Selle tasakaalu põhjused on kahetised: aegade jooksul on „venelased” harjunud teadmisega, et üle Eesti on laiali palju Vabadussõja monumente ja teisalt – ka sellega – et mitmed Vabadussõja märgid (sh Kuperjanovi pataljoni embleem, Eesti vägede kiivrid II maailmasõjas jne) on mõneti sarnased fašistlikuks peetava sümboolikaga. (Muide – siin üks kultuurilisi vahesid nõukogude ja eesti venelase, s.t Moskvas ja Narvas elava vahel ongi: seal kus suurvenelane satub nende sümbolite puhul hüsteeriasse – nt Putin –, seal jätab eestivenelane sümboli kas tähelepanuta või äärmisel juhul: sülitab selle peale.)

Seega näitena selle kohta, kus mõlemad parameetrid on enam-vähem tasakaalus, võikski olla Vabadusrist Vabaduse väljakul: siin on tähtsad nii sündmus kui ka koht – ühel poolt Vabadussõjas saavutatud võidu tähistamine, teisalt – samba rajamine kohta, mis oli välja valitud 70 aastat tagasi ja kohale, kust oli ära viidud Peeter I kuju.

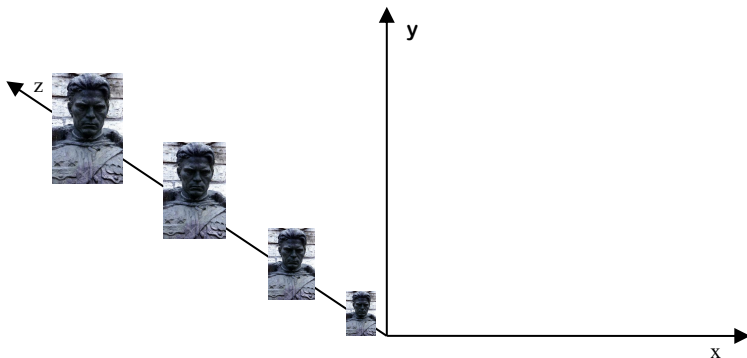
Vabadusristi üle teatav antagonistide poleemika aset siiski leidis, ent n-ö tagaplaanil. Vabadussõja monumente taastati Eestis sadade kaupa, tagasihoidlikena ja kohtades, kus mis tahes kultuurid pole pörkunud. Semiootilise projekti anonüümse autorina osalesin paljude aastate eest idee välja töötamises hukkunud NKVD võitlejate mälestussamba loomiseks „Erna” grupi lahingupaigas Kautlas. (Siinkohal tänu – lahkunud kirjanik Uno Lahele, kes töötas just neil aastail NKVD operatiivvolinikuna ja seda eales hiljem eitamata.) Ent teema kaotas teadusliku väärtuse pärast Eesti Leegioni mälestussamba mahavõtmise aktsiooni Lihulas. J. Parts tõestas: tähendusmonumendi komponendiks on koht, isegi kui see on mõttetu. Üksnes tänu Partsi tegevusele saime teada, et koha-mõttetu monument peab omandama iseseisva märgilise väärtuse – selleks on vajalik ümbritseda see sündmus K-komando, punase kraana, põõsas luuravate eriteenistuste ja muu taolisega, milleta happening jääb toimumata. Pärast Partsi nigelat politseioperatsiooni ja kunstilisest kriitikast allapoole jäävat *action*’it kaotas NKVD ausamba loomise idee Kautlasse mis tahes tunnetusliku väärtuse.

Ent kohakonfliktse (mis lisandub semantilisele konfliktile kui sellisele) olukorra näitena võiksime kujutleda Nevski katedraali kaotamist Toompeal (*quasi*-sakraalne ehitis, mis kannab eeskätt poliitilise orjastamise ideed) ja selle asendamist endise Martin Lutheri ausambaga. Mis oleks seda tähenduslikum, et eestlaste mütoloogia teatav osa (vt Aino Kalda „Reigi õpetajat” näiteks) on sisult antikristlik, müütiline, animalistlik.

7a. Aja-koha ignorantsus semiootilises ruumis on kahjulikum, kui arvata võib. Ma räägin sadadest miljonitest dollaritest, mida on võimalised omistama skulptorid Tauno Kangro ja Zurab Tsereteli. (Viimane kaasus on tunnetuslikult puhtam tänu seostele Moskva Ehitustrustiga nr 2. Täpsemalt vt www.compromat.ru, märksõna „Tsereteli”, samuti FBI avalikud otsingumootorid. Kangro kohta vastav info puudub.) Olgu etteruttavalt märgitud, et mõlema taidleja ateljeedes leiaks kindlasti tööd mitmedki andekad praktilise semiootika ja selle esindamise esindajad.

8. Einsteini valguse kiiruse absoluutsuse (sh ka kultuurilise kiiruse konstantsuse) hüpotees võtab arvesse Doppleri efekti: kaks teineteise suhtes liikuvat valgusekiirt ei liigu teineteise suhtes kiiremini valguse kiirusest (c), kuid nende omavahelised lainepikkused muutuvad (üks

efekte – punanihe). Ajaloosündmuse suhtes rakendatuna – see, mis liigub meist mööda, n-ö eemaldub meist, omandab siinseisja nägemuses pikema lainepikkuse, jäädes oma ajalooliselt olemuselt samaks. Suur Isamaasõda ei muutu tavavenelasele kunagi II maailmasõjaks, küll aga muutub selle sündmuse optiline tajutavus.

Vaatame eelnevat graafikut n-ö „tagant”, s.t olukorras, kus sellele on lisatud ajatelg, mida mööda me liigume ajas tagasi. Noolled tähistavad siin kujutise kolmemõõtmelisust, milles vasakpoolseim osutub ka ajateljele, mida mööda minevikus toimunud sündmus meist eemaldub. Seal, kus sakslased ja prantslased („Allo, allo”) on saanud tulemuseks ajastut peegeldava kunstipildi täiustumise (komöödiad SS ja koonduslaagrite teemal, mida võetakse samasuguse kunstina kui Mel Brooksi paroodiat Robin Hoodile – „*Men In Tights*”), on vene nõukogude nostalgiline teadvus muutnud monstrikumiks sündmust esindava „kivist külalise”. (Faktimärkus: enamik Pronkssõduri sündmustega seotud poliitikutid – ja neid oli üle 1000 – said ahelkirjana Pronksmonumendi pildi – „Täna öösel külastab Teid Pronksist Sõdur...”, peaaegu nagu Mozart, kas pole?)

9. See, mis toimub täna II maailmasõja pertseptsioonis läbi „Naši” ideoloogia on Doppleri efekti „paremnihe” (füüsikalises mõttes) – eemalduva sündmuse lainepikkuse pikenemine, mille tulemuseks on sündmuste kaalu kasv ja nende arvu vähenemine. Kaovad detailid ja jäävad alles suured ikoonilised märgid. Andmeid hiljutisest vene TV uurin- gust: 60% vastanuist ei teadnud, kes on Vlassov, 35% teadsid, et tegemist on olümpiavõitjaga. Juri Vlassov, tõstja, võitis tõepoolest Rooma olümpiamängud, oli 4-kordne maailmameister ja 36-kordne maailmarekordiomanik ja ... kolleeg NSVL esimeses demokraatlikus Ülemnõukogus. Ja vaid 5% teadsid, et tegemist on Nõukogude kindraliga, kes oli

võidelnud Venemaa vabastamise eest bolševismi ikkest. Ja üleüldse: 85% vastanuist arvasid, et II maailmasõjas võitlesid teineteise vastu NSV Liit ja USA; 30% vastanuist arvasid, et Adolf Hitler on ansambli Rammstein juht.

10. Aeg lõpetada triviaalse tähendusega: märkidel on oma elu ja suur osa tsivilisatsioonist kujutab endast märgilist tõlgendust võimaldavat tegevust. Ka poliitika. Ainult selle vahega, et küllaltki suur osa poliitikuist ei hooa oma staatuse semiootilist koormatust. Semiootika meenub alles siis, kui selgub, et mingis poliitilises konfliktis tekib vajadus ka semiootilise ekspertiisi läbiviimiseks. Kuid mõõgem: teatav poliitiline ja rahaline turg semiootiliste hinnangute järele on olemas ja see tähendab, et meie kolleegide-semiootikute ees on potentsiaalsed võimalused teenida veidi raha ja poliitilist staatust läbi oma eriala. Oskamata teha sellest vähimaidki isiklikke järeldusi, arvan raudselt: kas inimesel on võimalus teenida ausat raha tänu sellele, et tema teadmised on kellelegi kasulikud, tuleb seda kõhklematult teha! MAAILMA SEMIOOTIKUD! ÜHINEGE! Karake sisse kõikvõimalikesse sogastesse basseinidesse, milles juba mõnulevad kõikvõimalikud eksperdid: „jump in!, the water is warm!”, kui tsiteerida ajakirjandusprofessorit Rush Limbaugh’d.

11. Hoiatusmärgused siiski. Kõigepealt: ekspert ei ole menetluse osaline kohtus ega enne seda. Tema asi on anda isiklik, teaduslikel andmetel baseeruv hinnang, mille võib kummutada nii teine ekspert kui ka kes tahes teine protsessis osalevatest isikutest. Viite Saussure’ile võib kummutada väitega: „Vasyuki akadeemik Paša Tšalkin Saussure’i seisukohti ei jaga...” Ja kohus, üksnes kohus võib lõpuks langetada otsuse selle üle, milliseid ekspertarvamusi arvestada ja millisel määral. On muutunud krestomaatiliseks kohtumeditiini ajaloo loengutel esitatav fakt: maailma moodsa kohtumeditiini rajaja, *sir* Brian Spilsbury, kelle elu enamik möödus öösiti Victoria-ajastu haisvatel, küünla-lampidest valgustatud poollupunud Londoni ülem-Thamesi pargastel, millel hoiti tuvastamata laipu ja kus tal tuli oma kohtumeditiinilisi lahanguid paljakäsi toimetada, ilmus Spilsbury pealinna kohtutesse alati laitmatus inglise hall-frakis, krüsanteemiga nõõpaugus, valge kililipsuga kaelas ja just äsja turule ilmunud moeparfüümist lõhnastatuna. Kuigi on säilinud ka fakt – Spilsbury täpne kirjeldus pärasoole eest ja maopäraldiste vahelt leitud toidujäänustest ei ajanud vandemeeste südameid küll lausa pahaks, küll aga tekitas kahtlust selles, kas taoline peen *gentleman* (kes pealegi kiirustas Covent Gardeni galale) on üldse võimeline surnukambri minestamata olema.

12. Semiootiline ekspertiis on peaaegu alati – poliitiline. (Sellest võime rääkida eraldi.) See tähendab, rääkides märkidest, muutub ekspertiis ise osaks nende maailmast. S.t semiootiline ekspertiis on ka ise märk. Mitte ainult ekspertiis ise, vaid selle telliminegi. Rääkimata sellest, kellelt see telliti. Pardon: ekspertiisid, mis on tellitud Toropilt ja Lotmanilt, on teaduslikult nähtavasti ekvivalentsed, kuid märkidena üsnagi erinevad. Niisiis: mitte ainult semiootiline ekspertiis ise, vaid isegi semiootikud osutuvad teatavas semiosfääris semiootilisteks üksusteks.

13. Väidan, et asudes tegema ekspertiisi praktilise poliitika seisukohalt, on oluline vahet teha vaid kahe lihtsa erineva uurimismeetodi vahel. (Olen valmis möönma, et sellest erisusest saab kirjutada veel tuhandeid lehekülgi lisaks neile tuhandetele, mis on juba kirjutatud.) Nimelt. Semiootiline ekspertiis võib olla analüütiline, teadussisuline, tinglikult – „lotmanlik”. Teiselt: ta võib olla sotsioloogiline, mida võiks väljendada umbes nii: „Mõiste *happening* tähendab teatriteoorias ja teatraelsetest märgisüsteemides seda-ja-seda. Samas aga 15. aprillil 2010. a. Eesti Vabariigis läbiviidud uurimuses tähendas mõiste *happening* seda-ja-seda.” Vaatamata esimese väite teaduslikule väärtusele, mida kohus võib arvestada, on just see teine – sotsioloogiline aspekt see, mis võib asja arutelul arvesse tulla kui vajalik fakt. On olemas semiootilised read ja maailmad, mida me võime hinnata ühte- või teistpidi, aga on olemas reaalseks peetavad faktid, mida poliitiline praktika arvestab. Avaliku arvamuse küsitluste poliitilisele irrelevant-susele vaatamata ei saa öelda, et poliitika nendega ei arvesta. Omaette faktuaalseks ruumiks on kujunenud majanduspoliitikas rahvusvahelised reitinguagentuurid, kuigi ka nende tähenduslik raskus ei asetse reaalsete faktide tasapinnal. On groteskselt tähenduslik, et Euroopa tsivilisatsiooni ja kultuuri kodumaal – Kreekas – on isegi majanduslik statistika (näiteks – GDP suurus) omandanud puhtalt poeetilise tähenduse. Kuigi näiteks IMF ja eurotsoon opereerivad selle kui faktiga.

14. „Rongaema” – Vilja Laanaru kaasus on semiootika puhtal kujul. Mille (kaasuse) kaks semiootikaharrastajat – nüüdne õiguskantsler Indrek Teder ja RK liige Igor Gräzin – kaotasid. Sealjuures oli 5 lehekülge 30st leheküljest meie advokaadiargumentidest pühendatud Saussure’ile. Inimõiguste kohus lükkas need osad argumentidest välja.

15. Semiootiku analüütilise töö suur praktiline väärtus aga võib seisneda selles, kui ühiskond vajab eksisteeriva märgi või märgisüsteemi ümbermõtestamist. Arvan, et täna oleks absurdne väita venelastele, et Stalini ja Hitleri sõda oli Euroopale ükskõik – valik kahe halva vahel, kuid selle tõendamine, et Vabadusristi monumendi rist omab eeskätt patriootlikku, ennastohverdavast ja puht-eestilist tähendust, on osutunud edu-

kaks. Vene diasporaa lubab endale Vabadusristi arvel kord ühe, kord teise sapise märkuse, kuid suhtub sellesse tervikuna respektierivalt ja seda vaatamata sellele, et Saksa Ordumeistri Rist oli hiljem tõepoolest kasutusel ka Natsi-Saksamaal. Vene noortele, kelle jaoks on saanud tähtsaks nõukogude sümboliks tsaari-Vene Georgi rist, tundub ka mõneti fašismi meenutav Eesti Vabadusrist legitiimse meenutusena Eesti Vabadussõjast, millele rahval on õigus.

16. Lõpetaksin paari lihtsa protsessuaalse märkusega semiootilise ekspertiisi arvel poliitilises ja juriidilises protsessis. Semiootika on rakendatav poliitikas ja praktilises jurisprudentsis kahel viisil. Esiteks – sotsioloogiliselt, s.t väidetena laadis – „inimesed mõistavad märki X viisil Y” ja, teiseks – analüütiliselt: „vastavalt teooriale või struktuurile X tähendab märk Y seda-ja-seda ning on seotud märkidega XYZ, mis tähendavad toda-ja-toda”. Need mõlemad aga eeldavad üksteist, olles eraldivõetuna üksnes arvamused, nagu nimetas eelnevat lugedes ja retsenseerides Andreas Ventsel. Samas aga on nimetatud kahe meetodi lahuspidamine seda olulisem, et sellest oleneb ekspertiisi väärtus seda tellinud institutsioonile ja – siit edasi – semiootilise ekspertiisi väärtus poliitilis-juriidilisele protsessile tervikuna. Lõppkokkuvõttes oleneb sellest selle teaduse autoriteet, mis on meie arvates maailma tähtsaim, selle maailma silmis, kes semiootikute pühitsetud vennaskonda ei kuulu.

Võimukad metafoorid

Silvi Salupere

George Lakoff, Mark Johnson. „Metafoorid, mille järgi me elame”. Tõlkija Ene Vainik, toimetaja Heete Sahkai. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2011.

Esimese asjana muidugi tahaks küsida, et miks küll selle raamatu eesti lugeja lauale jõudmine nii kaua aega võttis. Aga see on retooriline küsimus, rõõmustagem parem kõik üheskoos ja tänaigem Tallinna Ülikooli Kirjastust.

Ma ei hakka raamatut ümber jutustama (see oleks ka üsna raske, sest põhirõhk on arvukatel näidetel) ega tema tähtsust rõhutama, vaid räägin neist asjadest, mis mulle isiklikult raamatut lugedes silma jäid ja huvi pakkusid.

Metafooridel on reaalsust loov vägi

Mitmes kohas läbi raamatu käsitletakse küsimust metafooride erinevusest. Eristatakse (selgemalt järelsõnas) algseid, primaarseid (ja seega universaalseid) metafoore, mis „sugenevad spontaanselt ja automaatselt, ilma et me nende olemasolust teadlikud oleksime. Leidub sadu taolisi primaarseid mõistemetafoore, millest enamik on õpitud lapsepõlve vältel teadvustamatult, tänu inimkehale ja inimajule, lihtsalt argielus toimides. On olemas primaarmetafoorid aja, põhjuslikkuse, sündmuste, moraali, emotsioonide ja muude valdkondade kohta, mis inimhõltselises kesksel osa etendavad” (294). Just nendest primaarmetafooridest moodustuvad komplekssed, kultuuriti erinevad metafoorid, mida siis raamatus ka tutvustatakse.

Üks huvitavamaid küsimusi, millele raamatus küll palju tähelepanu ei pöörata, on kas ja kuidas saab inimene ise metafoore luua. See küsimus on otseselt seotud metafooride ontoloogiaga. Kui ühest küljest on meil tegemist mõistetega, mis kujunevad välja meie kehalise kogemuse käigus, siis jääb küsimus, miks erinevates keeltes võivad metafoorid siiski erineda (kehad on ju meil kõigil samad?). Lakoffi ja Johnsoni järgi on ju keel ainult pindtasand, kus metafoorid väljenduvad, aga kogemustasand on esmane ja keelest sõltumatu.

Samas ei ole see suhe nii lihtne ja ühepoolne. Lk 182 väidavad nad Sapiri ja Whorfi vaimus, et (keelelistel) metafooridel on reaalsust loov vägi. Panin „keelelised” sulgudesse, sest raamatus seda täpsustust ei

ole. Kuid teadmine Lakoffi ambitsioonidest poliitikarindel (muuhulgas esitab ta ühes videoklipis oma nägemuse, milliseid metafoore peaksid demokraadid kasutama, et konservatiive valimistel lüüa) ja edasine tekst: „muutused meie mõistete süsteemis muudavad meie jaoks reaalsena tunduvaid asju ja mõjutavad seega ka viisi, kuidas me maailma tajume ja kuidas neist tajudest lähtuvalt toimime” näib justkui viitavat sellise eristuse vajalikkusele.

Edaspidi on autorid veel resoluutsemad, väites, et „metafoorid suudavad luua UUSI TÄHENDUSI ning sarnasusi ja seega tekitada ka uue reaalsuse” (251). Jääb küll selgusetuks, mida siin mõistetakse „reaalsuse” all. See on, muide, üks tõsine probleem kogu selles üsna tulutus vaidluses objektivismi ja subjektivismi üle, sest mõisted, mida kasutatakse (reaalsus, metafoor, tõde, tähendus, kontseptsioon), on justkui samad, aga seda ainult tähistaja tasandil, kirjakuult. Tähistatav, sisu, on tihti peale erinev.

Universaalid ja primitiivid

Raamatu viies peatükk „Metafoor ja kultuuriline sidusus” vaatleb väga põgusalt metafooride erinevusi kultuuride, subkultuuride ja üksikisikute lõikes, mööndes, et „olenevalt sellest, mida antud isik peab tähtsaks, kujunevad välja isiklikud väärtussüsteemid, kuid seda siiski sidusatena kultuuri peavoolus kehtivate suunametafooridega” (57). Samas eeldatakse, et on olemas teatud universaalid, nii nt lk 153 väidetakse, et mõned kogemuse loomulikest liikidest võivad olla universaalsed ja osa võib ka kultuuriti varieeruda ja et „See, milline on meie mõistete süsteem, tuleneb sellest, mis sorti olendid me oleme ja kuidas me oma füüsilise ja kultuurilise keskkonnaga vastastiktoimes oleme” (154), mis meenutab vägagi Uexküllit ja tema arutlusi omailma üle. Autorid väidavad muuhulgas, et arvuti ei hakka kunagi asjadest inimestega sarnasel viisil aru saama, sest mõistmine nõuab kogemist. Arvutitel pole aga kehasid ja neile ei saa osaks inimlikke kogemusi. Huvitav, kui ehitada inimesetaoline meeleanalüüs robot, kas siis on lootust? Ja kas loomad, kellel on ju kehad ja meeleorganid ning ka kogemused, on siis võimelised kasutama kas või primitiivseid metafoore?

Peatükis „Määramine ja mõistmine” täpsustatakse mõistete tekkimist ja nende suhet kogemusega: „Mõistete defineerimine tugineb prototüüpidele ja erinevat tüüpi suhetele prototüüpidega. Kogemusest välja kasvavad mõisted ei ole jäigad, vaid on loomult kindlate piirideta. Metafoorid ja leevendajad kujutavad endast süstemaatilisi mooduseid mõistete ümbermääramiseks ja sellega nende rakendusala muutmiseks” (160). Samas on ebaselge, mida autorid mõtleavad *mõiste* all. Tundub, et antud tsitaadis on esimeses ja kolmandas lauses mainitud

‘mõiste’ keeleline ja vahepeal siis miski keele-eelne. Sarnast järeldust justkui kinnitab *mõistemetafoori* ja *keelelise metafoori* eristus: „Lühidalt, metafoor kujutab endast loomulikku nähtust. Mõistemetafoor on inim mõtlemise loomulik osa ja keeleline metafoor on keele loomulik osa. Veelgi enam, see, milliseid metafoore me kasutame ja mida nad tähendavad, oleneb meie kehade, vastasmõjutustest füüsilise keskkonnaga ning sotsiaalsetest ja kultuurilistest tavadest” (285). Edasi tuuakse sisse veel „primaarsed metafoorid, mis omakorda põhinevad otseselt taju- ja motoorseid kogemusi subjektiivsete hinnangute valdkonnaga siduvatel argikogemustel”, mis sugenevad spontaanselt ja automaatselt, ilma et me nende olemasolust teadlikud oleksime. Autorite väitel on neid sadu ja enamik neist on õpitud lapsepõlves teadvustamatult, „lihtsalt argielus toimides”. „Säärased metafoorid varustavad meid ka pealisehitusega kompleksse metafoorse mõtlemise ja keele süsteemide tarvis” (294). Primaarmetafooride universaalsust peavad autorid paratamatuks, „kuna meil kõigil on sarnased kehad ning ajud ja me elame vähemasti metafooride jaoks oluliste tunnuste osas küllaltki sarnases keskkonnas” (295). Samas nende primaarmetafooride baasil moodustuvad kompleksed metafoorid kaasavad kultuurilist informatsiooni ja võivad kultuuride lõikes oluliselt erineda (samas).

Müüt rahuldab õigustatud mured

Suur osa raamatu teisest poolest on pühendatud analüütilise ja kontinentaalfilosoofia, subjektivismi ja objektivismi vastuolude lahkamisele ja sellega seotud tõe küsimusele. Praeguses postmodernistlikus ajastus, kus tõe järele enam ei küsitagi, kus kõik on suhteline, tundub see vaidlus ja eriti see kirglikkus (tundub, et autorid on metafoori „vaidlus on sõda” võtnud väga tõsiselt) anakronistlikuna. Kohati on lausa igav ja kordused ei teinud ka asja paremaks. Võimalik, et siin realiseeritakse metafoori „arutus on mahuti” ja seega „mida rohkem on mahutil välispinda (mida pikem arutus), seda rohkem on selles ka ainet (arutluse sisu)”.

Ka arutluse selgus jätab soovida ja tõlkijat siin alati süüdistada ei saa. Nt „Seega objektivistlikust vaatenurgast olenevad keeles leiduvad konventsioonid lausete seostamiseks objektiivsete tähendustega selle keele kõnelejate võimest mõista seda lauset selles objektiivses tähenduses” (237). Diskussiooni elavdab kummastav sõna *müüt* kasutus. Eesti keeles on selle sõna tähendusväli kitsam ja tõlkes oleks enamikul juhtudel saanud hakkama ka ilma selleta (ka originaalis on ühes kohas lihtsalt subjektivism, aga tõlkes on lisatud ‘müüt’). Niisiis on juttu *subjektivismi, objektivismi ja kogemuspõhisuse müütidest*. Viimane

tundub eriti kummastav, sest selle all mõeldakse ju autorite endi teooriat. Tõlkes on ka tekkinud uudne seos (uus metafoor?) müüdi ja mure vahel. Võime lugeda, et „Subjektivismi müüti õigustatult motiveerivaks mureks on teadlikkus sellest, et tähendus kujutab endast alati tähendust kellegi *jaoks*”, (268) ja et „kogemuspõhine müüt on suuteline rahuldama reaalseid ja õigustatud muresid, mis on ellu kutsunud nii objektivismi kui subjektivismi müüdi” (269).

Süüdistused filosoofide ja keeleteadlaste suunas näivad tihtipeale põhjendamatud. Näiteks ei seletata, missugusi „tavalisi tähendusteooriaid” silmas peetakse, mis „peavad põhimõisteid edasiliigendamatuteks algosadeks” (103). Strukturalistlik semantika ja seemiline analüüs küll kindlasti mitte. Samuti jääb selgusetuks, missuguses tähendusteoorias on „põhjuslikkus” see „lõplik ehituskivi”.

Mõõdikud teaduses

Rõõmus äratundmine tabas mind, lugedes metafoori TÕÕ ON AINE, RESSURSS kohta. Lõpuks sai selgeks, millel põhineb kogu see mõõdikute süsteem, mis meie teaduse hindamises laiutab. Kuldsed sõnad: „Seda metafoori kasutades jääb aga varjatuks töö iseloom. Vahet ei tehta mõtestatud tegevuse ja inimväärikust alandava töö vahel. Kogu tööd puudutava statistika hulgas ei tooda kuidagi esile *mõtestatud* tööd” (278). Sama teemat käsitleb ka metafoor ROHKEM VORMI ON ROHKEM SISU. Samas ei tahaks sellega kuidagi nõustuda, ja tegelikult tundub see ju lausa rumal. Ja kas Ockami habemenuga¹ mitte ei ole sellega karjuvas vastuolus? Võib-olla peaks hakkama vaikselt metafoore muutma, et selle kaudu midagi muuta meid ümbritsevas elus?

Tõlkest

Tõlge on üsna ladus ja kindlasti on tänuväärne tõlkija püüdlus raamat võimalikult eestikeelseks teha. Eriti suure töö on tõlkija ära teinud metafooride tõlkimisel, kiiduväärt on ka kommentaarid, mis juhivad tähelepanu eesti keele eripäradele. Samas on siin ka paar apsakat sisse juhtunud: „Haigus niitis ta jalult” (47) või „sa kaldud teema pealt kõrvale” (125). Mõlemal juhul oleks tavapärasem olnud kasutada seestütlevat käänat. Vast oleks metafoori „arutlemine on valgusjuht” (*light-medium*) tõlkevastena sobinud „valguskandja”.

¹ Vrd: „entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem“ – "olemusi ärgu paljundatagu ilma vajaduseta".

Leidus ka kohti, mida oli raske mõista ja probleem ei olnud originaalis, vaid just tõlkes. Mõned näited:

„Kuid kui vaatame, mis POSTIPAKI metafoor endaga paratamatult kaasa toob, siis võime märgata, et see mõningaid suhtlusprotsessi aspekte maskeerib” (43).

„[...] ARMASTUSE mõistel on täiesti sõltumatult täpselt sama selgesti väljajoonistuv struktuur, nagu seda on teekonna mõiste vastavad aspektid” (145).

„Mõned neist [kogemuse „loomulikest liikidest”] võivad olla universaalsed ja osa võib ka kultuuriti varieeruda” (153); peaks olema „samas kui teised varieeruvad kultuuriti”.

Oma ja võõras – mõiste mõistmine mõistestikus

Iga (teaduslik) teooria vajab ja omab metakeelt. Tõlkija ülesandeks on see sidusalt edasi anda. Võtan lähema vaatluse alla mõisted nagu *concept* (ka *conceptual* ja *conception*), *structure* (ja selle erinevad vormid), *gestalt* ja *discourse*, mis Lakoffi ja Johnsoni tekstis on olulisel kohal.

Diskursus ja geštalt

Torkavad silma kaks olulist mõistet, mille eestindamine tundub küsitav. Kahtlemata on *diskursuse* mõiste väga mitmetähenduslik, samas näib mulle, et püüdes iga hinna eest seda vastavalt kontekstile tõlkida/tõlgendada, tekitab tõlkija lõppkokkuvõttes rohkem segadust, kui aitab kaasa teksti mõistmisele. Nii leiame tekstist *diskursuse* vastetena: vestlus, kõne, arutlemine, tavapärane kasutus, kirjalik suhtlusviis, kõnealune universum. Järelsõnas, kus loetakse üles empiirilised uurimused, on mainitud ka Narayanani diskursuseanalüüsi. Samas, kui edaspidi räägitakse sellest analüüsist lähemalt, võetakse mõiste *diskursus* asemel kasutusel hoopis väljendid *majandusala keeletarvitus*, *sihtvaldkond* ja *arutlemine ja mõtlemine*.

Ka *geštaldi* mõiste on autorite jaoks keskne. Esmakordselt kohtame seda tänusõnades kohe raamatu alguses, kus mainitakse lingvistiliste geštaltide ideed, „mille me siinses käsitluses oleme edasi arendanud ja üldistanud *kogemistervikute* (*experiental gestalts*) mõisteks”. Lk. 103 on geštalt tõlkes *tervikliku kobara* sisse üldse ära kadunud: „Et põhjuslikkusest lõpuni aru saada, tuleb teda käsitada teiste osiste kobarana – sealjuures sellise tervikliku kobarana, mis on inimolendite

silmis oma osistest esmasem”, lk 105 ilmub ta viimast korda kui „terviklik geštalt” ja edasi on meil ainult *kogemistervikud*, sõltumata sellest, kas originaalis on lisatud *experiential* või mitte. Ausõna, see ei ole norimine, mulle tundub, et on sisuline vahe.

Mõiste või kontsept?

Asi, mis pidevalt lugemise kestel häiris, oli kontsepti tõlkimine mõisteks. Sisuliselt on kõik justkui õige ja tõepoolest, nii seda eesti keelde tihtipeale ka tõlgitakse, kuid kontekstis, kus autorid rõhutavad, et metafoorid on mõistelised, mitte keelelised, on see eksitav. Kontsepti (ladina tüvi tähendab *kokku koguma*, *haarama*, vrd saksa *Begriff*) võib tõesti tõlgendada ka kogemuspõhise ja keele-eelsena. Mõiste ja mõistmine seevastu tundub mulle millegi „haaramise” järgsena, rohkem teadvustatud tegevusena. Võimalik, et siin on tegemist minu isikliku idiosünkraasiaga tulenevalt igapäevasest liiga tihedast läbikäimisest mõistete ja kontseptidega. Ka *conception*’i tõlkevasted – idee, mõiste (nt tuvi ja Püha Vaimu mõiste), arusaamine, käsitus, ettekujutus, käsitus – eksitavad, eriti *mõiste*.

Struktuur

Struktuur ja struktureerimine on originaalis pidevalt kasutusel. Tõlkija kasutab *liigendust*, mis on enamikul juhtudel täiesti õigustatud ja kõlab hästi. Samas ei ilmuta ta siin järjekindlust. Nt: „Niisiis öeldes, et mõistele on omane metafoorne struktuur, peame me silmas, et see struktuur on osaline, mistõttu seda saab laiendada ainult osadele aspektidele” (45) ja „Kuid on olemas ka teist tüüpi metafoorseid mõisteid – sellised, mis mitte ei kannu ühe mõiste struktuuri mingile teisele mõistele üle, vaid organiseerivad üksteise suhtes terve mõistete süsteemi” (46). Mõlemal puhul oleks *liigendus* loogilisem. Ei saa ka aru, mis kaalutlustel lisatakse tihti täpsustus „sisemine” nii struktuurile, liigendusele kui ülesehitusele (originaalis on igal pool *structure*), ja miks on *conceptual structure* ühes ja samas lauses tõlgitud esimene kord „mõisteline ülesehitus” ja teine kord „mõistete struktuur” (92). Lausa naljakas näeb välja „põhiline ülesehitus” (96) baasstruktuuri asemel ja mõtet moonutab ka „pealisehitus” (*superstructure*): „Säärased metafoorid varustavad meid ka pealisehitusega kompleksse metafoorse mõtlemise ja keele süsteemide tarvis” (294). Vrd originaalis: *Such metaphors also provide a superstructure for our systems of complex metaphorical thought and language*.

Lõpp hea, kõik hea

Neid, kes raamatu lõpuni jõuavad lugeda, ootab ees tore üllatus – 2003. aasta järelsõna, kus on lühidalt, selgelt, uute ja huvitavate näidete ja lisamaterjaliga antud ülevaade autorite parandatud metafooriteooriast. Muuhulgas tunnistavad nad seal, et suuna-, olemis ja liigendus-metafoorideks jaotamine oli tarbetu, ja selles on neil tuline õigus. Eestikeelse raamatu lugejal soovitaksingi alustada Mihhail Lotmani suurepärasest eessõnast ja seejärel lugeda järelsõna. Need koos peaksid piisavalt huvi äratama ja lugejat ette valmistama, et raamatut ennast nautida ja pisipuudustele mitte tähelepanu pöörata. Tsiteerides Gilles Deleuze'i – seda raamatut tuleks lugeda intensiivsusega: midagi kas juhtub või ei juhtu. Pole tarvis midagi seletada, millestki aru saada, midagi tõlgendada, nagu ma siin proovisin. Raamat vestleb sinuga ise.

Tõe võimutsemine ehk vaimu varjatud saladus²

Andreas Ventsel

Michel Foucault. „Teadmine, võim, subjekt. Valik räägitust ja kirjutatust”. Koostaja: Marek Tamm. Tõlkijad: Marri Amon, Hasso Krull, Mirjam Lepikult, Triin Pakk, Katre Talviste, Marek Tamm, Märt Väljataga. Tallinn: Varrak, 2011.

Läbi ajaloo on Eesti kultuurilist identiteeti, vähemasti siinkirjutaja arvates, kujundanud muude seas üks tunnusjoon, mida võiks kirjeldada (võõr)võimu varjamatu kohalolekuna. Geograafiline asend, eestlaste väike arvukus võrreldes naabritega, eripargelised maailma ajaloo keerdkäigud jm tegurid on selle kujunemisele tublisti kaasa aidanud. Lühidalt võiks seesugust võimu võimutsemist kirjeldada Foucault’st lähtuvalt järgnevalt: „ta (võim) ei varja ega maskeeri midagi, ta näitab ennast pisimate detailideni ulatuva türanniana ja oma eksistentsi „õigustab” kõlbelises raamistikus: tema toores türannia ilmneb seeläbi kui Headuse ülemvõim Kurjuse üle” (Foucault 2011: 176). Eestlase vaenlasekuju on ajaloo jooksul (erinevaid vallutajaid ja okupatsioone ei jõua ajalooõpikutest üles lugedagi) olnud n-ö paljas ja nähtav (võõras rahvas, usk, ideoloogia), funktsioneerides allutatute suhtes ennekõike füüsilise ja vägivaldse repressioonina.

Olenevalt kultuurilisest kontekstist on niisugusele võimu türanniale püütud siinmail vastu seada erinevaid diskursusi. Meenutame kas või Jakob Hurda maksiimi väiksest rahvast, kes peab vaimult suureks saama. See tõi 19. sajandi keskpaigas esimesel ärkamiseajal eestluse ideoloogilistesse enesekirjeldustesse opositsiooni võimu ja vaimu vahel, kusjuures viimane liige siin paarikus on tavapäraselt mõistetud kui positiivne ja tõediskursust tootev. Kuid kas see tavaarusaamale ilmnev vaimu neutraalne ja võimule vastanduv käsitlus on ikka nii süütu, kui seda tahetakse näha? Laias laastus just seda küsib Michel Foucault eesti keelde tõlgitud artiklikogumikus „Teadmine, võim, subjekt”. Raamat koondab Foucault’ erinevatest loomeperioodidest pärit artikleid, intervjuusid, dialooge ja vestlusi, mis kõik keskenduvad nende kolme pealkirjas antud mõiste ümber. Keskkel kohal on arusaam, et ei teadmine, võim ega subjekt ega nende erinevad ilmingud pole midagi üksteisest eraldiseisvat, vaid eksisteerivad sotsiaalses koos üksteisega läbipõimunult. Pole olemas teadmist ilma subjekti ja selle-

² Artikli valmimist toetas ETF teadusgrant 8804 „Võimusuhte ja poliitilise kommunikatsiooni semiootilise analüüsi perspektiivid”.

poolse võimusuhteta ega subjekti ilma teadmiseta, mis samuti kehtestab teatavad võimusuhted ühiskondlikus läbikäimises. Selles raamistikus saab Foucault' jaoks eriti oluliseks küsimus tõe olemuse järele, kuna just tõe ümber koondub subjekti, võimu ja teadmise probleemistik (Tamm 2011: 394). Ei saa olla mingit võimuteostamist üksnes karistuspraktikate kaudu ja ilma igasuguste tõediskursuste taotluste. Ja teisalt, võim ei ütle ainult „ei”, vaid produtseerib asju, tekitab naudingu, loob teadmist, toodab diskursusi (Foucault 1980: 30). Võimu toimumismehhanismid ei toetu enamasti mitte õigusele, seadusele ja karistamisähvardusele, vaid tehnikale, normaalsust väljendavatele ideaalidele ja mitmesugustele kontrollmehhanismidele.

Seega, eeltoodud vastandus võimu ja vaimu vahel ei ole sugugi kerge valik halva (mõistetuna võimu tunnusena) ja hea (mõistetuna vaimu tunnusena) vahel. Siin tulekski esmalt tähele panna, et kui Foucault räägib võimust, siis ta räägib ennekõike võimusuhtest. Suhe saab aga olla kahe elemendi vahel, mis teineteist vastastikku mõjutavad. Ühiskonnas elamine tähendab igal juhul elamist niisugusel viisil, et oma tegevusega (tegevuste ilmnemiste spekter on mõistetud avarana: tavalisest verbaalsest kommunikatsioonist kuni muusikani) oleks võimalik toimida teiste tegevustele (Foucault 2011: 303). See eeldab, et *teist* (seda, kelle üle võimu teostatakse) lõpuni tunnustatakse ja sallitakse kui tegutsevat subjekti; ja et võimusuhte ees avaneks terve võimalike vastuste, reaktsioonide, tagajärgede ja väljamõeldiste väli (samas, 298). Eelnimetatud võim pole mingi suhe, vaid paljas ühe poole vägivald teise suhtes. Siin võim ei kehtestu subjekti üle tegevuste valikuid suunava suhtena (nagu võimusuhte korral), vaid vahetult kehale rakenduva represseeriva sundusena. Võimusuhted ilmnevad seega ennekõike riigikorraldustes, mida meil tavatsetakse nimetada demokraatlikeks. Kuigi tuleb osutada, et ka totalitaarrežiimide puhul pole olemas suletud totaliseeritud diskursusi, ka seal esinevad omad võimusuhted ja omad võitlused, mida üksnes totaalse tsensuuri tingimustes õnnestub avalikus tekstiringluses homogeensetena esitada.

Deemose poolt valitsetud saamine on esmapilgul vastuolu definitsioonis: kui kõrgema võimu kandja on rahvas, siis rahvahulka kuulumine peaks ideaalis võimu võimutsemise taandama ja võimuküsimus lahene-ma. Nüüdisaegsetes ühiskondades on tegemist esindusdemokraatiaga, kus kõikvõimalikud riiklikud institutsionaalsed praktikad viiakse läbi esindusprotseduuri kaudu. Reformid teostuvad alati läbi esindamise, mistõttu on siin varjul *meie* sulandumise võimalus *mina* tahteks. Kuid nagu ütleb prantsuse keeleteadlane Émile Benveniste, on *meie* hoopis erilist tüüpi ühisus, mis tugineb liikmete mitteekvivalentsusele: *meie* ei koosne erinevate *minade* mehhaanilisest liitmisest, vaid *meies* on alati domineeriv *mina* kui lausumise subjekt ja see *mina* alles loob selle *meie* (Benveniste 2002: 268–269). Sest *meie* ei räägi, vaid *meie* eest räägib

alati kellegi mina. Benveniste'i jaoks oli just keel see ainumas paik, mis pakub kommunikatsioonis vahendeid subjekti ilmnemiseks (Benveniste 223–227). Siit alguse saanud diskursuseuuringute traditsioon (mõjutanud oluliselt ka Foucault' mõtlemist) on keskendunud just nende lingvistiliste eristuste analüüsimisele, mis toodavad ühiskondlikke suhteid, sealhulgas võimussuhteid. Rahvas ei räägi, vaid rahva eest räägib keegi. Seetõttu peab Foucault oluliseks rõhutada, et üksnes siis, kui inimesed hakkavad tegutsema ja rääkima iseenda nimel, ei vastanda nad ühte esindamist teisele, ei taha esindada rahvast, ei vastanda uut esindamist võimu väärale esindamisele, – sel juhul on võimalik subjekti emantsipatsioon tänapäeva ühiskonnas (Foucault 2011: 181, 183).

Selle äratundmisega tõusis Foucault' jaoks üha enam esile võimusuhte autonoomsuse probleem. Kuna inimsubjekt on asetatud tootmissuhtesse ja tähistussuhtesse (ja see on ju selge, kuna tootmissuhte kaudu taastoodetakse kas või kõige elementaarsemal tasandil tootjat, ehk siis inimest ennast ja needsamad inimesed on omavahel sotsiaalses läbikäimises elavad olendid), siis on ta asetatud ka võimusuhtesse. Kui esimeste jaoks olid uurimisvahendid olemas – tootmissuhteid uurib majandusteadus, tähistuspraktikaid lingvistika ja semiootika (samas, 278), siis võimuprobleemi teoreetiline mõtestamine tugines 1970ndatel – 1980ndatel peamiselt õiguslikel (mis legitimeerib võimu) ja institutsionaalsetel (mis on riik) mudelitel põhinevatel mõtlemisviisidel. Veel nähti võimu ja poliitika suhet peamiselt majandusliku konkurentsi terminites kui *poliitikute võitlust valijate häälte pärast võimu saavutamise eesmärgil* (Schumpeter) või seostati poliitikat mingite *avalike eetiliste normide poolt reguleeritud interaktsiooniga* (Habermas). See aga tähendas ja tähendab poliitikaanalüüside *mainstream*'i tasandil paljuki veel tänagi, et võimu kontseptualiseeritakse niisugustes teoreetilistes raamistikutes ontoloogilises plaanis kui asja. Asjadele on eripärane, et vähemalt põhimõtteliselt nad „jaotuvad” ühel või teisel viisil, nad on distributeritavad ehk siis teisisõnu: võib rääkida asjade „omamisest” või „mitteomamisest” – ja on võimalik tõmmata selget piiri nende üksuste vahele, kellel/millel on vastavaid asju ja nende vahele, kellel/millel *ei ole* (samas, 198).

Elnimetatud lähenemised jätavad aga vastamata peamisele küsimusele: kuidas võimusuhe kehtestub? Foucault'le pakub ennekõike huvi, kuidas võim toimib ja kehtestub suhtena. Ei ole olemas niisugust asja nagu võim üldse, ei ole võimu, mis eksisteeriks globaalselt, ühe massiivina või hajutatud olekus, koondunult või jagunenult, võimusuhe eksisteerib üksnes niivõrd, kuivõrd ühed seda teiste peal teostavad, ainult niivõrd, kuivõrd see avaldub teos (samas, 297). Ehk veel täpsemalt määratleb võimusuhte asjaolu, et selle toimelaad ei mõju vahetult ja otseselt inimesele, vaid nende tegevusele: olgu võimalikele või tegelikele, tulevastele või praegustele (samas, 298). Vägivallasuhe

mõjutab keha või asju: see sunnib, painutab, purustab, hävitab või lõikab ära kõik võimalused; selle vastaspooluseks saab olla üksnes passiivsus (samas, 298).

Ühes oma viimaseks jäänud essees „Subjekt ja võim” ei püstita Foucault nüüdisaja peamise poliitilise, eetilise, sotsiaalse ja filosoofilise probleemina mitte võimalust, kuidas vabastada indiviid riigist ja selle institutsioonidest. Pigem tahab Foucault eksplitseerida, kuidas vabastada iseendeid nii riigist kui ka seda tüüpi individualiseerimisest, mis on koos riigiga meile mitme sajandi jooksul peale surutud (samas, 291). Uued subjektiivsuse vormid pole enam universaalsed, vaid individualised ja hajutatud. Neid võitlusi ei peeta enam universaliseerimisprotsesside (näiteks terve töölisklassi vabastamine kapitalistide ekspluateerimise alt) nimel, vaid vastupidi, individuaalsusprotsesside nimel. Peavaenlase asemel on tulnud lähivaenlane, kuna võitlused on ja peaksid olema suunatud inimesele endale kõige lähemal asuvate võimuinstantside suunas (samas, 283). Nende sihiks on võimuavaldumised kui niisugused, seega ennekõike mitte valitsuste, vaid teadmiste, pädevuste ja kvalifikatsiooni privilegeeritud staatuse vastu. Jõuvahekorrad on imamendtsed igale valdkonnale, milles nad toimivad, ning need võimusuhted leiavad üksnes oma üldise ülesehituse või institutsioonilise kristalliseerumise riigiaparaadis, seaduste kehtestamises või ka sotsiaalses hegemonias (Foucault 2005a: 101-102).

Lõpetuseks võiks lõõpivalt pärida, kuidas fukooliku võimukäsitluse valguses paistab äraleierdatud vastandus ülikoolilinnast Tartust, mis seisvat vaimukantsina vastu Tallinna võimutsentrumile. Võib-olla tuleks poliitikaanalüüside teravik ümber suunata ja uurida, kuidas traditsiooniliselt sõltumatu tõe instantsina mõeldud ülikool ja kõrgharidus tervikuna toodab paratamatult ka võimusuhteid. Sest nagu Foucault tabavalt „Diskursuse korras” märgib: „tõene diskursus ei saa oma universaalsusele pretendeeriva kehtivusnõude tõttu tunnistada subjektiivset tõetahet, mis teda läbib; tõetahe omakorda on selline, et tõe, mida ta taotleb (võimusuhte kehtestamist), varjab ta vältimatult meie eest” (Foucault 2005b: 17–18).

Kirjandus

- Benveniste, Émil 1971. *Subjectivity in language. Problems in general linguistics*. Florida: Miami University Press.
- 2002. *Общая лингвистика*. Москва: YPCC.
- Foucault, Michel 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and other Writings, 1972–1977*. New York: Pantheon.
- 2005a. *Seksuaalsuse ajalugu I*. Tallinn: Varrak.
- 2005b. *Diskursuse kord*. Tallinn: Varrak.

- 2011. *Teadmine, võim, subjekt. Valik räägitust ja kirjutatust*. Tallinn: Varrak.
- Tamm, Marek 2011. Teadmine, võim, subjekt: Michel Foucault' töö ajalugu. — Foucault, M. *Teadmine, võim, subjekt. Valik räägitust ja kirjutatust*. Tallinn: Varrak, 393–428.

Biopoliitika kui võim elu üle ning kui elu enese-võim³

Ott Puumeister

Roberto Esposito „Bios: Biopolitics and Philosophy”. Tõlkinud Timothy Campbell. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008.

Biopoliitika on praeguseks saanud üheks poliitikafilosoofia ja -teooria põhimõisteks, kuid – nagu selliste mõistetega sageli juhtub – selle tähendusväli on niivõrd hāgustunud, et mõnelgi juhul on keeruline tõmmata piiri bio- ja „tavalise” poliitika vahele. Näiteks Giorgio Agamben (2009: 12) kirjutab: „*biopoliitilise keha tootmine on suveräänse võimu algne tegevus*”. Kõige lihtsamalt öelduna tähendaks biopoliitika inimeste elu poliitilist tootmist – kuid kas mitte igasugune poliitiline tegevus ei hõlma inimeste elu kujundamist, tootmist ja mõtestamist? Võib ka öelda, et biopoliitika algab hetkest, kui hakatakse sekkuma loomulikkuse, looduslikkuse tasandil ehk kui poliitilise praktika keskmesse asetatakse inimese keha, käitumine ja psüühika.

Roberto Esposito küsib oma raamatus „Bios: Biopolitics and Philosophy” veidi sügavamale minnes: millise loogika alusel ühendatakse elu ja poliitika; milline on selle suhte struktuur, mis seob neid mõisteid omavahel – ja justkui loomulikult, nii et me tänapäeval ei suuda ennast enam sellest suhtest välja mõelda? Ning millised võimalused oleks sellest valitsevast struktuurist väljumiseks: milline näeks välja positiivne biopoliitika, mis ei allutaks elu poliitikale, vaid võtaks aluseks elu enese võimed poliitika korraldamiseks?

Esposito läheneb neile küsimustele filosoofilisest vaatepunktist, uurides, millised on inimese politiseeriva tegevuse mõttelised alused. Ta ajab hoolikalt mõiste *biopoliitika* ajaloolisi jälgi 20. sajandi algusest tänapäevani ning joonistab välja genealoogia, mis võis viia selle mõiste kujunemiseni.⁴ Teekond viib läbi Hobbes'i, Locke'i, Nietzsche, Heideggeri kuni Michel Foucault'ni, kes on peamine biopoliitika tänapäevase määratlemise juures. Foucault' käsitlusega aga ei taha Esposito rahule jääda; ta leiab, et see on liialt ambivalentne ja muudab

³ Artikli valmimist toetas ETF teadusgrant 8804 „Võimusuhte ja poliitilise kommunikatsiooni semiootilise analüüsi perspektiivid”.

⁴ Esimesena kasutas mõistet *biopoliitika* rootslane Rudolph Kjellén 1920. aastal oma raamatus „Grundriss zu einem System der Politik” (Leipzig: Rudolf Leipzig Hirzel). (vt Esposito 2008: 16–17)

täpse määratluse võimatuks. Seetõttu pakub ta välja *immuunsuse paradigma* käsitluse. Immuunsuse paradigmale vastandumise kaudu jõuab Esposito ka positiivse biopoliitika filosoofiliste aluste väljapakumiseni – uudse poliitilise elufilosoofia sissejuhatuseni. Järgnevalt aga ei aja ma koos Espositoga biopoliitika jälgi, vaid üritan vaadata, kuidas ta suhestub nii Foucault’ga, kellega Esposito tegeleb eksplitsiitselt, kui Giorgio Agambeniga, kellele ta küll viitab, kuid varjatult – ehk vaatan, millised suhted on Esposito käsitlustel kahe teise olulise biopoliitikast mõtlejaga.

Enne kui edasi liigume, oleks aga ehk mõistlik välja tuua biopoliitika ja biovõimu eristused, mida siin edaspidi kasutan: 1) Foucault’ enese jaoks ei ole *biovõim ja -poliitika* selgelt eristuvad mõisted, ta kasutab neid tihti sünonüümsena; biovõim/-poliitika moodustavad ühtse kontseptuaalse terviku, mis eristub nii suveräänsusest õigusest kui distsiplinaarsest võimust⁵; 2) Derek Hook (2010: 227), lugedes Foucault’st välja teatavaid mustreid, määratleb biopoliitika kitsalt valitsemispraktikatena (riigipoliitilisel tasandil) ning biovõimu kui igasugust sekkumist inimese elu tootmisse; biopoliitika on siin üks biovõimu vorm; ja 3) Esposito jaoks on biopoliitika elu nimel teostatav poliitika ehk positiivne praktika ja mõtteviis; biovõim on elu allutav praktika.

Immuunsus kui biovõimu struktuur

Foucault’le omistab Esposito „biopoliitika mõistatuse” – biopoliitika on nii elu hooldamine, edendamine kui ka eitamine: bio- ja tanatopoliitika jooksevad kokku ühe mõiste alla ning nende eristamine ei ole enam võimalik. Foucault’ jaoks on elu eitamise õigus seotud suveräänsusega, mis 19. sajandil mitte ei asendata, vaid läbistatakse uue valitsemisõiguse poolt. „Suveräänsuse õigus oli võtta elu või ellu jätta. Ning nüüd kehtestatakse uus õigus: õigus elama panna ja surema jätta” (Foucault 2004: 241). Biopoliitika eristub suveräänsusest, kuid samas ka distsiplinaarsest võimust, mis on suunatud üksikutele kehadele, keskendub indiviidile: „Erinevalt distsipliinist [...] ei ole uus mittedistsiplinaarne võim rakendatud mitte inimesele kui kehale, vaid [...] inimesele kui elusolendile; viimaks, kui soovite, inimesele kui liigile” (samas, 242). Inimkeha „anatoomia-poliitika” kõrvale tõuseb „inimrassi biopoliitika” (samas, 243). Kuid kas distsipliin ei ole samuti mitte biovõim, mis kujundab inimest, sekkub tema ellu ning toodab kehaliste praktikate kaudu teatud võimeid?

⁵ Vt suveräänsuse õiguse (seaduse), distsiplinaarse võimu ja turvalisuse mehhanismi kohta täpsemalt nt Foucault 2009, 18. jaanuari loeng.

Foucault järgi ongi biovõimu alla võimalik paigutada väga erinevad elu ja võimu suhted; biovõim ei ole sugugi vaadeldav ühtse struktuurina, haaratav ühe definitsiooniga. Nii ei ole tema töid lugedes sugugi võimalik avastada seda *loogikat*, mille abil inimese elu politiseeritakse, mistõttu on mõistetav, et otsides *ühte* spetsiifilist suhet, mis ühendaks *bios*'e ja *nomos*'e, elu ja poliitika, tuleb Foucault' käsitlus ületada, sellest kaugemale minna. Esposito üritab biovõimu struktuuri tabada, kontseptualiseerides *immuunsuse paradigma*, milles inimese elu muutub valitsetavaks poliitiliseks kehaks, valitsetavaks poliitilise keha kaudu – ehk sellega ühtseks ja selle keskpunktiks. „Kui suveräänses režiimis⁶ ei ole elu midagi muud kui (üle)jääk, päästetud elu võtmise õiguse käest, siis biovõimu režiimis haarab elu keskse koha, surm aga konstitueerib selle välise piiri” (Esposito 2008: 34). See aga ei tähenda, et suveräänne õigus oleks kadunud; samamoodi nagu Foucault'l, on ka Esposito jaoks suveräänne ja biovõim kooseksisteerivad. Esposito aga toob nii elu võtvad kui elu tootvad praktikad ühtse immuunsuse paradigma alla.

Immuunsus on poliitilise keha sisemine omadus, mis muutub eneseaituseks; biopoliitika, mis muutub biovõimuks. Immuunsus, mille algseks eesmärgiks on elu kaitsta, toob poliitilisse kehasse sisse „sellesama patogeeni, mille eest ta (poliitiline keha – autori märkus. *O.P.*) soovib ennast kaitsta” – niisiis muutub poliitika antinoomiliseks, iseendale vastanduvaks (samas, 46). *Immunitas* kaitseb inimest sellesama *communitas*'e eest, milles poliitiline eksistents peab toimima.⁷ Kuidas täpsemalt? „[I]mmunitas paljastatakse kui negatiivne või puuduv (*privativa*) *communitas*'e vorm. Kui *communitas* on suhe, mis, sidudes selle liikmed vastastikuse andmise kohustusega, ohustab individuaalset identiteeti, siis *immunitas* on sellest kohustusest vabastamise (*dispensatio*) tingimus – ja seega kaitse *communitas*'e eksproprieerivate omaduste vastu” (samas, 50). Immuunsus on paratamatult seotud indiviidiga – mõistetud kui üksik, jagamatu, piiritletud ja fikseeritud tervik, iseenesega identne üksus. Immuunsus taastab indiviidi piirid, mis ühtsuse poolt ohtu seati (samas).

Immuunsus on seega ühisuse „mitte-olemine” ja ühtsuse „mitte-omamine” (samas, 52). Rajades poliitilise korra identiteetidele, võttes aluseks keha kui jagamatu terviku, oleme paratamatult kirjutanud

⁶ Foucault (2004: 43) kirjutab, et suveräänsus on see, mis loob poliitilised suhted valitsetavate subjektide vahel. Ehk suveräänsus loob seadused, mille piiresse poliitilises kogukonnas tuleb jääda; ei keskendu mitte inimesele, vaid tema käitumisvälja määratlemisele.

⁷ „*Bios*'ele“ eelnevad ja sellega ühtse terviku moodustavad teosed kannavad järgmiseid pealkirju: „*Communitas. Origine e destino della comunità*” (1998) ja „*Immunitas. Protezione e negazione della vita*” (2002).

ennast immuunsuse paradigmasse, millel on oht muutuda autoimmuunseks. Modernne poliitika on Esposito järgi just immuunne; modernne vabadus, subjekt, kogukond – kõik põhinevad jagamatu keha kaitsel. Seetõttu ei ole võimalik positiivset biopoliitikat mõtestada (rääkimata teostamisest), lähtudes immuunsuse paradigmast: elu kaitsset ja hoolt otsitakse samade võimude juurest, mis takistavad selle arengut. „Modernne vabadus kindlustab indiviidi teiste sekkumise eest vabatahtliku allumise kaudu suuremale korrale. [...] vabaduse idee pööratakse selle vastanditeks: seaduseks, kohustuseks ja põhjuslikkuseks” (samas, 72). Ühesõnaga, vaba inimene ollakse vaid siis, kui allutakse seadustele, mis kinnitavad inimese kodanikuna; vaba ollakse vaid siis, kui ollakse iseenesega identne ning teistest eraldatud, *communitas*’est immuunne.

Suveräänsus kui biopoliitika struktuur

Jõuame nüüd ringiga tagasi suveräänsuse mõiste juurde, millest Foucault tahtis vabaneda, et analüüsida võimutehnikaid, mis ei allu juriidilisele mudelile. Esposito ütleb, et „[s]uveräänsus on indiviidide ühisuse mitte-olemine, nende desotsialiseerituse poliitiline vorm” (samas, 61). Tema järgi võib suveräänsust mõista kui immuunsuse paradigma äärmuslikku väljendust ja täideviimist: poliitilise keha enesekaitsset ohtlike elementide eest, mida on keha säilimise nimel õigus surma saata.⁸ Suveräänsus põhineb kindlal struktuuril, see tuleneb immuunse keha tootmisest: „[I]ga kord, kui keha mõtestatakse poliitilistes terminites või poliitikat kehalistes terminites, toodetakse alati immuunsuse lühiühendus, mis sulgeb „poliitilise keha” enesesse, vastanduma omaenese väljaspooldsusele” (samas, 158). Siin näeme juba Esposito sarnasust Agambeniga, kes samuti üritab välja joonistada biopoliitilise võimu loogikat või struktuuri.

Agamben selgitab biopoliitikat just suveräänse erandi struktuuri kaudu, mis on oma iseloomult „väljaarvav sissearvamine”: inimene arvatakse poliitilisest korrast välja, kuid just selle kaudu on võimalik tema üle võimu teostada. Näiteks postuleeritakse inimese loomulik olemus, mis jääb justkui poliitilisest ruumist välja, kuid samal ajal pannakse see kokku langema tema kodanikustaatusega: „[I]nimene on kodaniku koheselt kaduv eeldus (mis ei tohi õigupoolest sellisena kunagi päevavalgele tulla” (Agamben 2009: 139). Seega suveräänne erand mitte lihtsalt ei kehtesta piire, vaid ähmastab neid: inimene on lahutamatu bioloogiline ja poliitiline, kuid just selle väljaarvava sisse-

⁸ „Surma saata” ei tähenda mitte ainult tapmist, mõrvamist, vaid ka väljaheitmist, vangistamist, institutsionaliseerimist, õiguste ja kodanikustaatuse äravõtmist jne.

arvamise kaudu on tema poliitiline elu võimalik taandada bioloogiliseks eksistentsiks (nt inimene on vaene seetõttu, et tal madal IQ; ta on poliitiline vaenlane seetõttu, et ta on tumedanahaline jne). Palja elu (ohverdatav, tapetav, täielikult võimule allutatud elu) tootmine on võimalik seetõttu, et inimese ühiskondlik, poliitiline, kultuuriline identiteet taandatakse bioloogilisele eksistentsile või aetakse sellega segamini.⁹

Agambeni suveräänne erand ja Esposito immuunsuse paradigma toetuvad sarnasele alusele: ühtse poliitilise terviku – keha – loomine seostub paratamatult ebastabiilsete, sellesse kehasse mittekuuluvate elementide välistamisele: terviklik poliitiline keha toodab elu, mida on võimalik surmata. Kuid kas see on biovõimu algne tegevus või viimane piir? Kas suveräänne erand ei ole mitte tulemus, milleni viivad konkreetset poliitilised inimese elu vormivad praktikad, mis ei piirdu sugugi totaliseeriva immuniseerimisega, vaid ulatuvad sellest struktuurist palju kaugemale? Siin oleks ehk kasulik mõelda selle peale, kuidas kasutada Foucault' analüüsitud konkreetsete võimuvormide uurimist. Seades eesmärgiks parandada ja edasi arendada Foucault' tööd, see lõpule viia, on nii Esposito kui ka Agamben biovõimu taandanud ühtsele struktuurile: biovõim abstraheritakse kas poliitilise terviku kaitsemehhanismiks või elu üle otsustamise õiguseks. „Laagri analüüsi transformeerimine poliitilise ruumi figuuriks tundub tulemuseks andvat üsna reduktiivse paradigma. Poliitiline ruum, laagri poolt normaliseeritud, taandatakse spetsiifiliseks võimu praktiseerimise viisiks – elu väärtuse üle otsustamiseks” (Genel 2006: 57). Selle asemel, et vaadata, kuidas võimumechanismid jõuavad selle otsuseni, kuidas toodetakse seda „normaalset” ja poliitilisse kehasse sobivat elu, vaadatakse kõiki võimuakte ühtse struktuuri alusel.

Vastupanu kui dünaamiline määratlematus

Kui võtta biopoliitika aluseks ühtne poliitilise keha või suveräänse otsuse struktuur, jõuame üsna loogiliselt välja vastupanuvormideni, mis

⁹ Üheks näiteks võib tuua Trayvon Martini tapmise 2012. aasta märtsis. Nooruk tapeti naabrivalvuri poolt, kes kasutas igapäevaolukorras eriolukorralist profileerimist; kasutas isiklikku „mikro-suveräänsust”, taandamaks mustanahaline kapuutsi kande noormees paljaks kehaks, kes tuleb heaolu nimel kõrvaldada. Palja elu väärtusetust võimude jaoks kinnitab ka asjaolu, et tapja, George Zimmerman, jäeti vahistamata: tegu kuulutati enesekaitseks. Samas, seesama paljas elu võib osutada võimekaks vastupanupunktiks, millele ehitada uut ühtsust, mis astub välja suveräänsusstruktuurist: vahistamatajätmisele on järgnenud tohutud protestilained; moodustunud on spontaanne ühtsus, mis ei põhine võimu poolt tunnustatud abstraktsel identiteedil.

viitavad dünaamilisusele, fikseerimatusel, olemusetusele – omadused, mis muudavad elu üle otsustamise võimatuks. Staatikale vastandatakse dünaamika ning süsteemile süsteemiväline, sündmuslik. Agambeni jaoks on selline vastupanuline eluvorm *mistahes singulaarsus*, mis on oluline ükskõik millises oma eluavalduses (Agamben 2005: 1). Mistahes singulaarsus ei põhine olemusel, vaid fundamentaalsel kommunikatiivsusel, inimese keelelisusel kui sellisel (mitte konkreet-sel, partikulaarsel keelel). Keelelise/kommunikatiivse potentsiaalsuse alusel on võimalik luua olemusetut ühtsust, mitte abstraktsetel identiteetidel põhinevat kogukonda. Mistahes singulaarsust ei ole seega võimalik taandada ühekski konkreetseks eluvormiks, vaid see avaldub igas oma aktis suhtega oma potentsiaalsusse. „Puhas ühisus (kommuni-keeritavus) õõnestab iga olemasoleva kogukonna pretensiooni olemus-likule eraldatusele, sest näitab, kuidas kõigi identiteetidest lähtuvate sisse- ja väljaarvamise kriteeriumide aluseks on tegelikult keel, mitte mingi keeleväline olemus/essents; see aga tähendab, et iga antud sisse-või väljaarvamist (ehk jagunemist (*divisione*)) saab keele kaudu seada kahtluse alla algse kommunikeeritavuse ja ühisuse (ehk koos-jagamise (*con-divisione*)) nimel” (Monticelli 2012: 157). Just oma *võimetuse* kaudu saada täielikult määratletud, omandada olemust, näitab mistahes singulaarsuste olemusetu ühisus biopoliitiliselt loodud abstraktsete identiteetide kehtimatust. Võimetus saada fikseeritud (olemuse keelelisus, erinevus iseenesest) näitab fikseerimisaktide illegitiimsust.

Üsna sarnaselt Agambeni singulaarsustega postuleerib Esposito im-muunsuse paradigmale vastupanuvormina *ihu* (*chair* – Merleau-Ponty’lt laenatud mõiste), mida on võimatu taandada kehale. „Eksistents ilma eluta on ihu, mis ei kattu kehaga; see on keha osa või tsoon, keha membraan, mis ei ole kehaga samane, vaid ületab selle piirid või on keha sulgemisest lahutatud” (Esposito 2008: 159). Kehana määratletud poliitiline eksistents on määratud enesesse sulguma ja selle kaudu muutuma autoimmuunseks, ennasthävitavaks. Ihu aga on aktiivne suhestumine maailmaga, teistega; see on keha avamine. „Nii meie kui Merleau-Ponty jaoks tähistab maailma ihu selle topelduse (keha enesesse sulgumise – autori märkus. *O.P.*) lõppu ja ümberpöörämist” (samas, 161). Siit leiame aluse, millele võiks toetatud tõeline *communitas* (samamoodi nagu Agambenil): inimese potentsiaalsus, mis ei ole taandatud jagamatule, terviklikule, olemuslikule üksusele. Kuid erinevalt Agambenist näeb Esposito inimese potentsiaalsust rohkem *võimekusena* kui võimetusena. Kontseptualiseerides positiivse biopoliitika alust ihuna, toob Esposito veel mängu Spinozalt pärit *immanentse normi* mõiste: „Norm ei ole enam õiguste ja kohustuste subjektiivne ettekirjutaja nagu modernses transsendentalismis – võimaldades teha seda, mis on lubatud, ja keelates seda, mis ei ole –, vaid pigem sisemine modaal-sus, mille elu

omandab oma piiramatu eksisteerimisvõime väljenduses” (Esposito 2008: 185–186). *Ihu* ja *immanentse normi* mõistete kaudu omandab eksistents biopoliitilise võime korraldada oma elu vastavalt enese võimetele. Igal eksistentsivormil, olgu see kõrvalekalduv või defektne, on võrdne õigus elada oma võimaluste järgi (samas, 186). Iga elu on selles mõttes piiritu, määratlematu ja (potentsiaalselt) biovõimu kehtestatud piire ületav, neid lõhkuv.

Esposito „ihuline” eksistents keeldub seega samuti olemuslikkuse kaudu määratlemisest – elu ei saa olla taandatav bioloogiale –, kuigi omandab palju immanentsema vaatepunkti kui Agambeni mistahes singulaarsus. Kuid mõlemad – vastandudes vastavalt kehalisele jagamatu-sele ja abstraktsele identiteedile – kaugenevad individuaalsuse, jagamatu isiksuse põhistamisest vastupanuvormina. Individuaalsus – jagamatu subjekt – luuakse üheskoos poliitilise kehaga, mistõttu on vajalik uutmoodi ühtsus, mis toodaks uutmoodi subjektsust, uutmoodi eksistentsi.

Kokkuvõtteks ja edasiseks

Siin jäävad vastamata veel paljud küsimused. Ühe olulisemana näen juba viidatud asjaolu, et vaadates biovõimu kui struktuuri ning seades vastupanupunktiks dünaamilise, ennast normeeriva eksistentsi, jätame tähelepanu alt välja just selle, kuidas võim *kogu oma dünaamilisuses* ei ole samuti määratlev ühtse figuurina. Olles fikseerinud biovõimu, ei ole me veel täielikult avastanud selle (meie mudeldatud) *süsteemi välisteid* võimumehhanisme. Roberto Esposito on loonud tugeva sissejuhatuse elu positiivseks mõtestamiseks biopoliitilises kontekstis, luues eksistentsikuju, mis ei allu piiritlemisele. Kuid kas ei ole just seda piiritlevat võimu liiga ühtse tervikuna ja ühtse struktuuri alusel toimivana käsitletud?

Kirjandus

- Agamben, Giorgio 2005. *The Coming Community*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- 2009. *Homo sacer. Suveräänne võim ja paljas elu*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Esposito, Roberto 2008. *Bios: Biopolitics and Philosophy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Foucault, Michel 2004. *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975–76*. London; New York: Penguin.

- 2009. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977–78*. New York: Picador.
- Genel, Katia 2006. The Question of Biopower: Foucault and Agamben. *Rethinking Marxism* 18(1): 43–62.
- Hook, Derek 2010. *Foucault, Psychology and the Analytics of Power*. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan.
- Monticelli, Daniele 2012. Poliitika ja/kui sõprus. Agambeni mis-tahes-singulaarsused ja nende tulev kogukond. *Vikerkaar* 1–2: 149–165.

Ivar Puura jäljed semiootikas

20. juulil 2012 suri Ivar Puura – eesti paleontoloog ja intellektuaal. Ta tegevuste ja huvide seas oli koht ka semiootikal.

Ivar Puura sündis 23. aprillil 1963 Rakveres, aastal 1983 lõpetas ta Tartu Ülikooli geoloogia erialal. Tema esmaseks uurimisteenaks oli fossiilide morfomeetria, sealhulgas nende, kelle kuhjunud kodadest on moodustunud fosforiidilademed.¹⁰ Geoloogi teadmised viisid ta Eesti ökosüsteemi kaitsega tegelema, kaevanduste, gaasijuhtmete ja tuumajaa-made ohtlikkust põhjendama. Sealhulgas tööle tekstide ja kommunikatsiooniga, mis hädade ilmutumist võimaldavad või ohjavad. Samuti loodusharidusega, mille tasemest kodumaa hoid esmaselt oleneb. Tõepoolest kõige olulisemate asjadega.

Aastast 1983 hakkas ta osa võtma teoreetilise bioloogia kevadkoolidest. Seal temaga esmalt kohtusimegi. Ta oli nende kevadkoolide kõige püsivamaid osalisi ja tegijaid, hiljem peakorraldaja. Alates 1997. aastast oli ta ühtlasi Eesti Looduseuurijate Seltsi teoreetilise bioloogia sektsiooni esimees. Ta toimetas terve rea Schola Biotheoretica köiteid.

Ivar vedas, tutvustas ja arendas ideid, mis teadusharudevahelisel kesksed. Vaimustunud paleontoloog Stephen Gouldi teooriaist ja kirjutistest, Endel Tulvingu mälumõistmisest ja ajas liikumise ehk kronesteesia olemusest, Karl Ernst von Baeri arengubioloogiast ja Scott Gilberti eco-evo-devo-teooriast, tutvustas ta neid nii sõnas kui kirjas. Ta suutis kasutada väga rikast ja ilusat eesti keelt, mängeldes ja kujunditerohkelt.¹¹

Teoreetilise bioloogia kevadkoolides on ikka kõlanud semiootilisi ideid, ja võimalik, et sealt algas ka Ivari huvi selles suunas.

Ivar osales säravate mõtetega paljudel aruteludel. Ta esines semiootika sügiskoolis 2006 (ettekandega „Aeg, kronesteesia ja mälu”), Tartus novembris 2006 konverentsil „Semiootika piirid” (ettekandega „Tundmatu kodustamine”), 2009 ökosemiootika suveseminaril Soomaal (ettekanne „Looduse peegeldusest looduse väänamiseni: mudelid, müüdid ja manipulatsioon”), jmt.

Ivar oli tihti kohal ka neil õhtutel, kui semiootiline sõpruskond mu kodus võttis vastu mõnd Tartusse saabunud väliskolleeegi.

Ivari panus semiootikasse on seotud ka kahe termini kasutuselevõ tuga. Need on semiotsiid ja paleosemiootika.

Artiklist, kus ta semiotsiidi mõiste määratleb, siinkohal pikem tsitaat.¹²

¹⁰ Vt. Puura, Ivar; Kuk, Toomas 2009. Habras suhe loodusega teeb meid haavatavaks. [Toomas Kukke intervjuu Ivar Puuraga.] *Eesti Loodus* 1: 34–39.

¹¹ Ta ka kirjutas luuletusi, millest mõned on teinud lauludeks ja esitanud Õnne Päril (vt. <http://www.tarkvarastudio.ee/qnne/muusika/muusika.html>).

¹² Puura, Ivar 2002. Loodus meie mälus. *Eesti Loodus* 11: 24–25, 25.

Looduse mitmekesisus on pöörane. Iga elusolend, olles osa suurest tervikust, kannab endas mälestusi miljardeist evolutsiooniaastaist ning kehastab iseenda pikka ja paljus veel avastamata saamislugu. Asendades ürgse looduse lausaliselt tehiskeskkonnaga, läheb kaduma rohkem kui loodus bioloogilises tähenduses. Inimese käe läbi hävib miljoneid lugusid miljardite seostel ja variatsioonidega. Looduse rikkalik märgiline maailm asendatakse millegi palju vaesemaga. Toimub miski, mida ei ole liiga ränk nimetada semiotsiidiks.

Semiotsiidi all mõistan ma olukorda, kus kellegi pahatahtlikkuse või hoolimatuse tõttu hävitatakse kellegi teise jaoks tähendusrikkaid märke ja lugusid, röövides osa tema identiteedist. Argielus tuleb seda sageli ette ainelise või vaimse vägivalga vormina nii laste kui ka „suurte” hulgas: ähvardatakse hävitada või hävitatakse kellelegi tähendusrikkaid, armsaks saanud esemeid. Kultuurikontekstis on semiotsiid hauakambrite rüüstamine või muinsusobjektide hävitamine. Ka klassikaline looduskaitse kaitseb looduse üksikobjekte ühtaegu füüsilises ja märgilises tähenduses.

Kui semiotsiid on suunatud mõne rahva või inimrühma vastu, võib see avalduda ideoloogilise surve või pühaduseteotusena, millel on sageli seos füüsilise vägivalga või okupatsiooniga. Semiotsiidi ühte vormi – linguatsiidi ehk rahvuskeelte allasurumist – mäletame oma lähiminevikust ja näeme praegugi kõikjal ilmas. Semiotsiid on aset leidnud ka loodusrahvaste tootemite hävitamisel ja nende tõrjumisel kodusest märgimaailmast – põlistelt esiisade maadelt, võttes neilt kõik, mis üheskoos tähendab kodu.

Paleosemiootika on aga teema, millest alustatud ühisartikkel on seni veel pooleli. Mõistemääratlus olgu ometi sellest käsikirjast toodud: paleosemiootika on biosemiootika haru, mis uurib mineviku semiosfääre, märgisuhteid paleoökosüsteemides ning nende mõju järeltulevale semioosile.

Augustis 2007 kirjutas ta mulle: „Käia nii, et jäljed mida jätame on helged, ise peaaegu märkamatuks jäädes ...”

Tänumeeles

Kalevi Kull

KROONIKA 2011

Konverents „Zoosemiootika ja loomade representatsioonid”

4.–8. aprillini 2011 toimus Tartus, TÜ raamatukogus esimene rahvusvaheline zoosemiootika konverents teemal „Zoosemiootika ja loomade representatsioonid”. Konverentsi korraldasid TÜ semiootika osakond ja Eesti Semiootika Selts ning konverents oli osa ETF-i grand 7790 „Dünaamiline zoosemiootika ja loomade representatsioonid” tegevusest. Eesti on sääraseks algatuseks üsna loomulik koht, mõeldes Jakob von Uexküllil töödest johtuval biosemiootika ja zoosemiootika traditsioonile ning nüüdsele zoosemiootika õpetamis- ja uurimissuunale TÜ semiootika osakonnas.

Konverentsi korraldajad olid zoosemiootika mõistet avaralt defineerinud, avades lisaks semiootilistele ettekannetele platvormi ka teadusajaloolistele, filosoofilistele ning kultuurikriitilistele ettekannetele ning aruteludele. Ettekannete temaatiline mitmekülgus andis võimaluse kitsamatest huvidest lähtuvalt valida erinevate temaatiliste paralleelsessioonide vahel (nt loomad kirjanduses, kodustamine ja hübriidsed keskkonnad jt). Kokku oli seminaril üle 200 osavõtja.

Kutsutud külalistena pidasid konverentsil loengud **Colin Allen**, **Graham Huggan**, **Jesper Hoffmeyer** ja **David Rothenberg**. Biosemiootik Jesper Hoffmeyeri loeng puudutas semioosi evolutsiooni, keskendudes selle ühele kesksele seaduspärale – semiootilise agentsuse nihkumisele liigilt indiviidile, millega on Hoffmeyeri sõnul kaasnenud ka semiootiliste suhete osakaalu suurenemine liigisisestes ning liikidevahelistes suhetes. Kirjandusteadlane Graham Huggan kõneles tuntud briti loodusdokumentaalfilmide autorist David Attenborough’st. Oma ettekandes „Attenborough, kolonialism ja briti loodusdokumentalistika traditsioon” juhtis Huggan tähelepanu sellele, et Attenborough filmid on ühtaegu nii anakronistlikud kui nüüdisaegsed – koloniaalsed alatoonid on neis põimitud üleskutsetega vähendada inimkonna keskkonnamõju ning kaitsta veel säilinud metsikuid alasid. Filosoof ja muusik David Rothenberg kõneles sellest, kuidas kasutada muusikat mudelina loomade, lindude ja putukate kommunikatsiooni uurimisel. Rothenberg juhtis oma ettekandes tähelepanu sellele, et erinevate loomaliikide laulu või häälitustega väljendatud sõnumid võivad olla küll sarnased, kuid just väljendusviiside varieeruvus on see, millele enam võiks tähelepanu pöörata. Rothenberg tutvustas ka oma käimasolevat uurimistööd, milles ta kasutab muuskalist lähenemist, et täiendada statistilisi analüüse komplekssete linnulaulude uurimisel. Filosoof ja kognitiivteadlane Colin Allen keskendus oma ettekandes küsimusele, kas ja kuidas oleks võimalik uurida eri loomaliikide jagatud tähendusi ja representatsioone, pidades

silmas nende keskkonnasuhete ning kognitiivsete eripärade niivõrd suurt mitmekesisust.

Lisaks traditsioonilisele ettekannete osale toimusid konverentsi raames vestlusringid zoosemiootika tulevikust, loomaaedadest semiootilise keskkonnana, loomadest ja ökokriitikast. Zoosemiootika tuleviku teemalises ümarlauas arutati nii zoosemiootika ning selle lähidistsipliinide (biosemiootika, kognitiivne etoloogia jt) suhete üle kui ka zoosemiootika enda uurimisvälja ulatuse üle. Loomaaedade teemalises ümarlauas osalesid nii teoreetikud kui praktikud, arutledes loomaaia kui eripärase inimese ja loomade kohtumispaiga üle. Just viimasega seoses võiks ka zoosemiootika arvestava uurimissuunana loomaaedade arendamisse oma panuse anda. „Loomad ökokriitikas” ümarlauas vaadeldi loomade käsitlemist kahes teoreetilises raamistikus – lisaks ökokriitikale ka humanitaarteaduslikes loomauuringutes.

Konverentsi täiendasid lisaks doktorikooli intensiivseminar „Loomad, kultuur, keskkond” ning külaskäik Elistvere loomaparki, rääkimata mitteformaalsetest õhtustest vestlustest. Samuti oli konverentsi raames võimalik TÜ raamatukogus vaadata Tallinna Loomaaia loomaskulptuuride näitust. Konverentsi ettekannete põhjal peaks peatselt ilmuma zoosemiootika erinumber ajakirjas *Semiotica* ja artiklikogumik kirjastuses Rodopi. Kas algatus samal kujul ka järje leiab, ei tea, kuid Jesper Hoffmeyer'i loengu ideed laenates – kindlasti toimis ja mõjus see olulise impulsina indiviidide tasandil, millest võiks ühtlasi loota zoosemiootilise lävimise ja mõtte intensiivistumist teadusilmas.

Riin Magnus¹

Tartu semiootika suvekool 2011

Semiootika suvekoolide traditsiooni algatas Juri Lotman ning esimene suvekool toimus 1964. aastal Käärikul sekundaarsete modelleerivate süsteemide suvekoolina. Suvekoolid tegi eripäraseks, nagu osutas Vladimir Uspenski, eraldatud asukoht, demokraatlik õhkkond, osalejatevaheline võrdsus, mõttevabadus ning üritusi läbi viinud Juri Lotmani karismaatiline isiksus.

22.–26. augustini 2011. aastal Palmse mõisas toimunud Tartu semiootika suvekooli eesmärgiks oli seda traditsiooni ning erilist akadeemilise läbikäimise formaati taaselustada. Kääriku suvekoolidest lähtus ka seekordne peateema „Semiootiline modelleerimine” – modelleerivate

¹ Tänan Timo Maranit abi eest ülevaate koostamisel.

süsteemide kontseptsioon on ühelt poolt Tartu–Moskva koolkonna üks olulisemaid panuseid semiootikasse ja Tartu semiootika peamisi aluseid, teisalt üks kesksemaid ning eri uurimistasandeil esinev probleem semiootikas. Tartu semiootika suvekool kutsuski semiootikuid sellel teemal erinevatest vaatenurkadest arutama.

Kääriku suvekoolidele oli pühendatud ka seekordse kohtumise esimene päev, mil toimus Kääriku sekundaarsete modelleerivate süsteemide alastele suvekoolidele pühendatud konverents, kus aukülastajana osalesid Tartu–Moskva koolkonna esindajad **Boriss Uspenski, Boriss Jegorov ja Tatjana Tsiivjan**, Tartu semiootika esindajatena **Peeter Torop, Mihhail Lotman, Tanel Pern ja Tuuli Raudla**, slavistika professor ja Tartu–Moskva koolkonna uurija **Peter Grzybek** ning modelleerivate süsteemide teooria edasiarendaja, semiootika ja lingvistilise antropoloogia professor **Marcel Danesi**.

Vasakult: Mihhail Lotman, Boriss Jegorov, Boriss Uspenski ja Tatjana Tsiivjan.

Suvekooli järgnevatel päevadel käsitleti erinevaid semiootilise modelleerimisega seotud teemasid, nagu märgimudelid, modelleerimine metodoloogilise probleemina, diagrammilisest, kübersemiootilisest, kognitiivsest jne vaatenurgast ning arutleti paljudel muudel teemadel. Tartu semiootikute – **Kalevi Kulli, Ülle Pärli, Anti Randviiru, Timo Marani, Kaie Kotovi, Tiit Remmi, Katre Väli, Mari Nitra, Ave Pauluse, Terje Looguse, Viivian Jõemetsa ja Andreas Ventseli** – kõrval esinesid **Paul Cobley, Eero Tarasti, Marcel Danesi, Winfried Nöth, Göran Sonesson, Frederik Stjernfelt, Jesper Hoffmeyer** ja paljud teised. Kokku osales suvekoolis üle saja semiootiku ja semiootikahuvilise üle maailma.

Tartu-Moskva koolkonna liikmed Boriss Uspenski ja Tatjana Tsiujan.

Akadeemiliste ettekannete ja ümarlauaarutelude kõrval pakkus Palmse mõis oma äralõigatuses suurepärase keskkonda hommikusteks, lõunasteks ja hilisõhtusteks vabadeks vestlusteks, nii suutis Tartu semiootika suvekool osaliselt taasluua erilise semiootilise atmosfääri eraldatud asukohas, kus valitses mõttevabadus, demokraatia ja osalejatevaheline võrdsus.

Katre Pärn

Ökosemiootika suveseminar 2011

28.–29. juulini kõneldi ökosemiootika suveseminari raames juba kümendat korda nii kultuurilisse kui bioloogilisse ökosemiootikasse puutuvatest teemadest Toomas Tiiveli kodutalus Rutjal, mis asub mereäärses looduskaunis keskkonnas ja oli ühtlasi raamatu- ja filmikangelasest koera Dembli elupaik. Nagu seminarile kombeks, said kaasmõtlejad koos mõelda ja nautida vabadust magada telkides.

See kahepäevane koosviibimine oli pühendatud saksa bioloogile ja teaduskirjanikule Andreas Weberile, kelle raamatu „Alles fühlt“ eestikeelne tõlge „Kõik me tunneme“ ilmus vahetult enne seminari. Kuna

aukülalisel endal paluti koosmõtlemine sisse juhatada, oli seekordseks vestluskeeleks inglise keel, mis võimaldas sellele suvisele üritusele kaasata ka välistudengeid. Kuigi Weber oli sunnitud viimasel hetkel osalemisest loobuma, toimus esimese päeva hilistel õhtutundidel lõkkevalguse paistel ümber vana kännu ümarlaud, kus arutleti tema värske teose üle. Lisaks sai seminaril ette kantud mõtteid erineval ainesel, millest vaid mõned on: inimtunde laiendamine, loomade ökoloogiliste suhete mõjutajad, inimeste ja kalade kommunikatsioon.

Innustavate kõneluste kõrval käidi korduvalt nii jões kui meres suplemas, külastati kohalikku ravimtaimeaeda, avaldati austust Dembli haual ning nautiti jõeäärset Karepa Kalame talumuuseumi.

Nelly Mäekivi

Seminarisari „Semiosalong”

„Semiosalongi” seminarisari on Semiootilise Salongi nime all toimunud filmiõhtute sarja järeltulija, mida eristavad oma eelkäijast uus formaat ja uued korraldajad. 2011. aastal organiseerisid Semiosalongi Eesti Semiootika Seltsi abiga semiootikatudengid Piret Karro ja Rasmus Rebane, kes seadsid sarja eesmärgiks näidata semiootilise analüüsi mitmekülgset rakendatavust erinevatele kultuurinähtustele.

Iga seminari on kutsutud juhendama kas tegevsemiootik, kunstnik või mõne muu ala asjatundja. Semiosalongi sihtgrupiks on erinevate teadusalade tudengid ja õppejõud, aga ka ülikoolivälised inimesed, keda

paeluvad semiootika kui teaduse erinevad rakendusvõimalused; seminari-teema spetsiifikast huvitujad, kellel avaneb võimalus oma huviala üle semiootika nurga alt mõtiskleda; ning kõik teised, kes soovivad mõista, mis on semiootika ja kuidas see praktikas toimib. Seminaride õhkkond on taotluslikult mitteformaalne, et õhutada ideeringlust ja vaba arutelu. Semiosalongi eesmärk on hoida semiootiline analüüs lihtsa ja põnevana.

Semiosalongi esimesel hooajal, 2011. aasta kevadel, oli ettekandeid ühendavaks lüliks visuaalsemiootika perspektiiv. Toimus kümme seminari, mis keskendusid visuaalsetele märkidele ja süsteemidele. Tänavakunsti käsitleva avasalongi pidas Tartu Kõrgema Kunstikooli õppejõud ja kunstnik **Tiit Joala**, kes seostas tänavakunsti märkide laviiniga, mille keskel inimene ühiskondlikus ruumis liikleb, ning arutles selle ruumi esteetika üle Eestis ja mujal. Kirjanik ja mängulooja **Edvin Aedma** pidas ettekande reaalsuse modelleerimisest seoses mängimise ja mängude loomisega, toetudes Stefan Beysti mängimise ja imitatsiooni seoseteooriale. Kunstikriitik ja galerist **Indrek Grigor** analüüsis oma ettekandes (post)strukturealistliku teooria raamistikule toetudes Jaan Toomiku maalides ja muus loomingus korduvaid motiive. Arhitekt **Urmo Mets** pöördus tagasi avaliku ruumi juurde, kõneldes impamparhitektuurist ehk arhitektuurikeelee perifeeriast. Mets sidus seminari põhiprobleemistiku ümber küsimuse „Mida maja [struktuur] kommunikeerib?“. Seminarisarja selgroo murdis Eesti Kunstiakadeemia õppejõud ja kunstnik **Marco Laimre**, pidades tavapärase seminari asemel loeng-performance'i informatsiooni üha kiirenevast tulvast. Laimre loeng oli üks populaarsemaid, sundides hilinejaid end ukseavasse mahutama. Laimrele järgnes **Andrus Laansalu** biosemiootika sugemetega ettekanne, kus EKA ja TTK õppejõud lahkas sümbolilise märgitüübi ülekasutamise tagamaid. Laansalu tuletas meelde, et isegi semiootikuna on tähtis õppida bioloogiat. Kunstnik ja semiootikamagistrant **Kristin Orav** pidas möödunud õppeaasta tsükli ainsa ingliskeelse loengu, kõneldes immateriaalsest kunstist ja tajuja tähtsusest kunstis. Juristiharidusega kirjanik, kunstnik ja kultuurikriitik **Tanel Rander** tegi ettekande maastiku retoorikast. Rander tõstatas küsimuse, kas on võimalik luua maastikuga suhtlemise keelt – ürgkeelt, mis läbib ablooduse ja kultuuri vahelise piiri. **Gregor Taul**, kes oli just saabunud välisõpingutelt Venemaalt, andis ülevaate kunstist Peterburi tänavatel, selle linna visuaalsest olukorrast ja sellest, kuidas suhtuvad peterburilased linnaruumi ja tänavakunsti. Galerist ja kunstnik **Kaisa Eiche** pani Semiosalongi 2011. aasta tsüklile punkti eksperimentaalse sessiooniga, mis arutles keha ja keha piiride küsimuse üle tegevuskunstis. Sessioon lõppes Marina Abramovičist inspireeritud performance'iga, kus Eiche ja vabatahtlik publiku seast istusid vaibal vastastikku, andes teineteisele kõrvakiile, kuni üks kahest lõpetas.

Semiosalongi esimene, visuaalsemiotikale pühendatud hooaeg kujunes menukaks, kus kõige rahvarohkematel ettekannetel oli kuulajaskonnas üle 40 inimese, sealhulgas erinevate erialade tudengid, õppejõud ja teised kultuurihuvilised nii Tartust kui Tallinnast. Osales ka keskkooliõpilasi, mis näitab, et semiotikahuvilisi leidub ka noorema põlvkonna seas. Semiosalongi noortele korraldajatele näis, et üritus leidis Tartu haridus- ja kultuurimaastikul oma niši juba esimesel toimumisaastal. 2012. aastal jätkab Semiosalongi sari samas vaimus, ent eesmärk on püüelda mitteformaalsust minetamata suurema professionaalsuse poole.

Kokkuvõtted loengutest: <http://semiosalong.blogspot.com/>. Info Semiosalongi kohta: Piret Karro, piret.karro@gmail.com

Piret Karro

Semiotika sügiskool 2011 „Teos kultuuris”

5.–6. novembrini toimus Viljandis semiotika sügiskool „Teos kultuuris”, mida sellel aastal aitasid Eesti Semiotika Seltsil organiseerida Tartu Ülikooli semiotika osakonna kolmanda kursuse tudengid Maarja Vaikmaa ja Laura Kiiroja. Sügiskoolis keskenduti eeskätt kirjandusteoste intersemiotilisele tõlkele kultuuris, kuid juureldi ka üldisemalt kunstilise teose kultuuris eksisteerimisega kaasnevate aspektide üle. Viljandi Kultuuriakadeemia mustas saalis oli värvikate esinejate ettekandeid kuulama kogunenud peaaesjalikult semiotika osakonna üliõpilased ja õppejõud, kuid huviliste hulgas oli ka keskkooliõpilasi ja Kultuuriakadeemia üliõpilasi.

Esimesel päeval kuulati kultuuriakadeemia mustas saalis järjepanu seitset esinejat. Päeva avas **Kristiina Ehin**, kes luges publikule oma luulet ja proosat. Sumedas mustas saalis mõjus tema õrn luule esitamine publikule lummavalt. Kontrastsena eelmise esineja aistitavalet esitusele võttis selgehäälselt ja konkreetselt sõna **Loone Ots**, kes kõneles teemal „Tõsi, vale ja dramaturg: ajaloo sünni võimalustest”. Ots rääkis ajaloolise näitekirjanduse arengust Eestis, tuues näiteid nii enda kirjutatud kui ka teiste autorite sulest pärit tekstidest, pöörates sealjuures tähelepanu küsimusele, millest tänapäevases tekstiderohkuses üldse kirjutada ja kui palju jääb sealjuures alles ajaloolist tõde. Esimese sessiooni lõpetas **Urmas Vadi**, kes oli planeerinud vestelda Katre Väli ja Eva Lepikuga semiotika osakonnast. Ent inspireerituna Loone Otsa tõe ja vale küsimusest dramaturgias, esitas ta publikule hoopistükki oma uue teksti „Rudolf Allaberti testament”, milles kajastusid Vadi ja tema kunagise õppejõu vahelised suhted.

Pärast lõunasööki kultuuriakadeemia kohvikus alustas sügiskooli teist sessiooni **Jan Kaus**, kes rääkis teemal „Kas ja kuidas olla poole kohaga kirjanik”. Kaus vaatas kirjanikuks-olemise eri aspekte Eesti kultuuris nii kirjaniku kui ka kultuuribürokraadi vaatepunktist, lähtudes mõlemal juhul isiklikust kogemusest. Seejärel võttis sõna maalikunstnik ja semiootik **Rauno Thomas Moss**, kes tutvustas kuulajaskonnale maalikunstnik Francoise-André Vincent'i teose „Belisarios” (Pariisi Salongis aastal 1777) tagamaid. Moss pööras tähelepanu sellele, kuidas kunstiteose mingite kindlate kompositsiooniliste elementide esialgsed tähendused aja jooksul muutuvad ja on hilisematele vastuvõtjatele raskemini hoomatavad. Kolmandas sessioonis kõneles **Mari Niitra** lastekirjanduse intersemiootilisusest. Niitra ilmetas oma ettekannet näidetega eesti lastekirjandusest – nii raamatute, laulude kui ka filmikaadrite näol – ning publikul oli võimalus (taas)tutvuda tegelastega, nagu Lotte, Morten Viks, Lepatriinud ja Ruudi. Sügiskooli kavale pani ilusa punkti semiootika osakonna õppejõud **Ülle Pärli**, kes arutles teemal „Teose ülelugemine”. Pärli rääkis enda kogemustest Aleksandr Puškini „Jevgeni Onegini” lugemisel erinevatel eluperioodidel ning kehtas publikut lugema, aga ka üle lugema.

Päeva ja heade mõtete kinnitamiseks kinnitati seejärel ka keha rammusa boršiga. Öhtul mindi üheskoos meelt lahutama klubisse Rubiin, kus astusid üles Viljandi kultuuriakadeemia rahvatantsukollektiiv ning juudi/jazz/folk muusikat viljelev bänd, kes lava taga endale ka nime mõtles – Mix.

Sügiskooli teisel päeval toimus kokkuvõtlik avalik arutelu, mida modereeris **Mihkel Kunnus**. Arutleti keeleliste ja aistinguliste aspektide üle kommunikatsioonis ning tõdeti, et ka mitte-keelelised tasandid toimivad – vastupidiselt tavainimese arvamusele – samamoodi nagu keelelisedki. Samuti nenditi, et ilma popkultuurita poleks kõrgkultuuri. Sellest binaarsusest lähtudes kõneldi pisut ka kultuuripoliitikast ja veidi aega tagasi aktuaalseks teemaks olnud raamatute valikust Eesti raamatukogudes. Sellegipoolest tehti kiirelt järeldus, et osana võimupoliitikast jääb kultuuri poliitiline aspekt kultuuriteadlaste ja semiootikute otsesest tegevusalast välja. Samuti avaldati arvamust, mis on tänapäeval kunst selle laiemas mõttes ja kes mingi teose kunstiks olemise üle otsustab; millal on kunstiteos „valmis” ja kas selle esitamiseks on olemas kokkuleppeline ruum või viis. Lisaks kõneldi autori eri rollidest, modaalsustest ja ka nende loomingu paiknemisest kultuuriruumis.

Semiootika sügiskoolis „Teos kultuuris” kõlanud ettekanded toetasid üks teist nii teemavalikute kui ka läbivate semiootiliste tasandite poolest ning üldplaanis kujunes ettekannetest sisuline tervik. Kahe semiootilise tähe all veedetud päeva jooksul avanes kuulajaskonnale, aga kindlasti ka esinejatel endil, võimalus näha autorite positsiooni oma teksti ja seda

ümbritseva kultuuriruumi suhtes, täheldades sealjuures semiootika rolli ja pakutavaid võimalusi teoste tõlgendamisprotsessis metatasandil.

Maarja Vaikmaa

Semiootik läheb muuseumisse

17. detsembril korraldas Eesti Semiootika Selts Liivi muuseumis Rupsi külas Alatskivi vallas väljasõiduseminari teemal „Semiootik läheb külla” (alapealkirjaga „Semiootik läheb muuseumisse”). Seminaril keskenduti semiootika tähendusele ja tähtsusele muuseumitöös. Üritusel arutlesid erinevates eesti muuseumides töötavad semiootikud ja semiootikahuvilised, kuidas aitab semiootikaharidus neil teha oma igapäevast muuseumitööd, samuti vaadeldi muuseumi kui üht võimalikku semiootika rakendamise paika. Seminaril kõnelesid **Mari Niitra** oma rollist Juhan Liivi muuseumi juhatajana, **Kadri Tüür** kogemusest Muhu muuseumis, sh toimetulekust muuseumikülas Koguvas, muuseumi territooriumi piiritlemisest ja muuseumi olulisuse teavitamisest kogukonnale, **Ellu Maar** tegemistest Eesti Kunstimuuseumi trükikojas, **Renata Sõukand** oma projektidest taimeuurimise vallas Eesti Kirjandusmuuseumis ja **Ivar Puura** kogudes leiduva uurimisest uute tehnoloogiatega ning TÜ Loodusmuuseumi ekspositsiooni uuendamisest.

Katre Väli

Kaitstud magistri- ja doktoritööd 2011

Magistritööd

30. mai 2011

Lauri Linask. Võgotski vaatenurk sümboli lävele.

Juhendaja: Kalevi Kull, PhD, TÜ

Oponent: Mari Niitra, MA, TÜ

Liisi Rünkla. Valulävelisest keelest, Jüri Üdi näitel.

Juhendaja: Kalevi Kull, PhD, TÜ

Oponent: Mari Niitra, MA, TÜ

Anna Mossolova. Perspectives on the Origin and Practice of Ritual Masking.

Juhendajad: Irina Avramets, PhD, TÜ; Timo Maran, PhD, TÜ

Oponent: Silvi Salupere, MA, TÜ

Pärt Ojamaa. Intertekstuaalsus Johannes Saali loomingus.

Juhendaja: Peeter Torop, PhD, TÜ

Oponent: Rauno Thomas Moss, MA, TÜ

Nelly Mäekivi. Loomaaed kui semiootiline keskkond: Tallinna Looma-aia näitel.

Juhendaja: Timo Maran, PhD, TÜ

Oponent: Tiit Remm, MA, TÜ

Rasmus Pedanik. Rohelise brändi kultuuriline analüüs Rohelise Energia näitel.

Juhendaja: Kalevi Kull, PhD, TÜ

Oponent: Priit Põhjala, MA, TÜ

Carlos Andres Hernandez Perez. Race and the Construction of Unity: A Comparative Semiotic Text Analysis of Barack Obama's Race Speech, Stump Speech, Acceptance Speech, and Inaugural Address.

Juhendaja: Andreas Ventsel, PhD, TÜ

Oponent: Priit Põhjala, MA, TÜ

Burhan Sayili. Image of Fear: Mediating Islamophobia in the Visual Sphere.

Juhendaja: Andreas Ventsel, PhD, TÜ

Oponent: Tanel Pern, MA, TÜ

31. mai 2011

Aune Ainson. Askeesi tühikuline seisundiväli.

Juhendaja: Silvi Salupere, MA, TÜ

Oponent: Kaie Kotov, MA, TÜ

Arlene Tucker. Meaningful Play: Applying Zoosemiotics to Game Development.

Juhendaja: Timo Maran, PhD, TÜ

Oponent: Silver Rattasepp, MA, TÜ

Remo Gramigna. Augustine on Lying: A Semiotic Analysis.

Juhendaja: Silvi Salupere, MA, TÜ

Oponent: Timo Maran, PhD, TÜ

Kristin Orav. Immaterial Art as a Pure Event?

Juhendaja: Silvi Salupere, MA, TÜ

Oponent: Rauno Thomas Moss, MA, TÜ

Svitlana Biedarieva. Semiotic Characteristics of Interaction Between an Artwork, an Artist and a Viewer in the Context of an Urban Street.

Juhendaja: Silvi Salupere, MA, TÜ

Oponentid: Jelena Grigorjeva, PhD, TÜ; Olga Bogdanova, MA, TÜ

Alejandra Pineda Silva. Learning Through the Body-Sign-Senses. A Reflection About Creating and Sensing.

Juhendaja: Rauno Thomas Moss, MA, TÜ

Oponent: Olga Bogdanova, MA, TÜ

Maximino Matus Ruiz. Translating Mexican Landscapes into Affective Foodscapes: The Cases of Amsterdam and Madrid.

Juhendaja: Kati Lindström, PhD, TÜ

Oponent: Kaie Kotov, MA, TÜ

18.august 2011

Cesar Octavio Moreno Zayas. Approach to an Integral Model of an Evaluation in Social Opera Studies.

Juhendaja: Katre Väli, MA, TÜ

Oponent: Peeter Torop, PhD, TÜ

Mara Cay Woods. Modelling Affective Habit into Jakob von Uexküll's Functional Cycle.

Juhendaja: Riin Magnus, MA, TÜ

Oponent: Morten Tønnessen, MA, TÜ

Taras Boyko. Aedificare Text Historica: Fiction, Translation and Unrealized Possibilities.

Juhendaja: Mihhail Lotman, PhD, TÜ

Oponent: Peeter Torop, PhD, TÜ

Doktoritööd

29. märts 2011

Kati Lindström. Delineating Landscape Semiotics: Towards the Semiotic Study of Landscape Processes.

Juhendaja: Kalevi Kull, PhD, TÜ

Oponendid: Patrick Laviolette, PhD, Tallinna Ülikooli; dotsent; Guido Ipsen, PhD, Witten-Herdecke Ülikool

15. detsember 2011

Morten Tønnessen. Umwelt Transition and Uexküllian Phenomenology: An Ecossemiotic Analysis of Norwegian Wolf Management.

Juhendaja: Kalevi Kull.

Oponendid: Jesper Hoffmeyer, PhD, Kopenhaageni Ülikool; Dominique Lestel, PhD, L'École normale supérieure, Pariis.

ABSTRACTS

OTT PUUMEISTER. The Subject's Self-Formation in Power Relations: Theories of Subjectivity in Agamben, Badiou and Foucault from the Semiotic Perspective

Within the liberal democratic context the individual is mostly seen as an autonomous agent with the freedom of choice on how to conduct one's own life. However, this autonomy generally comes down to „choosing one's lifestyle" and making decisions on what kinds of products to consume. This kind of autonomy leaves the subject without any political relevancy. To think on the possibilities and potentialities on the agency of the political subject, this article will turn 1) to Giorgio Agamben and his theorization of *whatever singularities* and *the coming politics*; 2) to Alain Badiou's account of the event – the radical break of the established political situations; and 3) to Michel Foucault's conceptualization of the technologies of the self in Antiquity and their importance to today's political thinking. Finally, all these authors are viewed through the perspective of semiotics, which is provided mainly by the semiotics of culture of Juri Lotman. I think that the perspective of semiotics can add something to the understanding of the political subject both as an agent in the context of power relations and as a phenomenon to be studied by semiotics as a discipline.

Keywords: *subjectivity, discourse, power relations, emancipation, autocommunication, singularity, event, politics*

RISTO HEISKALA. Towards Semiotic Sociology. A synthesis of Semiology, Semiotics and Phenomenological Sociology

Abstract. Departing from the common view according to which structuralist semiology (the Saussurean tradition), pragmatist semiotics (the Peircean tradition) and phenomenological sociology (Husserl, Schutz, Berger & Luckmann, and Garfinkel) are seen as mutually exclusive alternatives the article attempts to outline their synthesis. The net result of the synthesis is that a conception emerges where action theories (rational choice, Weber etc.) are based on phenomenological sociology and phenomenological sociology is based on neostructuralist semiotics which is a synthesis of the Saussurean and the Peircian traditions of understanding habits of interpretation and interaction. This is how we get a research programme for semiotic sociology.

Keywords: *semiotics, semiology, phenomenology, sociology, social theory*

REMO GRAMIGNA. Between Cultural Studies and Semiotics of Culture: The Case of Culture Jamming

The aim of the present work is to set forth a comparative analysis between two fields of study, namely, cultural studies and cultural semiotics. Although both disciplines traffic with „culture” as a complex object of study, theoretical and methodological differences, as well as the historical development of their formation, set them apart. The current paper seeks to explore the existing theoretical differences and potential similarities that unite and divide these two fields of study. Cultural studies is engaged in an ongoing self-description as discipline. The latter, in the acceptance of the Tartu–Moscow School, has set forth a theoretical approach that might be able to provide a metadisciplinary methodology that could unify humanitarian disciplines dealing with „culture”. Furthermore, this work presents, as a specific case study, the phenomena of ‘culture jamming’ and focuses on the techniques used by interpreters in order to sabotage and subvert corporate advertisements, messages and logos. Taking up the two perspectives of cultural studies and semiotics of culture, different levels of analysability are demonstrated in respect to the same object of study, namely, the practice of „subvertising”.

Keywords: *cultural semiotics, cultural studies, disciplinary identity, culture jamming, subvertising*

JAAK TOMBERG. Awakening into dystopia: on the ambiguities of utopian form

The article compares the formal attributes of classic literary utopias and modern literary dystopias and concludes that only a minimal difference separates the two – the interference or awakening of a narrative subject in dystopia. Using the metaphor of a dream as something that has to be awakened from, the article further portrays everyday ideological existence as a constant oscillation between utopian (ahistorical) sleep and (dystopian) wakefulness.

Keywords: *utopia, dystopia, narrativity, ideology, awakening*

PEETER SELG; REIN RUUTSOO. Teleological historical narrative as a strategy for constructing political antagonism: the example of the narrative of Estonia's regaining of independence.

The paper analyses the history-writing that deals with Estonia's regaining of independence through the framework of semiotic theory of hegemony. Besides articulating this theory as a framework for political analysis an account is provided for the application of the general categories of semiotic theory of hegemony to history-writing as a specific system of meaning. Hence our recourse to mediating concepts from theories of history and historical memory: *emplotment, master narrative, narrative substance, schematic narrative template*. In our analysis we concentrate on all the writings of the historians who have been active in Estonia that meet the following criteria: 1) they seek to provide a perspicuous presentation of the dynamics of the whole period; 2) they are wide accounts: a monograph, a longer article or a commented sample of documents concentrating on the subject, or a chapter on the subject in an important general sourcebook on Estonia's history; 3) the presentation of the subject is not mainly in the form of personal memories, but is framed as expressing an objective, by-stander's, historian's position. One of our conclusions is that besides being a professional practice history-writing constitutes also a certain political practice. Through analyzing the texts represented in our sample we chart how through representing Estonia's transition through teleological narrative a political antagonism is constructed between the „proponents” and „opponents” to Estonia's independence, and how several important aspects of the process of transition are peripherized and excluded from the narrative representation of Estonia's regaining of independence.

Keywords: *semiotic theory of hegemony, history-writing, narrativized history, teleological narrative, antagonism, Estonia's regaining of independence*

MARI-LIIS MADISSON, ANDREAS VENTSEL. Semiotic modelling of *other* in contemporary history of Estonia

This article focuses on construction of identity and the transformation of it in the period of radical changes in socio-cultural setting. Identity can be seen as a coherent discourse (or text) through which the homogeneity of a cultural system is established. This system implicitly demarcates itself from the extra-semiotic reality or a reality of certain

other semiotic system. Our research topic is migration of people in Estonia's recent past. Specifically we are interested in those non-Estonian speaking migrants that came to Estonia in 1960s. How different kind of practices of signification have been used and how they transform and co-exist also in Estonian nowadays public (declared) discourse are the questions which we try to discuss by using theoretical ideas of the Tartu-Moscow School of cultural semiotics, the concept of dialogue by Mikhail Bahktin and George Schöpfung's concept of identity.

Keywords: *culture – non-culture – anti-culture, construction of own/other in self-description, Tartu–Moscow cultural semiotics, Bahktin's concept of dialogue, Schöpfung's concept of identity*

JUHAN SAHAROV. Hegemonic Rhetoric of Václav Havel and Charter 77: Combining Framing Theory and Laclauian Discourse Theory in Social Movement Analysis

The literature on the resistance and protest movements of Czechoslovakian dissidents and intellectuals during the communist period is abundant, but less attention has been devoted to close rhetorical analysis of the texts by the leaders of these movements. In conducting a case study on the rhetoric of the Czechoslovakian social movement Charter 77 during its early period of activity (1977–1978) as embodied in the early political essays of its leader Václav Havel and in the declaration of the movement, this article highlights the need to combine two theories in studying the rhetoric of social movement leaders: Laclauian discourse theory and social movement framing theory. The article claims that, in order better to explain the choice of rhetoric of social movements, the two theories can be used in a single framework as an empirical method for analysing social movements' strategies. The study shows how combining Laclauian discourse analysis with framing theory expands social movement analysis; through the combination, it explains the inception, emergence and choice of strategy of the Charter 77 movement.

Keywords: *Essex's school of theory of hegemony, social movement framing theory, rhetoric, Czechoslovakian social movement Charter 77, Václav Havel*

ANU HAAMER. The Role of Ideals in Development of Professional Identity

It is important to pay attention to the role of ideals when investigating the development of professional identity as ideals function as a standard for making meaning and influencing behavior. The current research investigates how university teachers describe their professional ideals. Meaning categories within those ideals, influential background factors underlying these ideals, and the comparison between ideals and actual self that influences the professional identity are analyzed using a qualitative research design. The research conducted at the University of Tartu during 2009–2011 analysed outcomes of reflexive exercises and follow-up interviews of four university teacher training groups. The focus was on questions: What meanings have been described as ideals for the university teachers and how those meanings are interpreted by university teachers? As a result of the study there can be seen three meaning categories in ideals and four profiles of university teachers having different meanings in their ideals, that can point to their different learning-teaching conceptions that can indicate also the different position of university teachers identity in their identity hierarchy.

Keywords: *identity, professional identity, ideal, role, reflection*